

VERWEY Instituut
JONKER

Consult Zorg
an IQVIA business

Verwachte ontwikkelingen, scenario's en gevolgen

Toekomstverkenning Leven met beperkingen in 2050

Marian van der Klein - Tamara A. Kool - Gijs Verwajen - Onno de Zwart - Astrid Buysse - Jurgen Vos - Marlou van Broekhoven

Toekomstverkenning Leven met beperkingen in 2050

Verwachte ontwikkelingen, scenario's en gevolgen

Auteurs Verwey-Jonker Instituut

Marian van der Klein

Tamara A. Kool

Gijs Verwajen

Onno de Zwart

Auteurs Q-Consult Zorg

Astrid Buysse

Jurgen Vos

Marlou van Broekhoven

Utrecht, december 2024

Het leven wat ik heb met beperking is vrij goed verlopen.

Dat leven gun ik veel meer mensen met een beperking. Hier hebben we echt veel te doen.

Rick Brink, oud-minister van Gehandicaptenzaken, 1985-2024

Inhoud

Managementsamenvatting	6	5	Verwachte technologische ontwikkelingen	33	
1	Inleiding: een toekomstverkenning op basis van literatuur en gesprekken	8	5.1. Beschikbare literatuur ten aanzien van technologische trends	34	
1.1.	Aanleiding en invulling van de opdracht	10	5.2. Consensus over groeiende aanwezigheid van technologie	35	
1.2.	Terminologie en context: Leven met beperkingen	10	5.3. Onzekerheden in de toekomst van techniek	38	
1.3.	Leeswijzer	11	5.4. Witte vlekken in de beschikbare literatuur over technologie	41	
2	Introductie tot de literatuurstudie	12	6	Sociaal Culturele ontwikkelingen	42
2.1.	Werkwijze en selectie van literatuur	13	6.1.	Onderwijs en samenleven in de beschikbare verkenningen	42
2.2.	De onderzoeksvragen in deze literatuurstudie	14	6.2.	Zekere sociaal culturele ontwikkelingen	43
3	Demografische ontwikkelingen in beeld	15	6.3.	Onzekere sociaal culturele ontwikkelingen	45
3.1.	Consensus over demografische ontwikkelingen	16	6.4.	Witte vlekken op sociaal cultureel gebied	48
3.2.	Consequenties van de vergrijzing voor leven met beperkingen anno 2050	19	7	Tussenconclusie op basis van de literatuurstudie: zekerheden en onzekerheden voor 2050	49
3.3.	Samenstelling van de groep die leeft met beperkingen verandert anno 2050	21	7.1.	Consensus over gevolgen van vergrijzing en hoger tempo in de samenleving	50
4	Verwachte sociaal-economische ontwikkelingen voor 2050	23	7.2.	Mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en mate van solidariteit in 2050 onzeker	51
4.1.	Beschikbare verkenningen op sociaaleconomisch terrein	23	7.3.	Verwachte effecten van ontwikkelingen op leefdoeinen	52
4.2.	Verwachte ontwikkelingen in de economie, werkrelaties en de beroepsbevolking in de zorg	24	7.4.	Witte vlekken en kennishiaten	53
4.3.	Sociaaleconomische onzekerheden en witte vlekken	31	8	Introductie tot scenario-denken	55
			8.1.	Werkwijze scenariodenken	56

9	Ontwikkeling van de scenario's	59
9.1.	Zeker: algemene ontwikkelingen in het jaar 2050	59
9.2.	Onzeker: mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en mate van solidariteit in 2050 met mensen met beperkingen	60
9.3.	Leefdomeinen	63
10	Scenario's	71
10.1.	Scenario 1: Melodie van privilege	76
10.2.	Scenario 2: Harmonie met hightech	79
10.3.	Scenario 3: Solo in stilte	82
10.4.	Scenario 4: Symfonie van samenwerking	84
10.5.	Reflectie op implicaties voor mensen met beperkingen	87
11	Tot slot: beschouwingen en aandachtspunten	90
12	Literatuurlijst	93
	Bijlage 1. Toelichting op methoden in deze verkenning	96
	Bijlage 2. Interviews ter oriëntatie en deelnemers aan de rondetafelgesprekken	100
	Bijlage 3. Deelnemers aan focusgroepen en spiegelsessies	101
	Bijlage 4. Briefing Focusgroepen	104
	Bijlage 5. Het veld ten opzichte van de inzichten en algemene ontwikkelingen uit de literatuur: een reflectie op gesprekken met veld	107

Managementsamenvatting

In dit rapport zetten wij de verwachte ontwikkelingen uiteen voor mensen die levenslang en levensbreed leven met een beperking anno 2050. Deze toekomstverkenning bestaat uit een literatuurstudie en de ontwikkeling van een viertal scenario's. De verkenning is gebaseerd op de literatuur en een groot aantal gesprekken met mensen met een zintuiglijke, lichamelijke en/of verstandelijke beperking en hun naasten, juist vanuit hun ervaringsdeskundigheid, onderzoekers en experts (bestuurders, zorgprofessionals, onderzoekers en beleidsadviseurs) uit de praktijk van de (gehandicapten)zorg. In de verkenning kijken we naar de brede groep mensen die levenslang-leven met een beperking. Dat doen we vanuit het besef dat dit geen homogene groep is. Dat zal in 2050 niet anders zijn.

Literatuurstudie

De literatuurstudie heeft zich gericht op wetenschappelijke literatuur die de toekomst van Nederland in kaart brengt op basis van demografische, technologische, sociaaleconomische of sociaal culturele ontwikkelingen met het oog op 2050, of als dat niet mogelijk was 2040. Deze literatuurstudie is uitgevoerd in de periode najaar 2023 – voorjaar 2024. Opvallend is dat in de meeste studies er niet of nauwelijks aandacht is voor leven met beperkingen.

Uit de literatuur komt naar voren dat in 2050 meer Nederlanders hoogopgeleid zullen zijn, dat het aandeel ouderen in de bevolking aanzienlijk is toegenomen, dat de beroepsbevolking zal krimpen ten opzichte van de rest van de populatie en dat er grotere druk op de zorg komt te liggen, in het bijzonder op mantelzorg en langdurige zorg. Daarnaast zal de diversiteit van de Nederlandse bevolking toenemen: nu heeft een kwart van Nederland een migratieachtergrond, in 2050 verwacht men dat dat een derde zal zijn. Tegen die tijd zal ook de verstedelijking verder zijn doorgezet: veel mensen wonen in de Randstad en in de buitengebieden zal krimp optreden.

Daardoor zal het ingewikkeld worden om de collectieve voorzieningen (thuiszorg, openbaar vervoer, zwembaden, bibliotheken e.d.) op peil te houden. Er zal een grote vraag zijn naar woningen voor eenpersoonshuishoudens.

Naast zorgen over de gevolgen van de vergrijzing en de groei van het aantal 80-plussers, zijn er ook zorgen over het toenemende tempo in de samenleving in de toekomst. Men verwacht dat groepen die laagopgeleid zijn en een lage sociaaleconomische uitgangspositie hebben, steeds minder (goed) zullen kunnen meekomen in het tempo en de verwachte zelfredzaamheid in de maatschappij van 2050. Over het algemeen verwacht men een betere gezondheid en een hogere levensverwachting in de bevolking, maar het aandeel van kwetsbare groepen in de samenleving zal groeien.

Uit de literatuurstudie blijkt dat vooral de volgende ontwikkelingen leidend zullen zijn voor het leven met beperkingen in 2050:

- De veranderde bevolkingssamenstelling: toenemende vergrijzing en tekort aan mantelzorggevers, groei mantelzorgontvangers.
- De veranderde arbeidsmarkt: verwachte krimp beroepsbevolking, tekort aan zorgpersoneel en afkalvende houdbaarheid van voorzieningen.
- De voortschrijdende techniek: digitalisering van ons dagelijks leven, technologisering van werk.
- Het steeds snellere tempo in werk en de samenleving.

Op basis van de literatuur hebben we twee kernonzekerheden geselecteerd om op basis daarvan scenario's te ontwikkelen. Het gaat om kernonzekerheden uit de literatuur die enerzijds het meest onzeker zijn en de meeste impact zullen hebben op mensen die leven met beperkingen, en anderzijds niet gecorreleerd aan elkaar zijn: de adoptie en effecten van technologische ontwikkelingen in de samenleving en de mate van solidariteit in de samenleving voor mensen met een beperking.

Er zal zeker meer techniek zijn in onze samenleving in 2050, maar tot in hoeverre dat geadopteerd wordt en uitwerkt op het leven van mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, is onduidelijk. Bij de mate van solidariteit maken we een onderscheid tussen enerzijds institutionele, meer geformaliseerde vormen van solidariteit (bijvoorbeeld de wijze van inrichting van de verzorgingsstaat) en anderzijds meer informele, persoonlijke vormen van solidariteit door eigen handelen.

Leefdomeinen en scenario's

In veel van de bestudeerde literatuur over de toekomst wordt minder specifiek ingegaan op afzonderlijke leefdomeinen. In een zestal focusgroepgesprekken is daarom met experts en ervaringsdeskundigen doorgesproken over de verwachtingen rondom maatschappelijke participatie, zorg en ondersteuning, mobiliteit en vervoer, wonen en leefomgeving, scholing en ontwikkeling en werk en dagbesteding. De informatie uit deze gesprekken vormde met de kennis uit de literatuur de basis voor de ontwikkeling van scenario's.

Scenario's zijn een instrument om na te denken over onzekerheid en te anticiperen op mogelijke toekomstige situaties. Scenario's zijn daarbij geen voorspelling, maar schetsen een plausibele weergave van hoe de wereld er in 2050 uit zou kunnen zien, uitgaande van de belangrijkste trends en onzekerheden. De ontwikkelde scenario's tonen verschillende variaties op de toekomst. Zij vormen een hulpmiddel om in het beleid van de komende jaren keuzes te maken.

In dit rapport schetsen we vier mogelijke scenario's:

- *Melodie van privilege*. Een scenario waar er snelle en wijdverspreide adoptie en acceptatie is van technologische ontwikkelingen en tegelijkertijd de mate van solidariteit met mensen met beperkingen is afgenomen.
- *Harmonie met hightech*. Een scenario waar er eveneens snelle en wijdverspreide adoptie en acceptatie is van technologische ontwikkelingen en de mate van solidariteit met mensen met beperkingen juist is toegenomen.
- *Solo in stilte*. Een scenario waar er sprake is van beperkte adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en de mate van solidariteit met mensen met beperkingen is afgenomen.
- *Symfonie van samenwerking*. Een scenario waar er eveneens beperkte adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen is en tegelijkertijd de mate van solidariteit met mensen met beperkingen is toegenomen.

De betekenis van deze scenario's voor de verschillende leefdomeinen lichten we nader toe. Juist omdat de groep mensen die levenslang leeft met een beperking uiteenloopt, kunnen de scenario's verschillende gevolgen hebben voor de diverse groepen. Daarbij is het ook van belang om te beseffen dat de individuele situatie van iemand met een beperking en diens mogelijkheden en hulpbronnen altijd van invloed zal zijn op het daadwerkelijke leven.

De geschetste scenario's zijn het resultaat van de uitkomsten van de literatuurstudie en gesprekken. Het zijn zogeheten beleidsarme scenario's; de toekomstige keuzes die gemaakt zullen gaan worden, zullen de uiteindelijke ontwikkeling van de maatschappij en het leven met beperkingen beïnvloeden. De scenario's zijn daarmee een instrument om het denken op te rekken. Wij hebben gemerkt dat veel mensen met ons mee hebben willen denken over de toekomst. Dit alles biedt hopelijk een goede basis om de komende jaren samen met alle betrokkenen geïnformeerde keuzes te maken.

1 Inleiding: een toekomstverkenning op basis van literatuur en gesprekken

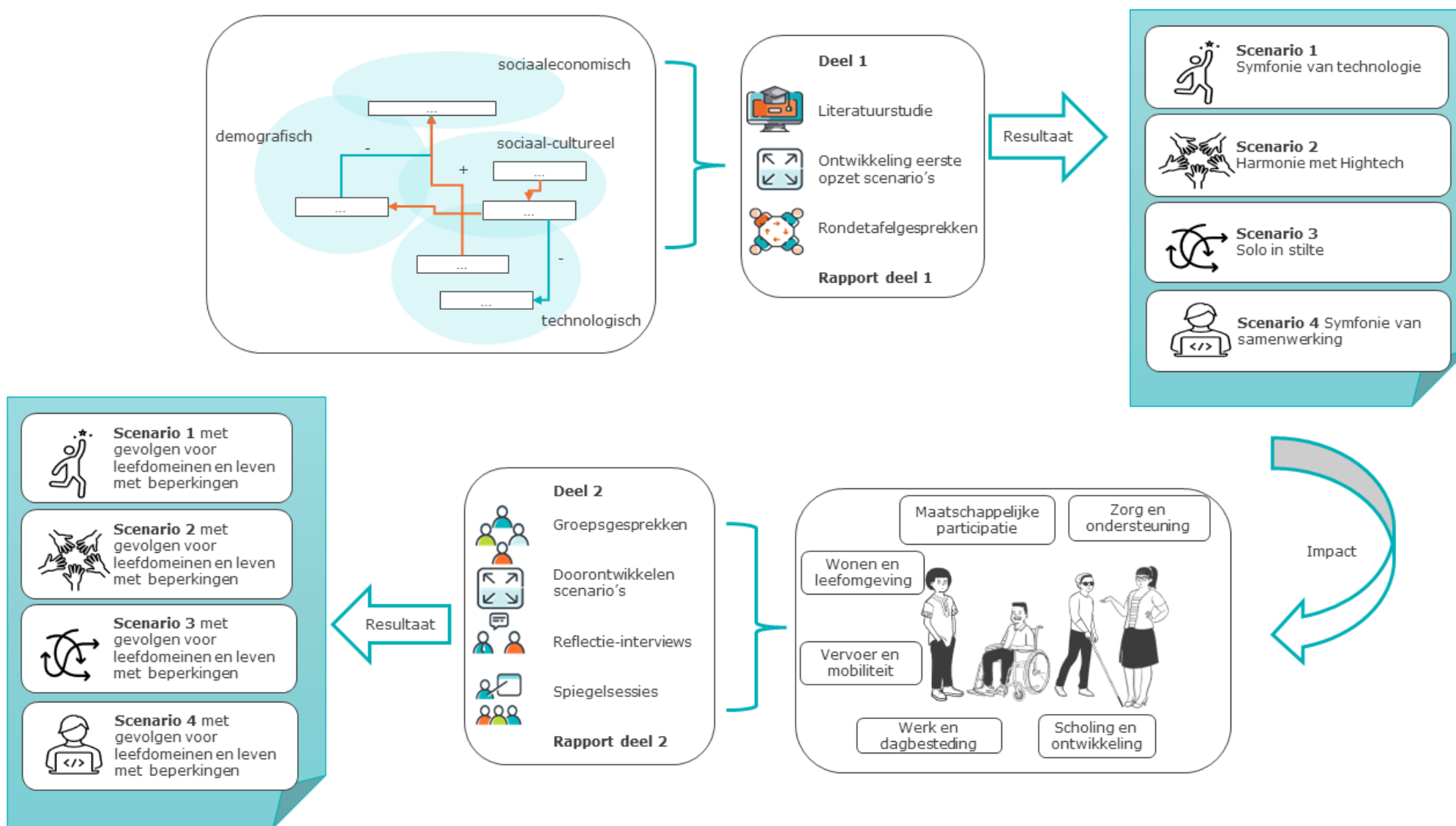
In deze verkenning zetten wij de verwachte ontwikkelingen uiteen voor mensen die levenslang en levensbreed leven met een beperking anno 2050. In de zomer van 2023 vroeg de directie Langdurige zorg van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport het Verwey-Jonker Instituut om een *Toekomstverkenning Gehandicaptenzorg (GHZ) 2050* te ontwikkelen. Binnen de gestelde kaders (de opdracht en de beschikbare middelen) heeft het Verwey-Jonker Instituut samen met Q-Consult Zorg een bescheiden toekomstverkenning kunnen realiseren. De dataverzameling heeft plaatsgevonden tussen september 2023 en juni 2024. Deze toekomstverkenning biedt inzicht in wat beleidsmakers, het veld van zorg en ondersteuning, en toekomstige generaties mensen met beperkingen te wachten staat in de toekomst.

Natuurlijk is de toekomst niet met zekerheid te voorspellen en ook afhankelijk van beleidskeuzes die gemaakt zullen worden; en van het draagvlak voor deze keuzes in de maatschappij. In deze toekomstverkenning geven we de achtergronden waartegen de beleidskeuzes naar alle waarschijnlijkheid gemaakt zullen (moeten) worden op weg naar 2050.

De toekomstverkenning bestaat uit een literatuurstudie en de ontwikkeling van een viertal scenario's. Deze zijn gebaseerd op de literatuur en een groot aantal gesprekken met mensen met een zintuiglijke, lichamelijke en/of verstandelijke beperking, en hun naasten juist vanuit hun ervaringsdeskundigheid, onderzoekers en experts (bestuurders, zorgprofessionals, onderzoekers en beleidsadviseurs) uit de praktijk van de (gehandicapten)zorg en andere relevante leefdomeinen. Een overkoepelende methodologische verantwoording staat in Bijlage 1. In de volgende figuur hebben we het onderzoeksproces van deze toekomstverkenning in beeld gebracht.

Figuur 1 Onderzoeksproces

1.1. Aanleiding en invulling van de opdracht

De directie Langdurige Zorg zorgt ervoor dat er een systeem is dat zorg biedt aan mensen met chronische beperkingen. Deze beperkingen komen door een blijvende fysieke, verstandelijke of mentale aandoening. Doelen van de directie Langdurige Zorg zijn onder andere:

Het borgen van de kwaliteit van zorgvoorzieningen door:

- Het faciliteren van kwaliteitsprogramma's en kennisbeleid.
- Het stimuleren en faciliteren van innovaties/e-health.
- Het maken van bestuurlijke afspraken met sectorpartijen.

Binnen de directie is een groot aantal teams actief op verschillende beleidsterreinen. Eén daarvan is team Gehandicaptenzorg (hierna: GHZ). Dit team houdt zich o.a. bezig met de Toekomstagenda zorg 2023-2026 en met de ondersteuning aan mensen met een beperking. In dat kader werd er gevraagd om een toekomstverkenning, met 2050 als horizon. Het team en de directie hebben behoefte aan een wetenschappelijk onderbouwd vergezicht op Nederland over een kleine dertig jaar; een vergezicht dat op den duur zou kunnen dienen als basis voor te formuleren toekomstig beleid. Deze verkenning van ontwikkelingen die relevant zijn voor *Leven met beperkingen in 2050* is een eerste stap in die richting.

1.2. Terminologie en context: Leven met beperkingen

Mensen die leven met beperkingen wordt gedefinieerd als mensen met lichamelijke, zintuiglijke en/of verstandelijke beperkingen of een combinatie daarvan die binnen de context van de Nederlandse samenleving levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, vanaf het moment dat de beperking zijn intrede heeft gedaan om mee te kunnen doen met de maatschappij.

In deze verkenning hebben we ervoor gekozen om te spreken over *Toekomstverkenning Leven met beperkingen in 2050*. Dat heeft meerdere redenen: ten eerste, deze toekomstverkenning gaat over veel meer dan de gehandicaptenzorg. Het gaat hier om de verwachtingen rond het hele leven met beperkingen in 2050. Ten tweede heeft *leven met beperkingen* in terminologie de voorkeur boven het leven van *mensen met beperkingen*, omdat in *leven met beperkingen* ook de samenleving in beeld komt. De mate waarin mensen een beperking ervaren is mede afhankelijk van hoe de samenleving is ingericht. De beperkingen die de samenleving opwerpt, nu en in de toekomst, zijn in deze verkenning ook een aandachtspunt. Wat wordt mogelijk en onmogelijk gemaakt door algemene ontwikkelingen in de samenleving richting 2050?

Anno 2024 wordt op basis van de huidige wettelijke kaders zorg aan deze groep verleend op basis van met name de Wlz (Wet langdurige zorg) en/of de Wmo2015 (Wet maatschappelijke ondersteuning), en deels ook vanuit de Zorgverzekeringswet-wijkverpleging (Zvw) en soms de Jeugdwet. In deze toekomstverkenning gaan wij verder niet in op het wettelijke kader en eventuele veranderingen daarin.

De groepen die nu vanaf het moment van intrede van de beperking levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, vormen niet één homogene groep en dat zal in 2050 niet anders zijn. Sommigen leven al vanaf de geboorte met beperkingen, anderen zijn via een ongeluk of een ziekte in die situatie gekomen. Sommigen wonen zelfstandig, anderen in een instelling. Sommige mensen met een beperking hebben een migratieachtergrond. Ook hebben sommigen net zo'n lange levensverwachting als de gemiddelde Nederlander, terwijl andere mensen met een beperking eerder zullen sterven dan mensen zonder beperkingen. Binnen de groep met zintuiglijke beperkingen zijn er doven, blinden, zeer slechtzienenden en slechthorenden en doofblinden. Ook binnen de groepen met lichamelijke of verstandelijke beperkingen die niet zonder ondersteuning kunnen leven, is de diversiteit groot. Een deel is geheel rolstoelafhankelijk, een ander deel leeft zonder problemen met behulp van een bewegingsapparaat. De combinatie van lichamelijke en verstandelijke beperkingen heeft weer andere consequenties dan leven met de combinatie van ernstige verstandelijke beperkingen en psychische problemen. Geen mens is hetzelfde en dat geldt ook voor de individuen in de groep wiens toekomst in deze verkenning centraal staat.

1.3. Leeswijzer

In de volgende zes hoofdstukken staan we stil bij de bestudeerde literatuur. Hoofdstuk 2 geeft een introductie tot de literatuurstudie. Vervolgens zetten we de gesignaleerde ontwikkelingen en trends uiteen op demografisch (hoofdstuk 3), sociaaleconomisch (hoofdstuk 4), technologisch (hoofdstuk 5) en sociaal cultureel gebied (hoofdstuk 6). Elk hoofdstuk zet de ontwikkelingen uiteen waarover de wetenschap consensus heeft. Deze doordenken we voor zover mogelijk richting het leven met beperkingen in 2050. De literatuurstudie is uitgevoerd tussen september 2023 en begin 2024, studies die daarna zijn verschenen zijn niet in de analyse meegenomen.

Over twee belangrijke studies die sindsdien zijn verschenen, het rapport van de Staatscommissie Demografie en de toekomstverkenning van het CPB, reflecteren we kort. In de tussenconclusie (hoofdstuk 7) vatten we de algemene trends waarover consensus is in de bestudeerde literatuur samen. Daarnaast bepalen we –naast de zekere trends– twee kernonzekerheden die bepalend zullen zijn voor de toekomst van leven met beperkingen in 2050.

De vier daaropvolgende hoofdstukken gaan specifiek in op de verwachte ontwikkelingen binnen verschillende leefdomeinen en de scenario's die daaruit voortvloeien. Door het betrekken van onderzoekers, belangenbehartigers, professionals, ervaringsdeskundigen en beleidsmakers, zijn de assen en de scenario's gedragen door beleid, veld en wetenschap. Hoofdstuk 8 geeft een korte introductie tot het scenariodienen. In hoofdstuk 9 gaan we in op de zekere en onzekere ontwikkelingen alsook verwachtingen voor de verschillende leefdomeinen – mobiliteit en vervoer, zorg en ondersteuning, scholing en ontwikkeling, wonen en leefomgeving, werk en dagbesteding en maatschappelijke participatie. Vervolgens presenteren we in hoofdstuk 10 een overzichtstabel waarin de leefdomeinen per scenario worden uiteengezet, gevolgd door de vier uitgewerkte scenario's. Tot slot, sluiten we af met een beschouwing (hoofdstuk 11).

2 Introductie tot de literatuurstudie

Het Verwey-Jonker Instituut en Q-Consult Zorg hebben in deze literatuurstudie de relevante ontwikkelingen bijeengebracht zoals die naar voren komen uit wetenschappelijke toekomstverkenningen van gerenommeerde kennisinstututen als het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), het Rijksinstituut voor Gezondheid en Milieu (RIVM), het Centraal Planbureau (CPB), het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP). Wij zijn zelf geen toekomstwetenschappers, visionairs of trendwatchers, maar hebben wel een meta-analyse kunnen doen op de beschikbare toekomstliteratuur van deze instituten vanuit een overkoepelend perspectief.

Steeds doordenken we de algemene ontwikkelingen waar de kennisinstututen consensus over hebben, op de gevolgen voor de mensen die in 2050 zullen leven met een zintuiglijke, lichamelijke en/of verstandelijke beperking (en hun naasten) die zorg en ondersteuning nodig hebben. Dat doen we met kennis van de gehandicaptenzorg (Q-Consult Zorg) en kennis van thema's die mensen met beperkingen (en hun naasten) bezighouden (Verwey-Jonker Instituut). De focus ligt op de wetenschappelijk onderbouwde verwachtingen op demografisch, technologisch, sociaal cultureel en sociaaleconomisch gebied; op algemene ontwikkelingen die een zekere consensus genieten. Ontwikkelingen komen tot uiting in verschillende domeinen van het leven van mensen met beperkingen. In deze toekomstverkenning focussen we op zes leefdomeinen die in box 1 nader worden toegelicht.

Deze concrete leefdomeinen als werk en dagbesteding, wonen en leefomgeving, scholing en ontwikkeling, vervoer en mobiliteit en maatschappelijke participatie komen in deze literatuurstudie alleen aan de orde als de toekomstverkenningen daar over spreken.¹

Leefdomein Zorg en ondersteuning: Dit domein omvat professionele en informele zorg, hulp en begeleiding die nodig is om mensen met een beperking te ondersteunen bij hun dagelijkse leven en activiteiten en het werken aan hun gezondheid. Dit kan variëren van medische zorg tot persoonlijke assistentie en thuiszorg.

Leefdomein Maatschappelijke participatie: Dit domein betreft de mogelijkheden en middelen voor mensen met een beperking om actief deel te nemen aan het sociale, culturele, sportieve en politieke leven. Het gaat om inclusie in gemeenschapsactiviteiten en toegang tot openbare voorzieningen.

Leefdomein Mobiliteit en vervoer: Dit domein richt zich op de toegankelijkheid en beschikbaarheid van transportmiddelen en infrastructuur die mensen met een beperking in staat stellen zich te verplaatsen. Het omvat zowel openbaar vervoer als persoonlijke vervoersoplossingen.

¹ Ook de huidige stand van zaken op het gebied van participatie van en zorg en ondersteuning aan groepen met beperkingen in de Nederlandse samenleving viel buiten de scope van deze toekomstverkenning. Er zijn ten eerste weinig gestroomlijnde data beschikbaar op dit gebied; en ten tweede zegt de huidige stand van zaken vaak weinig over de toekomstige stand van zaken anno 2050. Om de vertaling van huidige stand van zaken naar toekomstige te maken per leefdomein vereist nieuw materiaal en nader onderzoek.

Leefdomein Scholing en ontwikkeling: Dit domein omvat alle vormen van educatie, van basis- tot hoger onderwijs alsook het regulier en speciaal onderwijs, die toegankelijk zijn voor mensen met een beperking. Daarnaast vallen levenslang leren en ontwikkelen hier ook onder. Het gaat over kansen op leren en ontwikkeling door middel van (aangepaste) lesmethoden en ondersteunende technologieën.

Leefdomein Wonen en leefomgeving: Dit domein betreft de woonomstandigheden en de directe leefomgeving van mensen met een beperking. Het omvat toegankelijke huisvesting en een veilige, inclusieve woonomgeving met passende voorzieningen.

Leefdomein Werk en dagbesteding: Dit domein heeft betrekking op de toegang tot werkgelegenheid en zinvolle dagbesteding voor mensen met een beperking. Het gaat over reguliere en inclusieve arbeidsplaatsen en werkgerelateerde activiteiten die bijdragen aan persoonlijke ontwikkeling en sociale integratie.

Alvast twee opmerkingen vooraf. Ten eerste: wetenschappelijke toekomstverkenningen met de horizon op 2050 (of 2040) besteden zelden expliciet aandacht aan mensen met beperkingen. Het doordenken van de algemene ontwikkelingen voor de groep die in deze verkenning centraal staat, is dus het werk van de onderzoekers geweest. Ten tweede: wetenschappelijke toekomstverkenningen geven zelden invulling aan concrete leefdomeinen. Om een voorbeeld te geven: er wordt gesproken over mogelijke personeelstekorten op de arbeidsmarkt in 2050, maar de toekomstverkenningen van de kennisinstututen vertellen niet hoe ons dagelijks werk eruit zal zien tegen die tijd. Nog een voorbeeld: het tekort aan een bepaald soort woningen, behoort tot de verwachtingen waar consensus over is, maar hoe onze huizen of ons interieur er in 2050 uit zullen zien wordt niet benoemd. Wetenschappelijke toekomstverkenningen zijn over het algemeen een genre met een hoog abstractieniveau.

2.1. Werkwijze en selectie van literatuur

Allereerst hebben we een brede inventarisatie gedaan van wetenschappelijke literatuur die de toekomst van Nederland in kaart brengt. Binnen de beschikbare tijd was het niet mogelijk om alle titels uit de inventarisatie te bestuderen; daarom is er een selectie gemaakt op basis van de volgende criteria:

- Gemaakt door een wetenschappelijk kennisinstituut.
- Verschenen in de periode 2013 - 1 november 2023.
- Handelend over demografische, technologische, sociaaleconomische of sociaal culturele ontwikkelingen.
- Met het oog op 2050, of als dat niet mogelijk was 2040.

Daaruit kwam een selectie van tien Nederlandse wetenschappelijke sleutelpublicaties die het uitgangspunt vormen van deze literatuurstudie (zie literatuurlijst). Scenariostudies waarin een kennisinstituut verwachte ontwikkelingen in mogelijke toekomstscenario's heeft vertaald (en vooral die scenario's presenteert), behoren niet tot de geselecteerde sleutelpublicaties.² Voor de ontwikkelingen op technologisch gebied was het niet eenvoudig een sleutelpublicatie te vinden. Het Rathenau Instituut – het kennisinstituut dat zich met de toekomst van technologie in de Nederlandse samenleving bezighoudt – had geen toekomstverkenning beschikbaar. Daarom hebben we voor het hoofdstuk over technologie een andere werkwijze moeten volgen (zie hoofdstuk 4). Omdat de wetenschappelijke toekomstverkenningen zo weinig aandacht hadden voor de toekomst van de groepen die in deze verkenning centraal staan, hebben we met het oog op juist deze groepen naar de Europese en Internationale discussies rondom de inclusieagenda en de toekomst van mensen met beperkingen en hun positie in de samenleving gekeken. Deze literatuur komt in het hoofdstuk over de verwachte sociaal culturele ontwikkelingen aan bod.

² Een voorbeeld van zo'n scenariostudie is in maart 2023 uitgekomen bij het Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Planbureau: Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050 | Planbureau voor de Leefomgeving (pbl.nl).

Parallel aan de inventarisatie van literatuur zijn er (aanvullend) oriënterende interviews gehouden met adviseurs, sleutelinformanten en wetenschappelijke experts van verschillende disciplines (zie Bijlage 2) – over de verwachte ontwikkelingen in de toekomst, over het leven met beperkingen in het heden, over het maken van toekomstscenario's en over algemene verkenningen die zich met Leven in Nederland anno 2050 bezighouden.

2.2. De onderzoeksvragen in deze literatuurstudie

De onderzoeksvragen in deze literatuurstudie luiden:

1. Welke maatschappelijke trends en macro-ontwikkelingen – op sociaaleconomisch, sociaal cultureel, demografisch en technologisch vlak – zullen vermoedelijk van (grote) invloed zijn op de positie van mensen met een beperking in de Nederlandse samenleving in de periode tot 2050, op basis van de bestaande wetenschappelijke literatuur?
2. Ten aanzien van welke verwachte trends en ontwikkelingen bestaat een grote mate van wetenschappelijke consensus en welke zijn meer omstreden en omgeven met meer onzekerheid?
3. Welke effecten hebben de te verwachten ontwikkelingen die voortvloeien uit de toekomstscenario's op het leven van mensen met een beperking, specifiek -maar niet uitsluitend- met betrekking tot de leefdomeinen zorg en ondersteuning, wonen, school en ontwikkeling, werk/dagbesteding, welzijn en maatschappelijke participatie en inclusie?
4. Zijn er trends en ontwikkelingen te onderscheiden die in (zeer) beperkte mate zijn onderzocht, waardoor daarover nog weinig wetenschappelijke kennis is opgebouwd met betrekking tot ofwel de aard en de kenmerken van de ontwikkeling zelf, dan wel de gevolgen ervan op de groep mensen met een beperking?

3 Demografische ontwikkelingen in beeld

In dit hoofdstuk bespreken we de demografische verwachtingen voor 2050. Het gaat hier over verwachte bevolkingsaantallen, mogelijke groei en krimp van de Nederlandse bevolking en de rol van migratie en migratieachtergrond daarin. Ook laten we zien wat er bekend is over de gezondheid (3.3) en de samenstelling (3.2) van de Nederlandse bevolking in 2050. In paragraaf 3.4 doordenken wij als onderzoekers van deze verkenning de consequenties van de demografische ontwikkelingen waar consensus over is, voor leven met beperkingen in 2050.

De afgelopen jaren zijn er drie wetenschappelijke, demografische verkenningen gepubliceerd die ons kunnen informeren over de demografische ontwikkelingen. NIDI en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) publiceerden in 2020 en 2021 twee relevante rapporten in de verkenning *Bevolking 2050 in beeld*. Het RIVM maakt met enige regelmaat de Volksgezondheid Toekomst Verkenning (VTV); bij het opstellen van deze literatuurstudie hebben we geput uit op het moment van analyseren van de literatuur meest recente relevante uitgave (2018) die als horizon 2040 aanhoudt. RIVM publiceerde eind 2023 een *voorblick* op de volgende VTV die in 2024 uit zal komen (2023). Na afronding van de literatuurstudie is Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024 beschikbaar gekomen. De resultaten daarvan konden niet meer afzonderlijk geanalyseerd en in deze studie worden meegenomen.³

3 In de VTV 2024 is nauwelijks aandacht voor de specifieke positie van mensen met beperkingen. Er wordt wel gewezen dat gezondheidsbevordering ook voor deze groep belangrijk is en de mogelijke stijging van kosten gerelateerd aan de zorgintensiteit.

Daarnaast zijn de toekomstverkenningen van het Sociaal Cultureel Planbureau (Van den Broek et al., 2016) en van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 2021) – over respectievelijk welzijn in 2050 en de houdbaarheid van de zorg - voor dit hoofdstuk van belang.

Beschikbare demografische verkenningen richting 2050

In 2020 publiceerden NIDI en CBS het eerste rapport van de *Verkenning bevolking 2050 in beeld* getiteld: *Drukker, diverser en dubbelgrijs*. In 2021 kwam de eindverkenning uit waarin behalve aandacht voor demografie ook aandacht was voor de consequenties van die demografie op het gebied van arbeid, onderwijs, wonen en zorg.⁴ De auteurs van deel 1 - De Beer, Van Duin, Van der Graag & Ekamper schetsten zeven scenario's voor de demografische toekomst van Nederland in 2050. De bevolkingsvarianten verschillen in de aard en omvang van verwachte immigratie (vier scenario's op gebaseerd), de omvang van vergrijzing (twee scenario's) en de mate van groei van de bevolking (afhankelijk van kindertal en levensverwachting- ook twee scenario's). De auteurs hebben expliciet aandacht voor migratie en migranten, voor leeftijd en levensfasen en voor nationale en regionale contexten in Nederland.

4 De twee rapporten (deel 1 en de eindverkenning) van NIDI en CBS zijn beleidsgericht. De auteurs stellen dat de demografische ontwikkelingen in 2050 zullen leiden tot maatschappelijke vraagstukken op meerdere beleidsterreinen (wat in dit rapport beleidsterreinen heet, noemen wij leefdomen). Die maatschappelijke vraagstukken dienen de komende decennia opgelost te worden. De eindverkenning brengt gevolgen van demografische ontwikkelingen voor arbeid, onderwijs, zorg en wonen in kaart aan de hand van een aantal scenario's. Omdat deze beleidsterreinen invloed uitoefenen op elkaar, is integraal beleid noodzakelijk tussen departementen, het rijk en andere partijen, aldus de auteurs van de eindverkenning. De NOS maakte n.a.v. deze eindverkenning: *Nederland in 2050 (nos.nl)* 10 februari 2021: daarin 5 korte video's over demografie, geboortecijfer, inzet parttimers, zorg, woningmarkt ingeleid met de volgende tekst: *Hoe ziet ons land er over 30 jaar uit? Als grote beleidswijzigingen uitblijven, gaan we een gedaantewisseling tegemoet. [...] Bijna de voltallige Tweede Kamer liet de demografische ontwikkelingen onderzoeken door demografisch instituut NIDI. Partijen wilden weten: kunnen we de toekomst beïnvloeden en wat moeten we dan nu doen? In de serie 'Nederland in 2050' kijkt Nieuwsuur naar de knoppen waaraan de politiek kan draaien.*

In de eindverkenning vatten NIDI en CBS de demografische conclusies zo samen:

Alle bevolkingsvarianten laten zien dat het aandeel van de ouderen in de bevolking toeneemt, dat het aandeel van de bevolking in de werkzame leeftijden krimpt en dat het aandeel van de bevolking met een migratieachtergrond stijgt.

■ NIDI/CBS, 2021, p. 88

Aandacht voor leven met beperkingen?

Mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben en die in onderhavige toekomstverkenning centraal staan, komen nauwelijks voor in de bovengenoemde publicaties. Alleen de *vooruitblik* van het RIVM (2023) is een uitzondering op deze regel: daarin kaart het RIVM twee beleidsopgaven in 2050 aan die te maken hebben met leven met een lichamelijke beperking. Ten eerste gaat het om het vinden van passende woonvormen omdat deze groep langer zelfstandig zal wonen in de toekomst (p. 12); en ten tweede ziet het RIVM de kwaliteit van zorg aan mensen met fysieke beperkingen in het gedrang komen vanwege het groeiend aantal mensen met een complexe zorgvraag (p. 14).

In de publicaties van NIDI en CBS komt leven met beperkingen niet voor. De meeste toekomstverkenningen die tussen 2013 en 2023 werden gepubliceerd – waar ze ook over gaan en welk leefdomein ze ook centraal stellen – hebben geen aandacht voor mensen die leven met beperkingen. NIDI, CBS en RIVM hebben het in hun toekomstverkenningen van vóór 2023 wel eens over ‘beperkingen’ maar deze passages staan bijna altijd in de sleutel van de langere levensverwachting, het grotere verwachte aantal jaren in goede gezondheid en zonder beperkingen (VTV, 2018 p. 15); en de latere leeftijd waarop Nederlanders met ernstige, chronische aandoeningen dan wel ziekten of beperkingen te maken zullen krijgen. Beperkingen staan in deze publicaties meestal in het teken van ouderdom (zie bijvoorbeeld ook NIDI/CBS, 2020, p. 67, 77 en 2021, p. 20, 65, 94-97). RIVM publiceert vaak over verwachte volksgezondheid in het algemeen, en over de toekomst van aantal chronisch zieken, verwachte ziektelast en ziektekosten.

Een heel enkele keer komen mensen met *cognitieve* of *verstandelijke* beperkingen in de toekomstverkenningen tot 2023 aan de orde. Dat is dan vaak in één adem met dementie, een ziekte waarvan men verwacht dat die in 2040 voor veel slachtoffers, kosten en meer dan 600.000 Disability Adjusted Life Years (DALY's) bij 80-plussers zal zorgen. De auteurs van de VTV 2018 schrijven in dit verband: *de groep van psychische stoornissen, inclusief dementie en verstandelijke beperking, blijft ook in 2040 de ziektegroep waaraan het meest wordt uitgegeven (p. 22).*

In de volgende paragrafen laten we zien welke relevante aanknopingspunten de wetenschappelijke literatuur verder geeft om het leven met beperkingen anno 2050 te doordenken. Er is een aantal trends dat direct en indirect effect zal hebben op het leven van mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben in 2050.

3.1. Consensus over demografische ontwikkelingen

De auteurs van *Drukker, diverser en dubbelgrijs* (NIDI/CBS, 2020) constateren dat het vooral afhankelijk is van migratiestromen en migratiebeleid of de bevolking van Nederland de komende tijd gaat groeien of licht krimpt. Naast migratie zijn ook levensverwachting en kindertal onzeker, maar in mindere mate. De grootte van de bevolking in 2050 is dus niet goed te voorspellen, maar van een aantal andere dingen zijn de demografen en gezondheidswetenschappers vrij zeker.

Bij gelijkblijvend beleid verwachten de experts in 2050 een:

- Ver(drie)dubbeling van het aantal ouderen, dat leidt tot een grotere vraag naar langdurige zorg en mantelzorg - ook als de betere gezondheid van die grotere groep daarin verdisconteerd wordt (NIDI/CBS, 2020 en 2021).
- Mantelzorg komt onder druk: aantallen mantelzorggevers en mantelzorgontvangers uit balans.
- Een betere gezondheid maar ook meer stress bij de Nederlandse bevolking als geheel, maar een opeenstapeling van gezondheids- en sociale problemen bij *kwetsbare* groepen (RIVM, VTV, 2018; 2023). Kwetsbare groepen zijn groepen met een lage sociaaleconomische status (SES); ze hebben vaak weinig netwerk en een laag opleidingsniveau.
- Meer hoger opgeleiden en meer mensen met een migratieachtergrond in Nederland (NIDI/CBS, 2020 en 2021).
- Meer zelfstandige eenpersoonshuishoudens; een woningtekort voor deze groep (NIDI/CBS, 2020 en 2021).

Over deze trends is een grote consensus in de toekomstverkenningen van Nederlandse kennisinstituten. In de internationale literatuur wordt de vergrijzing ook genoemd als zekerheid van de toekomst.

Ver(drie)dubbeling van het aantal ouderen

De demografen schatten in dat er in Nederland anno 2050 twee tot drie keer zoveel 80-plussers wonen als nu. Ook andere verkenningen bevestigen dit beeld (NIDI/CBS, 2021; WRR, 2021 *Kiezen voor Houdbare zorg*, kernpunten demografische ontwikkelingen, p. 48). Hun aantal zal groeien van 0,8 miljoen naar 1,5 miljoen, of zelfs 2,6 miljoen in 2050 (NIDI/CBS, 2020, p. 6). Volgens de VTV uit 2018 stijgt de levensverwachting de komende tijd met ongeveer vier jaar: van bijna 82 naar bijna 86 jaar in 2040 (RIVM, 2018, p. 6). Het aantal 65-plussers in de Nederlandse bevolking is anno 2050 gegroeid van 3,4 naar 4,9 miljoen; hiermee groeit het aandeel 65-plussers van 19 naar 25% (NIDI, 2020, p. 11). Het aandeel 80-plussers binnen de groep 65-plussers wordt tussen de 35 en 45% geraamd in 2050, terwijl dat nu 24% bedraagt (NIDI, 2020, p. 70).

Mantelzorg komt onder druk richting 2050

Door de vergrijzing neemt de druk op de medische zorg, de thuiszorg, de langdurige zorg en de mantelzorg toe (RIVM, NIDI/CBS, SCP).⁵ Over de verwachte toekomst van de zorg zullen we in hoofdstuk 3 berichten bij de sociaaleconomische ontwikkelingen. Over de mantelzorg die demografisch onder druk komt te staan, hier alvast een korte observatie doordenkend vanuit de literatuur op de gevolgen voor mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben.

In de eindverkenning van NIDI/CBS over 2050 worden de generaties die mantelzorg kunnen geven gezet naast de generaties mantelzorgontvangers. Door de vergrijzing verwacht men met name in de groep 80-plussers veel meer potentiële mantelzorgontvangers dan nu. Het aantal potentiële mantelzorggevers zal niet hard genoeg meegroeien.

In 2050 verwacht NIDI/CBS dat de demografische verhouding tussen potentiële mantelzorggevers en mantelzorgontvangers zodanig uit de pas zal lopen, dat het niet anders kan dan dat dat structurele problemen in mantelzorg-beschikbaarheid zal geven. Ook voor mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben.

Kooiker en de Jong (SCP en PBL) presenteerden in 2019 een *Oldest Old Support Ratio* (OOSR) voor 2040: de verhouding van het aantal 50-74-jarigen in een populatie versus het aantal 85-plussers. In 2015 bedroeg die verhouding vijftien gevers voor één ontvanger en deze zal naar verwachting in 2040 gedaald zijn tot zes. In plattelandsgebieden aan de randen van het land is de verhouding vaak lager dan elders: in 2040 vaak onder de vijf (Kooiker et al., 2019, p. 11). Zij ramen dat *de omvang van de groep oudere mantelzorgontvangers tussen 2018 en 2040 (bij trendmatig verbeterde gezondheid) met ongeveer 70% zal toenemen (van bijna 230.000 personen in 2018 naar bijna 390.000) [...] terwijl het aantal gevers van mantelzorg (vier uur of meer per week) aan deze zelfstandig wonende ouderen [...] met nog geen 7% toeneemt (van 1,11 miljoen naar 1,18 miljoen)* (Kooiker et al., 2019, p. 33).

⁵ En ook door de krimpende beroepsbevolking (NIDI/CBS, 2021, p.29) zie ook hoofdstuk 3.

In 2050 zal er in Nederland waarschijnlijk een groot tekort aan mantelzorgers zijn. Ook de WRR adresseert dit probleem in hun rapport over houdbare zorg (WRR, 2021, 68). Mantelzorg zal in de toekomst in het gedrang komen, zo constateren alle toekomstverkenningen. Hoewel dat tekort in de toekomstliteratuur met name in verband wordt gebracht met 80-plussers die mantelzorg zullen gaan ontberen (omdat zij met veel zijn; en het aantal potentiële -gevers met minder), valt er vanuit het perspectief van onderhavige verkenning ook iets specifiekers over op te merken. Zowel in de ronde tafels als in de gevoerde oriënterende gesprekken met experts en ervaringsdeskundigen, is opgemerkt dat ook mantelzorg rond mensen met beperkingen tegen 2050 in de knel zal zitten. Mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, hebben over het algemeen minder vaak kinderen dan mensen zonder beperkingen. Daarmee is hun arsenaal aan potentiële mantelzorgers ook kleiner.

De groepen die in deze toekomstverkenning centraal staan, hebben meestal hun ouders en broers en zussen als (enige) mantelzorgers. De ouders vallen op een gegeven moment vanwege leeftijdsgebonden gezondheidsproblemen weg. Hoewel die ouders waarschijnlijk iets ouder worden en iets langer in gezondheid zullen leven in 2050, komt ook dan de volgende situatie aan de orde; de ouders vallen een keer weg en dan kan qua mantelzorg alleen een beroep op zussen en broers worden gedaan. Dit terwijl de groep voor formele gehandicaptenzorg (langdurige zorg, thuiszorg, zorg via het persoonsgebonden budget) meer in concurrentie zal zijn met ouderen die deze typen zorg ook allemaal nodig hebben.

Een betere gezondheid, maar meer stress en opeenstapeling van problemen bij sommige groepen

Het RIVM meldt in de VTV van 2018 dat net als nu bijna 80% van de bevolking zich in 2040 gezond zal voelen; ongeveer 86% ervaart dan geen beperkingen (p. 14); 14% zal die beperkingen dus wel ervaren, is de inschatting. De bevolking in z'n algemeenheid zal in de toekomst gezonder zijn: er komen in een mensenleven ongeveer vijf jaren bij zonder beperkingen (p. 15).

Aan de andere kant zal er in het dagelijks leven in de toekomst meer sprake zijn van stress en psychische aandoeningen (dan nu); het RIVM signaleert dat *in de groep die werk, zorg voor de kinderen en mantelzorg moet combineren [...] veel druk verhogende ontwikkelingen samenkomen* (RIVM, 2018, p. 7). De vraag is of we van mantelzorgers met kinderen en werk in 2050 kunnen verwachten dat zij nog meer mantelzorg kunnen bieden dan ze nu al doen. De broers en zussen van mensen met beperkingen, genoemd in de vorige alinea, zullen naar alle waarschijnlijkheid meer druk en stress ervaren bij het combineren van zorg voor hun kinderen, betaald werk en de mantelzorg voor hun naaste(n).

Een groter deel van de ouderen en van de mensen met een lagere sociaaleconomische status (SES) heeft in de toekomst te maken met een opeenstapeling van gezondheids- en sociale problemen zoals chronische ziekten en ongezonde arbeidsomstandigheden, maar ook risicofactoren als roken en overgewicht komen relatief vaker voor bij mensen met een lagere sociaaleconomische status (RIVM, 2018, 7, 17; RIVM, 2023). Daar zullen waarschijnlijk ook veel mensen die leven met beperkingen bij zitten. SCP (Vrooman et al., 2023) schaarde onlangs de mensen die kampen met arbeidsongeschiktheid bijvoorbeeld –meer dan eens mensen met zintuiglijke, lichamelijke en verstandelijke beperkingen– tot de laagste klasse (7) van het precariaat.

Het *precariaat* is de groep die over de minste hulpbronnen beschikt en het meeste last heeft van bestaansonzekerheid en zal waarschijnlijk de groep zijn die het meeste last krijgt van de stapeling van problemen, zoals een laag inkomen en fysieke en mentale gezondheidsklachten. Deze stapeling zal de complexiteit van de zorg en ondersteuningsvraag bij deze groep verhogen (WRR, *Kiezen voor houdbare zorg*, p. 329). Ouderen krijgen in hun laatste levensjaren net als nu te maken met de stapeling van gezondheidsproblemen doordat zij vaker meerdere aandoeningen tegelijkertijd (co- of multimorbiditeit) krijgen.

Hoger opgeleid en meer mensen met een migratieachtergrond

Op dit moment is 35% van de bevolking van 25 tot 65 jaar hoogopgeleid. In 2050 zal dit rond 44% zijn, verwachten de demografen. Het aandeel middelbaar opgeleiden is nu 42% en zal weinig veranderen. Het aandeel laagopgeleiden daalt van 23 naar rond 16% (NIDI/CBS 2021, p. 35). Er wordt verwacht dat het aandeel hoger opgeleiden in de Nederlandse bevolking dus groter zal zijn in 2050 dan nu. Deze veranderingen in het opleidingsniveau van de bevolking zijn niet alleen van belang voor ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, maar ook voor de zorgvraag. *Hoogopgeleiden zijn gezonder en leven langer dan mensen met een lage opleiding* (NIDI/CBS 2021, p. 37). Daarnaast zal een groeiend aandeel van de Nederlandse bevolking in 2050 een migratieachtergrond hebben. De auteurs van de eerste demografische verkenning verwachten dat zelfs als de migratieaantallen aan de lage kant zitten (NIDI/CBS 2020, p. 35).

Bij gelijkblijvend migratiebeleid heeft in 2050 ongeveer 36% van de Nederlandse bevolking een migratieachtergrond. Op dit moment is dat 24% (NIDI/CBS 2020, p. 4). In de groep mensen in de leeftijdscategorie 20 tot 65 zal de toename het sterkst zijn (2020, p. 55). Maar ook bij leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs is een toename aan de orde. Het overgrote deel van die leerlingen is in 2050 wel in Nederland geboren (NIDI/CBS 2021, p. 57).

Er worden –los van het toekomstige migratiebeleid– ook ontwikkelingen verwacht in de samenstelling van toekomstige immigratie. Op dit moment komt 40% van de migranten uit vijf klassieke migratielanden: Indonesië, Suriname, de voormalige Nederlandse Antillen, Turkije en Marokko. Dit zal in 2050 dalen tot 25%, terwijl het aantal migranten uit EU-landen toegenomen zal zijn tot 30% (NIDI/CBS, 2020, p. 39). Volgens de nieuwe CBS-prognoses zal in 2050 65% van in het buitenland geboren personen afkomstig zijn uit de arbeidsmigratielanden, 21% uit asielmigratielanden en 14% uit de klassieke migratielanden (p. 21).

3.2. Consequenties van de vergrijzing voor leven met beperkingen anno 2050

De ver(drie)dubbeling van het aantal 80-plussers is de meest relevante demografische ontwikkeling die we aantreffen in de literatuur. De 80-plussers hebben vaker zorg en ondersteuning nodig dan jongere generaties, ook in 2050. De auteurs van de NIDI/CBS toekomstverkenning over 2050 voorzien dat er vanwege de vergrijzing een groeiende vraag zal zijn naar zorg: met name naar langdurige zorg en mantelzorg. Bij een sterke vergrijzing zullen de zorgkosten met tussen de 13% en de 35% toenemen (NIDI/CBS, 2021, p. 99). Bij deze percentages is al rekening gehouden met de demping in gezondheidsproblemen die verwacht wordt in verband met het hogere opleidingsniveau in 2050.

Consequenties voor zorg en ondersteuning

Mensen die leven met beperkingen zullen in 2050 in concurrentie raken met ouderen: in de woonsector, in de zorgsector en in de aandacht van mantelzorgers. De consequenties van de verwachte demografische verschuivingen in verband met zorg zijn daarmee het meest essentiële punt in de NIDI/CBS verkenning van 2050. De auteurs stellen dat alleen als er voldoende arbeidsmigratie georganiseerd/toegelaten zal worden, de zorgvraag van verschillende groepen in 2050 – tegemoet getreden kan worden. Daarover later meer in hoofdstuk 3. Voor hier geldt dat bij vergrijzing vooral de vraag naar langdurige zorg, zoals zorg in verpleeghuizen, en mantelzorg zal toenemen (2021, p. 101). Gehandicaptenzorg en ouderenzorg zijn van beide afhankelijk; de deelsectoren zullen de schaarste moeten verdelen. Zowel het informele als formele zorgaanbod aan mensen die leven met beperkingen komt onder druk te staan richting 2050 (NIDI/CBS, 2021, p99-103). Op locaties en personeel voor thuiszorg en langdurige zorg zal door meer mensen een beroep worden gedaan. Mantelzorgers die een naaste met zintuiglijke, lichamelijke, en/of verstandelijke beperkingen ondersteunen, krijgen daar in 2050 vaak ook de zorg voor een oudere bij. Mantelzorgers zijn nu al vaak overbelast, maar tegen 2050 zal het mantelzorgsysteem nog veel meer kraken.

Er zijn in de toekomst minder mantelzorgers beschikbaar en de zorg- en ondersteuningsvraag aan hen groeit door de ver(drie)dubbeling van de groep ouderen. Dat heeft consequenties voor de mantelzorggevers en de mantelzorgontvangers in 2050.

Consequenties voor wonen

De vergrijzing heeft ook consequenties voor de mogelijkheden om zelfstandig te wonen met beperkingen in 2050. Zowel de WRR (2021) als NIDI/CBS (2021) constateren dat *Een belangrijk gevolg van het toenemend aantal ouderen is dat in de toekomst meer eenpersoonshuishoudens te verwachten zijn. Nederland telt in 2020 ongeveer 1,4 miljoen 75-plussers en ruim 1,2 miljoen van hen wonen zelfstandig en ook steeds vaker alleen. Volgens het CBS zal het aantal huishoudens met alleenwonende ouderen tot 2050 verdubbelen* (WRR, 2021, p. 68; zie ook Van Duin et al, 2018).

Deze trend van meer (eenpersoons)huishoudens in Nederland heeft gevolgen voor het wonen met beperkingen. Volwassenen met beperkingen die levenslang zorg en ondersteuning behoeven, hebben grosso modo dezelfde woningen nodig als ouderen die zelfstandig willen wonen. Zij wonen nu vaak zelfstandig in kleine (een- en tweepersoons)huishoudens zonder kinderen en intramuraal (Van der Klein en Van Hal, 2019). De verwachte groei van het aantal eenpersoonshuishouden en het verwachte woningtekort voor deze groep in 2050 zal zich dus ook laten gelden voor mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben.

3.3. Samenstelling van de groep die leeft met beperkingen verandert anno 2050

Groep die zorg en ondersteuning nodig heeft: diverser en met een complexere zorgvraag

De samenstelling van de groep die leeft met beperkingen anno 2050 (en van hun naasten) zal naar alle waarschijnlijkheid veranderd zijn ten opzichte van nu. De groep zal naar verhouding meer ouderen en meer mensen met een migratieachtergrond kennen. Daarmee is de groep diverser dan nu het geval is, een fenomeen waar het zorgaanbod in 2050 ook rekening mee zal dienen te houden. Wat betreft de ouderen in de groep met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben, zal de complexiteit van de benodigde zorg waarschijnlijk toenemen omdat er behalve beperkingen bij ouderdom ook meer chronische aandoeningen bijkomen.

Of het aantal 80-plussers in deze groep –net als in de totale Nederlandse bevolking– ver(drie)dubbeld zal zijn in 2050, blijft wel de vraag. De levensverwachting van mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning behoeven, is altijd lager (geweest) dan van mensen zonder die beperkingen (zie bijvoorbeeld Blair et al, 2019; Brooks et al., 2014 of Oakshott et al., 2010). Maar wij en ervaringsdeskundigen vermoeden dat ook de mensen die leven met beperkingen ouder zullen worden dan nu het geval is. Waarbij niet duidelijk is of het bestaande verschil in levensverwachting met de gehele populatie zal afnemen. Hoeveel ouder weten we nu nog niet (Over ouder worden met een levenslange aandoening zie Hilbrink, 2021).

De gehele groep van naasten en mensen die anno 2050 leeft met beperkingen, zal vaker dan nu het geval is een migratieachtergrond hebben (zie ook NIDI/CBS, 2021, p. 94 over de verandering van de zorgvragen die daaruit voortvloeit). Wat betreft opleidingsniveau kunnen we geen goede verwachting maken over de groep in 2050.

Omdat we niet weten of en in hoeverre de mensen met zintuiglijke en of lichamelijke beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben, zullen meegaan met het stijgende algemene opleidingsniveau in Nederland (hun naaste mantelzorgers natuurlijk wel). Wat betreft de groep met verstandelijke beperkingen is dat sowieso de vraag.

Die beperkingen worden momenteel gediagnosticeerd naar aanleiding van een percentage van het gemiddelde IQ van de totale bevolking: verstandelijk beperkt is iedereen die een IQ lager dan 70 heeft van het gemiddelde (GGZ Standaarden, 2018), er zullen altijd mensen zijn die onder een bepaald percentage van het gemiddelde IQ scoren. De toekomstverkenningen spreken niet over mogelijke verschuivingen binnen de IQ normaalverdeling.

Over het algemeen is te verwachten dat de groep die leeft met beperkingen en daarbij levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig heeft, in 2050 grosso modo diverser van aard is dan nu: zowel in leeftijd (ook ouderen), als in migratieachtergrond zal die diversiteit bij naasten en mensen zelf terug te vinden zijn. De diversiteit van de doelgroep vraagt inclusieve en cultuursensitieve zorg. Daarnaast stelt de SCP-toekomstverkenning over 2050 uit 2016 dat:

Het leven van zorgbehoevende burgers en hun verzorgenden in de toekomst complexer zou worden. Men zal overweg moeten kunnen met meer technologie en met meer verschillende publieke en private aanbieders van zorg. Bovendien zullen andere levensdomeinen meer verweven raken met zorg. De vraag hoe we als samenleving in de toekomst voor elkaar en vooral voor de groeiende groep hulpbehoevenden [75-plussers] gaan zorgen, zal niet alleen gaan over hoe zorgvragers en zorgaanbieders elkaar vinden, maar raakt ook andere levensdomeinen zoals werken, leren, consumeren en samenleven.

■ Van den Broek et al., 2016, p. 211

De VTV 2018 stelt in dit verband dat *het juist voor zorgbehoevenden met veel problemen lastig kan zijn om hun wensen en behoeften goed te verwoorden*. Het RIVM koppelde hier bijvoorbeeld *ouderen met een migratieachtergrond en ouderen met een cognitieve beperking* aan (RIVM, 2018 p. 20). Maar er valt natuurlijk ook te denken aan jongere generaties die leven met beperkingen, met name voor de mensen met verstandelijke beperkingen (en hun naasten), die in de toekomst nog altijd problemen ervaren met de articulatie van hun behoeften.

Demografische witte vlek

In de oriënterende gesprekken met demografen en toekomstverkenners van NIDI en RIVM hebben wij gevraagd of het aan te raden en/of eventueel mogelijk zou zijn om vanuit het heden het aantal mensen dat zal leven met beperkingen in 2050 (of ouderwets gezegd zal leven met zintuiglijke, lichamelijke en/of verstandelijke beperkingen die zorg en ondersteuning behoeven) –ten behoeve van deze toekomstverkenning- te extrapoleren/te voorspellen. De experts raadden dit ten zeerste af. Met name de onvoorspelbaarheid van technologische ontwikkelingen op het gebied van bijvoorbeeld prenatale geboortediagnostiek, biohacking (het optimaliseren en aanpassen van bijvoorbeeld het lichaam door gebruik te maken van biologie en technologie) en hulpmiddelen, staan wetenschappelijk gefundeerde verwachtingen in de weg (over de onvoorspelbaarheid van (de inzet van) technologie, zie hoofdstuk 4).

Niemand weet of technologische vernieuwing het aantal mensen met een zintuiglijke beperking drastisch naar beneden gebracht zal hebben anno 2050. Niemand weet of technologische hulpmiddelen de mobiliteitsproblemen van mensen met lichamelijke beperkingen volledig hebben weggevaagd. Niemand weet of AI zover toegepast zal zijn dat verstandelijke beperkingen erdoor gecompenseerd kunnen worden. Over de te verwachten aantallen mensen die leven met beperkingen in 2050 valt derhalve weinig te zeggen.

4 Verwachte sociaal-economische ontwikkelingen voor 2050

In dit hoofdstuk bespreken we de sociaaleconomische ontwikkelingen richting 2050. Het gaat hier over de verwachte economische groei, de verwachte krimp in de Nederlandse beroepsbevolking, de veranderende werkrelaties en de technologisering en flexibilisering van arbeid. Ook laten we zien wat er bekend is over de verwachte krapte op de arbeidsmarkt en het personeelsgebrek in de zorg. Net als in het vorige hoofdstuk denken we door over de gevolgen van de sociaaleconomische ontwikkelingen voor leven met beperkingen in 2050 en voor de gehandicaptensector dan- intra- en extramuraal.

De afgelopen jaren zijn meerdere wetenschappelijke verkenningen gepubliceerd die ons informeren over relevante sociaaleconomische ontwikkelingen. De sleutelpublicaties van NIDI, CBS (2021), RIVM (2018) en de WRR (2021) uit het vorige hoofdstuk; en economischer van aard, de toekomstverkenningen van het Centraal Planbureau (CPB) en het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) over de macro-economische ontwikkelingen richting 2050: *Nederland in 2030 en 2050: twee referentiescenario's* (2015) en *Zorgen om morgen* (2019). Daarnaast komen de inzichten uit de verkenning van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP, 2016) hier aan bod. Die verkenning *De toekomst tegemoet* heeft ook 2050 als horizon. Verder is de WRR-verkenning *Het betere werk* in dit kader relevant, omdat daarin veel trends gesignaleerd worden die in de toekomst zullen doorzetten.

4.1. Beschikbare verkenningen op sociaaleconomisch terrein

In de macro-economische publicaties van CPB en PBL (CPB, 2019; CPB/PBL, 2015) komen respectievelijk de verwachte toekomst van de overheidsfinanciën en van de welvaart en de leefomgeving aan de orde. Het CPB kent een lange traditie van studies naar de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op de lange termijn, en naar de verdeling van het *netto profijt* over de verschillende generaties. CPB en PBL houden in hun toekomstverkenningen, net als NIDI en CBS, rekening met het beleid dat de afgelopen periode is ingezet. Ook bij hen veel waarschijnlijke en weinig *Wat-als-scenario's*; en daarnaast een prangend beleidsadvies. CPB en PBL verkennen beleidsgericht en in *Zorgen voor morgen* (2019) is klip en klaar dat de overheidsfinanciën de komende decennia door de vergrijzing zo onder druk zullen komen te staan, dat *zonder aanvullend beleid de toekomstige generaties niet van dezelfde overheidsvoorzieningen kunnen profiteren als mensen nu* (*Zorgen om morgen* | CPB.nl). De overheidsuitgaven stijgen in de toekomst richting 2060 harder dan de inkomsten en er zal met name meer geld naar AOW en zorg gaan, als er geen andere beleidskeuzes gemaakt worden. Bij wijze van concrete invulling van de politieke keuzes die gemaakt moeten worden spreekt CPB over lastenverdeling over de generaties en de inkomensgroepen: zullen de jongeren of de ouderen, de hoge of de lage inkomens de lasten moeten dragen? En is dat nu of in de toekomst?⁶

In de CPB/PBL toekomstverkenning uit 2015 vinden we aandacht voor de internationale omgeving van de Nederlandse economie, de ontwikkelingen in de bevolking, in de macro-economie, verstedelijking en mobiliteit (personen- en goederenvervoer), klimaat en energie en landbouw.

⁶ <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Infographic-Vergrijzingsstudie-Houdbaarheid-overheidsfinancien.pdf>.

Deze thema's worden 'hoog over' aangevlogen. Bij de verkenning uit 2019 zijn heldere concrete infographics en visuele samenvattingen bijgevoegd. In de CPB/PBL-publicatie uit 2015 wordt nauwelijks gesproken over concrete invullingen van leefdomeinen, mensen, verwachte inkomens en lonen, werkgevers en werknemers. Ze zijn allemaal ver weg in deze verkenning. Dat is anders bij SCP en de WRR.

Aandacht voor leven met beperkingen?

De toekomst tegemoet (SCP, 2016), *Het betere werk* (WRR, 2020) en *Kiezen voor houdbare zorg* (WRR, 2021) stellen juist de sociaal-economische ontwikkelingen in de concrete leefwereld aan de orde. Daarin veel aandacht voor veranderende arbeidsparticipatie en arbeidsverhoudingen en voor de *technologisering, flexibilisering en intensivering* van sectoren en werk (WRR, 2020). In het SCP-rapport worden deze drie trends samengevat onder de term *toenemende dynamiek*. SCP en WRR brengen deze trends in verband met de groep die in deze verkenning centraal staat: de groep die leeft met beperkingen. Zij doen dat uitgebreider en explicieter dan de andere verkenningen die ons ter beschikking staan.

De WRR spreekt meerdere malen over verwachtingen aan de arbeidsparticipatie van *mensen met een arbeidsbeperking* (WRR, 2020, vooral hoofdstuk 6, p. 153-p. 186), en Van den Broek et al. hebben het over *achterblijvers*, kwetsbare groepen die steeds vaker niet mee kunnen komen in de samenleving en op de arbeidsmarkt (SCP, 2016):

De scheidslijn tussen degenen die wel en niet mee kunnen komen op de arbeidsmarkt zou in de toekomst kunnen verschuiven. De huidige verschillen op de arbeidsmarkt zullen waarschijnlijk blijven bestaan, maar er kunnen ook nieuwe scheidslijnen ontstaan. We verwachten bijvoorbeeld dat er verschillen zullen ontstaan tussen mensen die meer of minder beschikken over de (niet-cognitieve) vaardigheden die nodig zijn om zelf de regie over het leven te krijgen en te houden (zoals kunnen plannen, zelfdiscipline en goed kunnen samenwerken).

■ Van den Broek, et al., 2016, p. 210

In de volgende paragrafen laten we zien welke sociaaleconomische ontwikkelingen uit de wetenschappelijke literatuur relevant zijn de komende decennia. Er is een aantal trends dat direct en indirect effect zal hebben op het leven van mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben in 2050.

4.2. Verwachte ontwikkelingen in de economie, werkrelaties en de beroepsbevolking in de zorg

Over een aantal sociaaleconomische ontwikkelingen zijn de wetenschappers en kennisinstituten vrij zeker. De experts verwachten in 2050 bij gelijkblijvend arbeidsmarktbeleid:

- Een economische groei van 1 tot 2%; bij een veranderde verhouding tussen actieven en inactieven.
- Een gekrompen beroepsbevolking en concurrentie om personeel.
- Krapte in de zorgsector; verdeling formele en informele zorg over ouderen- en gehandicaptensector?
- Technologisering, intensivering en flexibilisering van werk en arbeidsrelaties.
- Een 24-uurseconomie waarin werk en vrije tijd steeds meer door elkaar lopen.

Natuurlijk zijn deze sociaaleconomische verwachtingen mede afhankelijk van internationale ontwikkelingen, klimaatbeleid en klimaatverandering, maar zoals al in de inleiding gezegd, die context valt in eerste instantie buiten de scope van deze toekomstverkenning. De auteurs van de sociaaleconomische, wetenschappelijke, Nederlandse toekomstscenario's houden overigens zelden rekening met calamiteiten als oorlogen en overstromingen.

Economische groei, meer inactieven dan werkenden

Volgens de auteurs van de CPB/PBL verkenning over welvaart en leefomgeving in 2050 – Kool en Manders (2015) zal de economische groei in 2050 liggen op 1% - bij scenario Laag en op 2% bij scenario Hoog. CPB/PBL bestudeert de verwachte economische groei in bbp-termen, aan de hand van twee elementen: de groei van arbeidsproductiviteit en de groei van werkgelegenheid (p. 26).

De arbeidsproductiviteit wordt volgens hen voornamelijk beïnvloed door technologische vooruitgang (een onzekere factor, zie hoofdstuk 4); de werkgelegenheid wordt bepaald door de groei van de participatiegraad en de groei van de bevolking. De economie zal blijven groeien tot 2050, maar wel met een verminderde groei ten opzichte van nu en eerder. Tussen 1980 en 2008 betrof de economische groei in Nederland gemiddeld 2,6%. Het is afhankelijk van de demografische en economische ontwikkeling welke sectoren het snelst zullen groeien. In het scenario Hoog vindt de economische groei vooral plaats in de commerciële dienstensector. In het scenario Laag is de overheids- en zorgsector één van de snelle groeiers (CPB/PBL, 2015, p. 27).

Er is wetenschappelijke consensus over de oplopende *demografische druk* en de gevolgen daarvan in de economie. De hoeveelheid werkende (*actieve*) mensen ten opzichte van de hoeveelheid niet-actieve mensen, zal afnemen richting 2050 (NIDI/CBS, 2021, p. 30). Met andere woorden, de beroepsbevolking krimpt ten opzichte van de rest van de bevolking (NIDI/CBS, 2021, p. 68). Dit komt voornamelijk door de vergrijzing. Hierbij is al ingecalculeerd dat de AOW-leeftijd mee zal stijgen met de levensverwachting (NIDI/CBS, 2021, p. 90).

De ontwikkeling van de beroepsbevolking is afhankelijk van migratie en een onzekere factor in de demografische inschattingen (2021, p. 69). Aangezien het aandeel van de beroepsbevolking in het geheel in alle gevallen daalt, zal de verhouding tussen actieven en inactieven meer naar de inactieven verschuiven (zie de prognose van WRR in tabel 1 in Kiezen voor houdbare zorg, 2021, p. 105).⁷

Tabel 1 Langetermijnprojectie van de beroepsbevolking en de arbeidsvraag in de zorg bij onveranderde participatie (in duizenden personen)

	2019	2030	2040	2050	2060
Bevolking	17.282	18.354	19.072	19.482	19.830
Potentiele beroepsbevolking	12.221	12.524	12.284	12.620	12.974
Beroepsbevolking	9.267	9.440	9.259	9.512	9.779
Niet-actieve beroepsbevolking	2.954	3.084	3.025	3.108	3.195
Onbenut potentieel in personen	402	414	406	417	429
Arbeidsvraag zorg	1.485	1.873	2.342	2.897	3.574
Arbeidsaanbod zorg bij huidig aandeel	1.485	1.513	1.484	1.524	1.567
Totaal tekort bij huidig aandeel	-	360	858	1.373	2.007
Totaal tekort als % beroepsbevolking	-	3,8%	9,3%	14,4%	20,5%
Aandeel zorg in beroepsbevolking	16,0%	19,8%	25,3%	30,5%	36,5%

De verminderde economische groei en de veranderde balans tussen actieven (werkende beroepsbevolking) en inactieven (voornamelijk niet werkende ouderen) zijn als trend beide zeker voor 2050. Deze verwachte ontwikkelingen hebben gevolgen voor de arbeidsmarkt op zich, maar ook voor de (financiële en personele) houdbaarheid van sociale arrangementen in 2050: voor sociale verzekeringen (o.a. arbeidsongeschiktheidsverzekeringen), voor zorg en andere voorzieningen.

⁷ WRR schrijft bij deze tabel: Voor een correct begrip: het gaat hier om een projectie waarin we de gehele beleidsopgave willen vatten. Er zijn dus geen veronderstellingen gemaakt over een verdere toename van de arbeidsdeelname, noch over de Budgettaire beheersing. We hebben de door het RIVM geraamde lange volumegroei toegepast, en deze spoort nauw met de nominale raming van het CPB. In die zin betreft het ook geen raming van het feitelijk arbeidsmarkttekort, maar van het verschil ten opzichte van de situatie in 2019. Hierbij benadrukken we nogmaals dat de cijfers slechts een orde van grootte geven waarmee we rekening moeten houden als de trends in zorgvraag en arbeidsaanbod doorzetten zoals nu ingeschat. (WRR, 2021, p. 104)

Omdat via de inkomstenbelasting van actieven allerlei voorzieningen betaald worden, betekent de veranderende balans tussen actieven en inactieven dat een afnemende groep actieven relatief meer van hun inkomen zou moeten bijdragen aan de collectieve voorzieningen. Dit kan gevolgen hebben voor het denken over gedeelde solidariteit en eigen verantwoordelijkheid. De wetenschappelijke literatuur daagt naar aanleiding van deze trends in samenhang met de verwachte massieve vergrijzing, beleidmakers van de toekomst met klem uit om stelselwijzigingen te overwegen (zie ook hoofdstuk 5).

Beroepsbevolking, krapte op de arbeidsmarkt en concurrentie om personeel

De wetenschappelijke literatuur verwacht dat het aantal 20- tot 65-jarigen (20-70-jarigen in 2050?) met een Nederlandse achtergrond in 2050 fors gedaald zal zijn, van zeven miljoen nu naar rond de zes miljoen in 2050 (NIDI/CBS, 2020, p. 53). Afhankelijk van de migratie zal deze daling in de beroepsbevolking grotendeels of ruimschoots gecompenseerd worden door mensen in dezelfde leeftijd met een migratieachtergrond (NIDI/CBS, p. 54). Echter, er wordt anno 2050 ook meer vraag verwacht naar bepaalde arbeid door de (dubbele) vergrijzing. In een notendop zijn de toekomstige problemen op de arbeidsmarkt samengevat in de tabel hierboven, eerder verschenen in het rapport *Kiezen voor houdbare zorg* van de WRR (2021).

NIDI en CBS voorzien net als de WRR een krapte op de arbeidsmarkt in 2050 (2020). Sectoren en werkgevers zullen moeten concurreren om personeel. Cliënten van zorg en ondersteuning zullen – bij gelijkblijvende arbeidsmigratie – langer moeten wachten dan nu, op de zorg die zij nodig hebben omdat er simpelweg minder personeel is voor een grotere zorgvraag. De Beer et al. benoemen ouderen, vrouwen en personen met een migratieachtergrond als mogelijk arbeidspotentieel, dat meer benut zou kunnen worden. Alleen als zij aanzienlijk actiever op de arbeidsmarkt zullen zijn in 2050, kan dat de demografische druk verlichten (NIDI/CBS, 2020 p. 89). Het toelaten van meer (arbeids)migratie kan worden gezien als een mogelijke arbeidsmarktmaatregel om toekomstige krapte te verminderen. Echter dit is geen eenvoudige oplossing, zo werkt nu slechts 1% van de arbeidsmigranten in de zorg (zie Staatscommissie Demografie, 2024, p. 216).

Mogelijkheden voor arbeidsparticipatie mensen met beperkingen in 2050 onzeker

De WRR (2020) associeert de oplossing van de verwachte krapte op de arbeidsmarkt ook nadrukkelijk met het benutten van een ander arbeidspotentieel, namelijk dat van mensen met beperkingen die nu aan de kant staan. De categorie *onbenut potentieel* in bovenstaande tabel verwijst in *Het betere werk* met zoveel woorden naar mensen die zorg en ondersteuning nodig hebben omdat zij leven met beperkingen. Meer dan de helft van hen - 60% - staat nu buiten de arbeidsmarkt (WRR, 2020, p.15), maar als het aan de WRR ligt zou dat in de toekomst kunnen veranderen als werk beter georganiseerd wordt, met meer begeleiding en ondersteuning, aldus Engbersen, Kremer, Went, en Boot. Zij schrijven in verband met de subgroep met een *arbeidsbeperking*:

*Een belangrijke groep binnen dit onbenut arbeidspotentieel bestaat uit mensen met een arbeidsbeperking. [...] Dat nog steeds veel mensen gedwongen langs de kant staan, heeft grote gevolgen voor de betrokkenen zelf. Een baan is niet alleen een bundel van taken die steeds verandert, een baan geeft mensen ook inkomen, zelfrespect en het gevoel onderdeel uit te maken van de samenleving. [...] Tegelijkertijd heeft het gedwongen langs de kant staan ook negatieve gevolgen voor de economie en samenleving als geheel. De economie groeit als de productiviteit stijgt, zodat we per uur meer toegevoegde waarde produceren, en wanneer we meer uren werken. Staan mensen die willen werken onnodig langs de kant, dan kost dit ons ook allemaal iets in strikt economische zin. Om deze reden benadrukte de WRR in het rapport *Naar een lerende economie* dat voor de verdere ontwikkeling van onze economie iedereen nodig is.*

■ WRR 2020, p. 30/31

De WRR-auteurs van het rapport *Het betere werk* constateren echter ook dat de arbeidsdeelname van de groep met een arbeidsbeperking de laatste twee decennia alleen maar is gedaald: van 46% naar 38% (WRR, 2020, hoofdstuk 1, p. 30). Dat is geen goed nieuws voor de mogelijke ontwikkeling van arbeidsparticipatie van mensen die leven met beperkingen richting 2050. Zeker niet omdat de WRR denkt dat deze daling te maken heeft met de steeds maar stijgende arbeidsproductiviteit die de Nederlandse samenleving verwacht: dit is waarschijnlijk mede een neveneffect van onze intense, hoogproductieve economie: minder productieve werkenden komen hierdoor vaker thuis te zitten. (WRR 2020, p. 30, zie verder de paragraaf over de verwachte technologisering en intensivering in dit hoofdstuk).

Vooralsnog zijn de kansen op hogere arbeidsparticipatie en benutting van arbeidspotentieel van mensen met beperkingen richting 2050 hoogst onzeker. De WRR kan wel adviseren om hen een *basisbaan* te geven in het belang van henzelf en van de economie, maar daarmee is niet gezegd dat dat een waarschijnlijke werkelijkheid zal zijn in 2050. De mate waarin mensen met zintuiglijke, lichamelijke en/of verstandelijke beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben, anno 2024 deelnemen aan betaalde arbeid is niet hoopgevend.⁸ We weten niet hoe deze cijfers zich zullen ontwikkelen richting 2050. Daarmee is de arbeidsmarktparticipatie van mensen met beperkingen anno 2050 een onzekere sociaaleconomische factor in deze toekomstverkenning.

Krapte in de zorgsector; verdeling over ouderen- en gehandicaptensector?

Bij de demografische ontwikkeling is in het vorige hoofdstuk het verwachte tekort aan mantelzorg(ers) in 2050 aan de orde geweest. In dit hoofdstuk gaan we nader in op het verwachte tekort aan betaald personeel in de zorg. De WRR zelf verwacht niet dat het zo'n vaart zal lopen als in de doorberekeningen in tabel 1 hierboven. Zij preludeert op een *onvermijdelijke beleidsreactie*:

Alleen al door de onvermijdelijke beleidsreactie op de groeiende schaarste zullen die trends echter geen werkelijkheid worden. Het zorgvolume per werkzame persoon kan bovendien beïnvloed worden door arbeid in de toekomst te vervangen door technologie. Het moet echter nog [wel] blijken in hoeverre een dergelijke vervanging realiseerbaar is en een arbeidsbesparend effect heeft.

■ WRR, 2021, p. 104

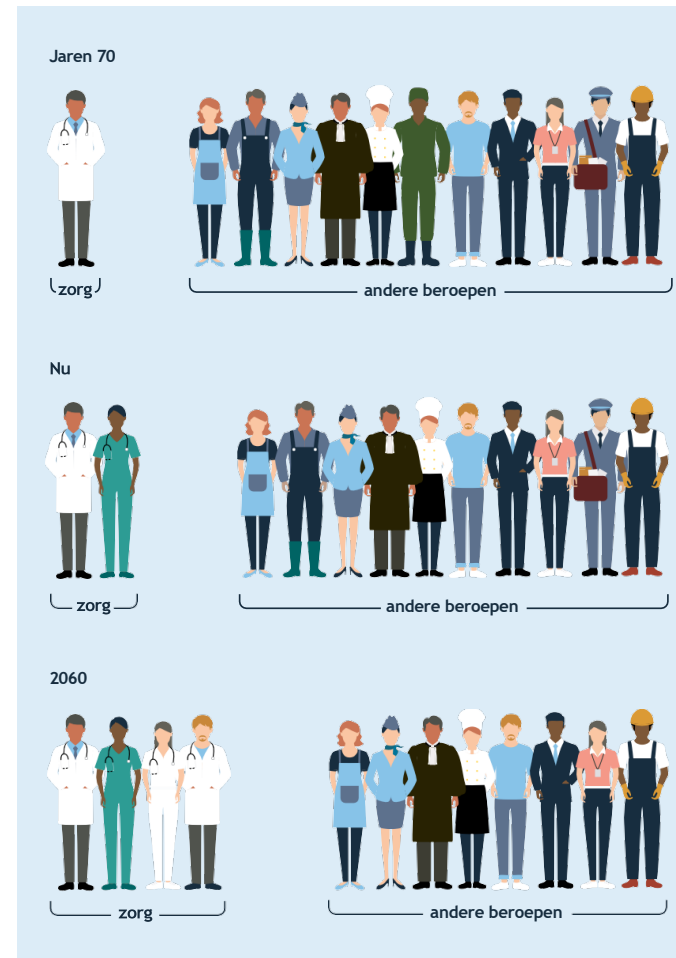
Als de technologie en het beleid het samen laten afweten, zijn er echter wel problemen in de zorg te voorzien: door de vergrijzing, met name in de langdurige zorg, waar veel werk bestaat uit begeleiding, verzorging en ondersteuning: mensenwerk dus. De verwachting is, dat -als er niets verandert- tegen 2050 één op de drie werkenden in de beroepsbevolking in de zorg zal moeten werken om aan de vraag van dan, te voldoen (zie figuur hieronder). Tegenover de groeiende zorgvraag staat namelijk behalve een kleinere groep professionals, voor wie de loonkosten steeds hoger worden, ook een kleiner wordende groep mantelzorgers die zelf ouder en kwetsbaarder worden, schrijft het SCP (Van den Broek et al., 2016, p. 132). Oplossingen voor dit zorgtekort zullen niet alleen in de technologie worden gezocht richting 2050. De inzet van technologie maakt de zorg immers ook vaak duurder, zo is de ervaring van de laatste decennia (WRR, 2021, p. 62; RIVM, 2018). Men zal zijn heil ook gaan zoeken in een andere organisatie van de professionele zorg aan huis, in nieuwe woonzorgvormen, in burgerinitiatieven en in de flexibilisering van arbeid en zorgtaken.

8 Zie bijvoorbeeld: Platform Werk Inclusief Beperking | Movisie.

Van den Broek et al. (SCP, 2016) vragen zich af of die nieuwe woonzorgvormen en burgerinitiatieven wel op tijd van de grond zullen komen. De auteurs van *De toekomst tegemoet* achten de potentie van die alternatieven ook richting 2050 nogal kleinschalig. En ook bij de veronderstelde technologische vooruitgang zijn vraagtekens te zetten: *[Dat] betekent dat meer mensen technologie zullen moeten ontwikkelen of toepassen in hun werk. Mede hierdoor vraagt werk in de toekomst vaker om goede digitale vaardigheden en een hoog denkniveau* (Van den Broek et al., 2016, 209). Iets dat niet altijd in voldoende mate voor handen zal zijn (zie ook hoofdstuk 4 over de technologische ontwikkelingen).

Of de hierboven genoemde arbeidsparticipatie van mensen met beperkingen zelf soelaas kan bieden anno 2050 is ook nog maar de vraag. Mensen met zintuiglijke en lichamelijke beperkingen kunnen met zorg en ondersteuning wellicht een belangrijke rol spelen als het gaat om technologisch doorontwikkelde arbeid. Mensen met verstandelijke beperkingen zullen afhankelijk zijn van de andere organisatie van arbeid die WRR voorstaat (met een grotere aandacht voor de kwaliteit van werk zodat mensen ook grip op hun leven kunnen hebben en behouden), en waarvan onduidelijk is of die er zal komen richting 2050.

Figuur 2 **Groei vraag zorgpersoneel**

Bron: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2021), *Kiezen voor houdbare zorg: mensen, middelen en maatschappelijk dragvlak*.

De toekomst van de bezetting in de ouderenzorg en gehandicaptensector is dus kortom ongewis: financieel, qua personeel en qua maatschappelijk draagvlak is er veel onzeker (WRR, 2021). Maar het zal er wel op neerkomen dat de gehandicaptensector in 2050 het formele en informele zorgaanbod zal moeten delen met andere sectoren. In tabel 2 hieronder kan men zien hoe de financiële verdeling over de verschillende zorgsectoren nu is (Tabel 5.1 uit WRR, 2021 over de omvang en verdeling van collectieve zorguitgaven naar sector, 1998-2019). Ouderenzorg in verpleging, verzorging en thuiszorg maakt al jaren iets meer dan een vijfde van de zorgbegroting uit; gehandicaptenzorg al jaren tussen de 10% en de 12%.

Tabel 2 De omvang en verdeling van collectieve zorguitgaven naar sector, 1998-2019

	Reële uitgaven (miljard euro van 2019)			Aandelen in uitgaven		
	1998	2013	2019	1998	2013	2019
Medisch specialistisch ggz	14,4	26,4	29,1	26,6%	29,3%	29,9%
Huisartsen	3,7	7,2	7,1	6,8%	8,0%	7,3%
Tandartsen	2,0	3,5	4,4	3,7%	3,9%	4,5%
Paramedisch	1,8	2,9	3,0	3,3%	3,2%	3,1%
Verpleging, verzorging en thuiszorg	1,2	2,1	2,3	2,1%	2,3%	2,4%
Gehandicapten	11,2	18,7	20,2	20,6%	20,7%	20,8%
Preventie	5,4	10,5	11,4	10,0%	11,6%	11,7%
Genees- en therapeutische middelen	1,7	2,1	2,2	3,1%	2,3%	2,2%
Ondersteunend en overig	7,2	8,6	8,6	13,3%	9,5%	8,9%
Sociaal werk en maatschap. opvang	1,7	3,3	3,4	3,1%	3,6%	3,5%
Jeugdzorg	2,8	2,7	3,2	5,1%	3,0%	3,3%
	1,2	2,2	2,4	2,3%	2,4%	2,4%

Naar verwachting blijven de zorguitgaven tot 2060 stijgen, ook na de piek van de vergrijzing rond 2040, zo schrijft het RIVM (RIVM, 2020 p.3). Dat komt voor tweederde door technologische vernieuwing in de medisch specialistische zorg en de genees- en therapeutische middelen. In 2060 zijn ziekenhuiszorg en ouderenzorg samen goed voor 57% van de totale zorguitgaven (in 2015 minder dan 51%). De gehandicaptenzorg zal ook groeien - in een lager tempo dan de ouderenzorg: van iets meer dan 9 miljard in 2015 naar bijna 30 miljard in 2060. (RIVM, 2020, p. 45). Het is nog onzeker wat de gevolgen van de zich uitbreidende ouderenzorg zullen zijn voor de gehandicaptensector. Concurrentie om personeel en dientengevolge hogere lonen liggen voor de hand, maar de wetenschappelijke verkenningen laten zich daar niet over uit.

Technologisering, intensivering en flexibilisering van werk en arbeidsrelaties

Over de verwachte veranderingen in de manier van werken en in de arbeidsrelaties in 2050 is er in de wetenschap vrij veel consensus. Er wordt volgens de literatuur steeds hogere arbeidsproductiviteit verwacht van werkenden en dat brengt een steeds hogere werkdruk (en een groeiend aantal burn-out gevallen) met zich mee. (WRR, 2020, p.33) Zowel WRR als SCP signaleren dat deze hogere productiviteit consequenties heeft voor mensen die leven met beperkingen:

Door de diensteneconomie is veel van ons werk mensenwerk. Een op de tien werkenden vindt [nu al] het werk emotioneel zwaar. Intensivering kan mensen uit de arbeidsmarkt drukken die niet kunnen voldoen aan de hoogproductieve eisen die het werk stelt, bijvoorbeeld als zij een (mentale) arbeidsbeperking hebben, en kan de re-integratie van mensen met kanker of een burn-out ingewikkelder maken.

■ WRR, 2020, p. 27-30

De toenemende dynamiek in samenleving en arbeid lijkt vooral consequenties te gaan hebben voor mensen die in 2050 leven met verstandelijke beperkingen, omdat de toenemende dynamiek en daarmee samenhangende complexiteit meer vraagt van verstandelijke vermogens om daarmee om te kunnen gaan. Voor mensen met zintuiglijke en lichamelijke beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben misschien ook wel maar daar is minder consensus over. Maar dat de dynamiek zal toenemen in de samenleving en in de organisatie van het werk staat vast. In 2050 zullen de technologisering, de flexibilisering en de intensivering van werk nog weer veel verder gevorderd zijn dan nu (Van den Broek, 2016; WRR, 2020 en WRR, 2021). De verachting is dat dat in alle sectoren een hoge vlucht zal nemen. Ook in de sectoren die voornamelijk uit mensenwerk bestaan. Over de verwachtingen rond flexibilisering van arbeidsrelaties gaat de volgende paragraaf. De technologisering komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Dynamischere en flexibelere arbeidsrelaties

Los van sector verwacht de wetenschappelijke literatuur dat arbeidsrelaties in de toekomst dynamischer worden. Het SCP schreef in 2016 over de situatie in 2050:

Met de toenemende mogelijkheden van dataverzameling en -analyse wordt het [...] gemakkelijker om te analyseren waar efficiëntiewinst te behalen is en kunnen banen gemakkelijker worden opgesplitst in verschillende losse klussen. Zulke klussen zullen vaak leiden tot losse en kortdurende arbeidsrelaties.

■ Van de Broek, 2016, p209

Die voor hoger opgeleiden gunstiger zullen zijn dan voor de lager opgeleiden (WRR, 2020). Het wordt belangrijk gevonden dat iedereen ongeacht contractvorm mogelijkheden heeft voor bij- en herscholing juist ook in een flexibelere arbeidsmarkt. Echter in zijn algemeen hebben hoger opgeleiden meer scholingsmogelijkheden dan lager opgeleiden (WRR, 2020, p. 162).

De WRR en Van de Broek et al. (2020 en 2016) verwachten voor 2050 een doorzetten van de 'op afroep'-economie die voor werkgevers en sommige goed verdienende werkenden als economisch gunstig geldt (Van de Broek 2016, 209, en Van der Klein et al. 2016). De flexibilisering van de arbeidsrelaties zal in de langdurige zorg -waar ouderenzorg en gehandicaptenzorg toe behoren- echter waarschijnlijk wel een plafond bereiken, vermoeden wij. Juist hier speelt immers bij uitstek ook de meerwaarde van een vaste relatie tussen cliënten en medewerkers. Zoals de auteurs van het SCP-rapport *De toekomst tegemoet* constateren:

Het telkens opnieuw matchen van banen en taken aan arbeidskrachten kost tijd en moeite. [...] Met vaste medewerkers met vaste contracten [kan men eerder] de expertise waarborgen die nodig is om de technologische ontwikkelingen bij te benen.

■ Van de Broek, 2016, 209

Voor lagere inkomensgroepen meer onzekerheid

Voor iedereen in Nederland in 2050 verwachten SCP en WRR meer onvoorspelbaarheid op het sociaaleconomische vlak (zie bijvoorbeeld Van den Broek et al., 2016, pp. 76-94). Voor de lagere inkomensgroepen, laaggeletterden en digibeten betekenen de gesignaleerde trends een toenemende bestaans- en inkomensonzekerheid als er geen ander/aanvullend beleid komt. Mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben, behoren nu vaak tot de lagere inkomensgroepen en hebben vaker dan andere groepen een uitkering.

Het SCP publiceerde onlangs een rapport over eigentijdse ongelijkheid waarin de twee laagste klassen - de *onzekere werkenden* (10%) en het zogeheten *precariaat* (6,3%, Vrooman et al., 2023) in een *maatschappelijk wankele positie* verkeerden. Onder hen zijn veel werklozen en flexibel werkenden. En ook hebben deze groepen gezondheidsproblemen, schulden en een beperkt sociaal netwerk. Binnen het precariaat heeft vier op de tien mensen geen betaald werk, en zoekt daar ook niet naar, bijvoorbeeld vanwege arbeidsongeschiktheid. Als er weinig continuïteit in werk is, kunnen mensen beperkt vooruitkijken. Van den Broek et al. constateren dat dit *vraagt om een groot adaptief vermogen* (2016, p. 210). Er is nog niet veel over geschreven maar het ligt voor de hand dat de *onzekere werkenden* en het *precariaat* moeite zullen krijgen om de veranderingen die de komende 30 jaar zullen plaatsvinden in arbeidsmarkt en samenleving het hoofd te bieden.

24-uurseconomie en vervagende grenzen tussen werk en vrije tijd

In 2018 en 2023 voorspelde het RIVM dat de samenleving op verschillende gebieden te maken zou krijgen met toenemende druk in de toekomst (RIVM, 2018, p.7; RIVM, 2023, p. 13). In 2050 zijn intensivering en flexibilisering van werk en de grotere invloed van de 24-uurseconomie daarbij de belangrijke factoren. De 24-uurseconomie betreft niet alleen productiebedrijven die 24 uur per dag produceren, maar ook de langere openingstijden van winkels, de mogelijkheid van altijd producten te bestellen (die ook op korte termijn worden geleverd).

Naast de veranderingen in de arbeidsmarkt, zorgt ook de voortgaande verstedelijking in 2050 voor *meer druk en drukte; het RIVM meldt dat dat kan leiden tot minder ruimte voor groen en water waar mensen kunnen ontspannen* (RIVM, 2018, 7). Veel mensen -vooral de hoger opgeleiden- zullen in 2050 nog meer dan nu, de hele tijd 'aan' staan, is de verwachting. Internet en mobiele apparatuur (portable devices) zullen die situatie in de toekomst alleen maar versterken. Op het werk wordt het drukker, de grenzen tussen werk en thuis vervagen en thuis wordt het drukker (WRR, 2020, p. 141 e.v.).

De WRR constateert dat momenteel bijna een derde van de mensen regelmatig overwerkt: *Mensen nemen werk mee naar huis, en soms ook thuis mee naar het werk. Veel mensen hebben het gevoel dat ze altijd 'aan staan' en in de avonden en weekenden bereikbaar moeten zijn. [En] thuis is het drukker geworden doordat bedrijven, dankzij nieuwe technologie, meer taken naar de consument verschuiven. We regelen nu in onze vrije tijd de belastingaangifte, bankzaken en verzekeringszaken [...] Het is dus niet alleen drukker op het werk ('werkdruk') en thuis ('combinatiedruk'), schrijft Joop Schippers, ook de 'leefdruk' neemt toe.*

Maar werkenden hebben ook hersteltijd nodig -dat is in 2050 niet anders- en de samenleving in 2050 heeft werkenden bovendien ook nodig als mantelzorgers voor de 80-plussers. Het is de vraag hoe de werk-privé balans zich in de toekomst zal ontwikkelen.

Zoals auteurs in publicaties van het SCP al meerdere malen aan de orde hebben gesteld, is het onwaarschijnlijk dat iedereen mee zal kunnen in het almaar sneller wordende tempo van de samenleving en de vermenging van werk en thuis (Zie bijvoorbeeld Van de Broek et al., 2016 en Vrooman et al., 2023). Mensen met beperkingen hebben misschien wel meer tijd nodig om te kunnen leren, werken en leven dan mensen zonder, en zijn misschien wel nog meer gebaat bij een werk-privé scheiding. Het is nog onzeker hoe de 24-uurseconomie en de vervagende grenzen tussen werk en vrije tijd zullen ingrijpen op het leven met beperkingen in 2050.

4.3. Sociaaleconomische onzekerheden en witte vlekken

De meest relevante onzekerheden in de sociaaleconomische toekomst van leven met beperkingen in 2050 houden verband met de grootte van de beroepsbevolking en de beschikbaarheid van personeel in de zorg. In de toekomstverkenningen zijn er twee ontwikkelingen die de stagnerende beroepsbevolking (in de zorg) uit het slop zouden kunnen trekken, maar waarvan we niet weten of dat zal gebeuren richting 2050:

- Het toelaten van meer (arbeids)migratie zou de pool van personeel die zorgt voor ondersteuning aan ouderen en mensen die leven met beperkingen in 2050, kunnen vergroten en zo de concurrentie om zorg en zorgpersoneel kunnen verkleinen.
- Daarnaast is het onzeker in welke mate technologie het waarschijnlijke tekort aan personeel in de zorg in 2050 zal kunnen compenseren.

In dit verband is er ook een aantal witte vlekken in de literatuur over de verwachte sociaaleconomische ontwikkelingen. Het verwachte tekort in sommige sectoren zou de arbeidsparticipatie van mensen met beperkingen misschien ten goede kunnen komen. De auteurs van *Diverser, drukker en dubbeltgrijs* (NIDI/CBS, 2020) benoemen deze mogelijke ontwikkeling niet. De WRR benoemt de mogelijkheid van het benutten van arbeidspotentieel van deze groep wel, maar brengt die niet expliciet in verband met de (langdurige) zorg die de groep die leeft met beperkingen zelf ontvangt. Het is onduidelijk hoe de arbeidsparticipatie van mensen met zintuiglijke, lichamelijke en/of verstandelijke beperkingen zich zal ontwikkelen. Die heeft ook te maken met het onbekende verloop van de inclusieagenda in Nederland (zie sectie 5.5).

Daarnaast is het onbekend in hoeverre betaald werk en mantelzorg in 2050 gecombineerd zullen kunnen worden en hoe houdbaar het sociale verzekeringsstelsel zal blijven als de verhouding tussen inactieven en actieven/werkenden te zeer uit de pas loopt. SCP en WRR verwachten dat de combinatie, die nu al wordt ervaren, in de toekomst zal toenemen (SCP, 2016, p.210). Maar over de meer integrale oplossingen spreekt de literatuur verder niet. Dat komt ook omdat toekomstverkenningen geen beleid kunnen voorspellen.

Terwijl het juist beleidsmaatregelen zijn die relevante sociaaleconomische ontwikkelingen voor de toekomst kunnen beïnvloeden. De beschikbaarheid van mantelzorg en de arbeidsongeschiktheidsverzekeringen zijn voor mensen met beperkingen belangrijk.

Een algemenere witte vlek in de verkenningen rond het sociaaleconomische leefdoel in de toekomst vormen de verwachtingen rond welvaart, welzijn en (inkomens)ongelijkheid. Zoals de WRR in haar rapport over *Het betere werk* schreef, ligt er bij sociaaleconomische verkenningen een andere nadruk:

De media en beleidsmakers hebben altijd grote aandacht voor economische groei en het bbp: indicatoren die echter onvoldoende zijn voor een antwoord op de vraag hoe het gaat met de welvaart van een land en met het welzijn van zijn inwoners. De omvang en groei van het bbp is hiervoor niet alleen een te beperkte indicator, hij is hiervoor ook nooit bedoeld geweest.

■ WRR, 2020, p. 35

Ook de verkenningen van CPB en PBL gaan vaak over macro-economische fenomenen als bruto binnenlands product en overheidsfinanciën. De koopkracht doorrekeningen voor twaalf verschillende typen huishoudens zijn de enige micro-verkenningen.

Pas de laatste tijd werken SCP, PBL en CPB aan indicatoren die iets meer over concrete kwaliteit van leven en *Eigentijdse ongelijkheid* (Vrooman, et al., 2023) zeggen. Het is de bedoeling de komende tijd de volgende indicatoren van *Brede welvaart* te gaan monitoren op hun impact voor de latere generaties en voor mensen elders in de wereld: *Subjectief welzijn, Gezondheid, Consumptie en inkomen, Onderwijs en opleiding, Ruimtelijke samenhang en -kwaliteit, Economisch kapitaal, Natuurlijk kapitaal en Sociaal kapitaal* (CPB et al., 2022). De planbureaus willen ook de *samenhang tussen de verschillende indicatoren blootleggen, zodat een integraal beeld kan ontstaan van de gevolgen van beleid*.⁹ Een ander element in de voorgestelde aanpak is dat de planbureaus het monitoren van de kwaliteit van leven ook naar de toekomst willen doortrekken.

In het kader van de analyse van die samenhang heeft het SCP onlangs een studie over *Eigentijdse ongelijkheid* gepubliceerd over de *postindustriële klasstructuur op basis van vier typen kapitaal* (Vrooman et al., 2023). De laagste klassen -die van de onzekere werkenden en het precariaat met veel, arbeidsongeschikten- blijkt momenteel veel minder tevreden met hun leven dan de overige klassen. Bovendien ervaren zij hun positie als achtergesteld: overeenkomstig hun geringe bezit van hulpbronnen plaatsen de onzekere werkenden en het precariaat zichzelf gemiddeld veel lager op de maatschappelijke ladder dan de andere klassen. De studie van Vrooman et al. is al kort aan de orde geweest in de paragrafen over flexibilisering en de gevolgen van 24-uurseconomie. Het is afwachten hoe de ongelijkheid van nu zich in de toekomst zal ontwikkelen.

9 Brief Tweede Kamer: Plan van aanpak Kernset Indicatoren Brede Welvaart | CPB.nl.

5 Verwachte technologische ontwikkelingen

In dit hoofdstuk bespreken wij de verwachte technologische ontwikkelingen richting 2050, gebaseerd op gepubliceerde toekomstverkenningen. Dit hoofdstuk onderscheidt zich van de andere hoofdstukken, omdat er geen wetenschappelijke verkenningen voorhanden zijn zoals dat bij de andere ontwikkelingen wel het geval is. Anders dan in de andere hoofdstukken is er voor technologie geen eenduidig kennisinstituut of wetenschappelijke sleutelpublicatie beschikbaar. Het Rathenau Instituut heeft in de periode 2013-2023 geen toekomstverkenning gepubliceerd. Misschien komt dat omdat de toekomst van technologie zo veelzijdig is?¹⁰ Het gaat over de ontwikkelingen in de mogelijkheden van de techniek zelf, het potentieel van technologie in diverse leefdomen, de positieve en de negatieve kanten van technologisering van de samenleving, de verwachtingen aan technologie en de prognoses over de omarming van technologie. Vaak wordt technologie als overkoepelend begrip gehanteerd zonder eenduidige definitie. Wij gaan uit van de definitie van die in het rapport van Jester Strategy, 20219: *De begrippen zorgtechnologie of technologie worden in deze verkenning als synoniem gebruikt en staan voor alle technologische toepassingen die worden ingezet om de kwaliteit van leven voor de cliënt te verhogen en/of die van invloed zijn op kwaliteit van zorg en ondersteuning of de directe zorgverlening door het zorgpersoneel.*

¹⁰ De mindmap die onze adviseur technologie ons voorlegde ging alle kanten uit.

Hoe dan ook, voor dit hoofdstuk hebben wij op een andere manier inzichten en literatuur verzameld dan voor de andere hoofdstukken. In een verzamel-document hebben we diverse quotes uit diverse titels van diverse instituten bijeengebracht:

- Een minder wetenschappelijk publieksrapport van de Stichting Toekomstbeeld der Techniek: *Beter!? Toekomstbeelden van technologie in de zorg* (STT, 2015).¹¹
- Passages uit drie wetenschappelijk goed onderbouwde WRR-rapporten over AI, technologisering van werk en de (on)mogelijkheden van techniek in de toekomstige zorg.
- De *Toekomstverkenning Digitalisering 2030* (2021) van Freedomlab, destijds uitgevoerd in opdracht van het kabinet.

Samen geven deze publicaties de meeste informatie om technologie en het leven met beperkingen in 2050 te doordenken. Er wordt bij dit hoofdstuk geput uit twee al eerder genoemde verkenningen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Het betere werk: de nieuwe maatschappelijke opdracht* (2020) en *Kiezen voor houdbare zorg* (2021). De WRR-publicatie over de opgaven waar AI de samenleving voor zal stellen is hier nieuw (WRR, 2021, rapport 105). De WRR-publicaties hebben aandacht voor de mogelijkheden en de beperkingen van technologie in de praktijk: technologie is iets dat door mensen geïmplementeerd moet worden. Daarnaast nemen we in dit hoofdstuk ook inzichten uit de CPB/PBL verkenning (2015) en toekomstverkenning van SCP (Van den Broek et al., 2016) mee; net als de Nationale Toekomstmonitor 2019 van de STT en de oriënterende gesprekken met experts uit het veld.

¹¹ Dit rapport is niet geweldig wetenschappelijk onderbouwd, maar voor de groep die centraal staat in deze verkenning wel relevant.

5.1. Beschikbare literatuur ten aanzien van technologische trends

Uit de verzamelde literatuur blijkt dat de toepassingen van technologie tot de grote onzekerheden van de toekomst behoren. De enige zekerheid die er is, is dat er in ons leven in 2050 veel meer technologie aanwezig zal zijn, en dat de digitalisering van ons dagelijks leven zal voortzetten.

In de *Toekomstverkenning Digitalisering 2030* (Freedomlab, 2021) schetsen de auteurs Bakker, Huhn, Crul en Korsten aan de hand van elf trends een plausibel beeld van onze digitale toekomst. Daaruit volgt geen eenduidig beeld. De auteurs geven aan dat de trends onderling te zeer van elkaar verschillen en dat elke trend veel onzekerheid kent. Er zijn meerdere, divergerende ontwikkelingspaden denkbaar. Daarmee zijn de verwachtingen in dit technologie hoofdstuk direct gezet. Op het gebied van technologie is er veel onzeker.

De WRR beschrijft in *Het betere werk: de nieuwe maatschappelijke opdracht* (2020) de technologische ontwikkelingen in het kader van werken in de zorg. Dit rapport benadrukt de rol die mensen spelen in het gebruik en het effect van technologie. De effectiviteit van technologie is afhankelijk van keuzes die werkgevers en beleidsmakers maken en de wijze waarop organisaties zijn ingericht. In het rapport *Kiezen voor houdbare zorg: mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak* (WRR, 2021) gaan de auteurs in op de potentie van technologie om productiviteitsgroei te bevorderen (meer hierover in hoofdstuk 4) alsmede de belemmeringen voor adoptie van technologie in de praktijk. Ze temperen echter de hoge verwachting van technologie in de zorg. Manders en Kool (2015) stellen in hun rapport *Nederland in 2030 en 2050: Twee referentiescenario's* dat hoe technologie en de daarmee gepaarde arbeidsproductiviteit zich in de toekomst ontwikkelt één van de grote onzekerheden is. In het rapport *De toekomst tegemoet* (2016) van het SCP wordt de bijdrage die technologie in de langdurige zorg kan leveren beschreven.

Aandacht voor leven met beperkingen?

Niet alle technologische toekomstverkenningen hebben aandacht voor mensen met beperkingen. De twee sleutelpublicaties die dat wel doen zijn positief over de mogelijkheden. In de *Toekomstverkenning Digitalisering 2030* (Freedomlab, 2021) benoemen de auteurs -Bakker, Hühn, Crul en Korsten- de potentie van technologie om leven met beperkingen te ondersteunen binnen de trend *mensoptimalisering*. Zo schrijven ze dat technologie fysieke en cognitieve beperkingen kan overwinnen, voor zowel mensen met als zonder beperking (zonder daarbij in te gaan op specifieke groepen).

De 'human enhancement'-cultuur, die diepgeworteld is in Silicon Valley, zal eraan bijdragen dat deze middelen niet enkel worden ontwikkeld om ziekten of beperkingen te overwinnen, maar ook om volstrekt gezonde mensen te 'verbeteren'.

■ Freedomlab, 2021, p. 55

In *Beter?! Toekomstbeelden van de technologie in de zorg* (STT, 2015) stelt Willemse dat technologie mensen met een beperking al eeuwenlang ondersteunt. Zij voorspelt dat deze trend door zal zetten. Sterker nog, volgens de auteur zullen in de toekomst technologische toepassingen lichamelijke beperkingen niet alleen wegnemen, maar ze zullen personen met de behoefte aan ondersteuning zelfs meer mogelijkheden geven dan mensen zonder beperking.

Prothesen en andere slimme oplossingen voor handicaps (elektronische neus, kunstnier, et cetera) zijn zo goed geworden, dat mensen met kunstmatige ledematen of organen eigenlijk beter af zijn dan 'gewone' mensen. Het is een feit: op kunstbenen loop je sneller, een kunstmaag is ideaal als je wilt afvallen, maar toch veel eet en met een bionisch oog zie je verder en kun je zelfs een infraroodfunctie aanzetten, et cetera.

■ STT, 2015, p. 12

Beter?! (STT, 2015) geeft ook voorbeelden van geavanceerde protheses en exoskeletten, die zich kunnen aanpassen aan de behoeften en voorkeuren van de gebruiker en met behulp van breinmachine interactie aangestuurd kunnen worden door de hersenen. Doordenkend kan breinmachine interactie gebruikt worden voor het besturen van rolstoelen, het typen van tekst en het herstellen van verloren zintuigen bij mensen met beperkingen.

Het is een aantrekkelijk perspectief dat vaker omarmd wordt door de andere literatuur over de inzetbaarheid van technologische ontwikkelingen, maar dat ook vaak wordt ontkracht door diezelfde literatuur.

Uit de gesprekken met experts in de oriëntatieronde blijkt dat de mogelijkheden van technologie wel vaker overschat worden. Zoals een van de experts opmerkte: *hoe vaak al niet gezegd is dat technologie menselijke arbeid overbodig zou maken? En kijk waar we nu zijn?!* Een andere expert, wetenschapper in beleidsgericht onderzoek, vertelde dat zijn kennisinstituut technologie, juist vanwege die overschatting van de mogelijkheden, vaak bewust achterwege laat in toekomstverkenningen: *politici en beleidsmakers kunnen al snel veronderstellen dat technologie de oplossing is van alle problemen waar de maatschappij voor staat. En meestal is dat niet zo.*

5.2. Consensus over groeiende aanwezigheid van technologie

Over een aantal technologische ontwikkelingen zijn de experts vrij zeker. De evolutie van technologie heeft in de afgelopen decennia een diepgaande invloed gehad op bijna alle aspecten van het menselijk leven. Digitale technologie, waarbij met digitale middelen processen worden verbeterd en aangepast, wordt overal om ons heen toegepast en kan de samenleving veel brengen. In dit hoofdstuk concentreren we ons op de mogelijkheden die technologie biedt voor de samenleving in het algemeen en de gezondheidszorg in het bijzonder.

De auteurs van *de Toekomstverkenning Digitalisering 2030* (Freedomlab, 2021) merken in hun beschrijving van de trends van de toekomst op dat voor elke

trend geldt dat er verschillende maatschappelijke krachten in het spel zijn die de trend versnellen of juist afremmen.

De volgende ontwikkelingen richting 2050 komen in de diverse rapportages terug:

- Technologie en kunstmatige intelligentie steeds meer aanwezig.
- Mensoptimalisatie.
- Opkomst virtuele leefwerelden.
- Toenemende kwetsbaarheid van de samenleving.

Technologie en kunstmatige intelligentie steeds meer aanwezig

Dat technologie een steeds belangrijker rol zal spelen in maatschappij en zorg, daar is geen twijfel over mogelijk. Het rapport van de STT *Beter?! Toekomstbeelden van technologie in de zorg* (2015) geeft een overzicht van technologische ontwikkelingen op dit moment en in de nabije toekomst. Zij wijzen op ontwikkelingen op het gebied van sensortechnologie, mechatronica, informatie-technologie, communicatietechnologie en biotechnologie. Ontwikkelingen die veranderingen in de zorg teweeg kunnen brengen.

De gehandicaptenzorg is nu al volop met technologie bezig en maakt nu al gebruik van diverse technologische toepassingen om de communicatie te verbeteren, gezonde leefstijlen te bevorderen, intramuraal wonen te ondersteunen en zorg op afstand te leveren (ZorgvanNu). Dat zal de komende tijd vast doorzetten. In 2050 zal technologie nog steeds ingezet worden bijvoorbeeld om rondzwalen te voorkomen, bij *akoestische bewaking* of bij gedragsmanagement. In nieuwbouw- en verbouwplannen van intramurale zorginstellingen wordt de toepassing van domotica meegenomen. Engbersen et al. (WRR, 2020) beschrijven dat technologie repetitief werk -ook in de zorg- kan automatiseren en dat dat meer ruimte voor persoonlijk contact zou kunnen bieden. Persoonlijk contact dat voor mensen die leven met een beperking, zoals ook voor andere groepen, wezenlijk is in de zorg en ondersteuning.

Een andere ontwikkeling waar consensus over is, is die van de zelflerende systemen, of kunstmatige intelligentie (AI), die op basis van het analyseren van (ongestructureerde) informatie steeds slimmer worden (STT, 2015; WRR, 2021; WRR-rapport 105). Zo werden in de afgelopen jaren ontwikkelingen binnen kunstmatige intelligentie gedomineerd door *deep learning*- technieken en methoden om zelflerende statistische modellen te bouwen. Ook andere vormen van machine learning, zullen richting 2050 een grote vlucht krijgen; zoals het leren begrijpen van natuurlijke taal. We staan volgens de WRR op een keerpunt, waarbij kunstmatige intelligentie de stap maakt van *het lab naar de samenleving* (WRR, 2021, en WRR-rapport 105). De toepassingen van kunstmatige intelligentie breiden zich in een sneltreinvaart uit. De systemen worden creatiever, veelzijdiger en zullen steeds vaker zelfstandig opereren. Deze brede toepasbaarheid maakt kunstmatige intelligentie geschikt voor uiteenlopende maatschappelijke sectoren (WRR, 2021; WRR-rapport 105). Ze zullen kunnen worden afgestemd op de vigerende normen en waarden, maar of dat in 2050 ook gebeurt is de vraag. Het gaat er hierbij met name om in hoeverre kunstmatige intelligentie juist wordt ingezet voor maatschappelijke vraagstukken of dat de ontwikkeling zich vooral richt op datgene wat vanuit het perspectief van grote techbedrijven prioriteit heeft.

Geleidelijk aan zullen met zelflerende systemen steeds meer en complexere taken autonoom kunnen worden opgepakt. Het meest vanzelfsprekende voorbeeld is de zelfrijdende auto, maar misschien valt er in de toekomst ook wel te denken aan het vergemakkelijken van communicatie tussen mensen met en zonder verstandelijke beperkingen. Technologie kan worden gebruikt door mensen met een verstandelijke beperking om vaardigheden zoals tijdbeheer, taakuitvoering en zelfzorg te ondersteunen. Kalender-apps, herinneringsmeldingen en virtuele coaches kunnen hierbij helpen. Van den Broek et al. (2016) beschrijven in *De toekomst tegemoet* slimme e-coaches die mensen voorzien van tips, herinneringen en beloningen afgestemd op de individuele doelen (bv. minder stress of meer bewegen) en gedragspatronen. Emotionele kunstmatige intelligentie kan menselijke emoties en stemmingen herkennen (STT, 2015). Dit kan handig zijn bij mensen bij wie deze hersenfunctie niet goed werkt en waardoor zij in het dagelijks leven problemen ondervinden.

Een e-health architect en programmamanager innovatie bij een zorgorganisatie voor mensen met een verstandelijke beperking stelt over de mogelijkheden van biofeedback apparaten:

Deze apparaten helpen cliënten hun emoties en stressniveaus te reguleren door realtime feedback te geven over fysiologische metingen zoals hartslag en huidgeleiding. Ook kan technologie worden ingezet om cliënten te ondersteunen bij zelfregulatie en het beheersen van angst of agressie door middel van meditatie en ontspanningsoefeningen. Bovendien maken de meest recente ontwikkelingen rondom generatieve kunstmatige intelligentie het steeds makkelijker om informatie naar een bepaald taalniveau aan te passen, zodat voor mensen met een verstandelijke beperking dit begrijpelijker wordt.

■ E-health architect en programmamanager

Kanttekeningen bij de mogelijkheden van technologie

Om daadwerkelijk veel te kunnen betekenen in het leven van mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, is het wel van belang dat de technologie dienstbaar is aan het leven met beperkingen. En dat vereist volgens de experts en ervaringsdeskundigen dat mensen met beperkingen van het begin af aan betrokken worden bij de ontwikkeldesigns meer dan dat nu het geval is.

Een kanttekening bij de ontwikkeling van AI, is dat deze systemen ook ingezet kunnen worden met een commercieel of politiek oogmerk. Dit kan dus ook ongewenste gevolgen hebben voor de groep die hier centraal staat. Zoals discriminatie, privacyschending of machtsconcentratie. *Door dat we het stuur uit handen geven, zal de menselijke autonomie [ook] ingeperkt worden (Freedom Lab, 2021).* De WRR (2021, en rapport 105) waarschuwt dat partijen in het maatschappelijke middenveld vaak pas later betrokken worden in innovatie dan grote bedrijven en overheden, waardoor AI de bestaande machtsverhouding in stand houdt of versterkt. Kunstmatige intelligentie heeft dus een januskop: ze kan zorg aan en autonomie van mensen met beperkingen ten dienste staan, maar ook belemmeren.

Het is nog niet duidelijk of en hoe we in 2050 met deze zelflerende machines zullen samenleven en waar we de grens trekken met betrekking tot hun verantwoordelijkheden. De WRR (2021, rapport 105) stelt dat kunstmatige intelligentie een onvoorspelbaar fenomeen is, en dat het goed mogelijk is dat ontwikkelingen op het gebied van kunstmatige intelligentie in de publieke sectoren niet van de grond komen.

Mensoptimalisatie: uitbreiding van zintuiglijke, fysieke en cognitieve capaciteiten

De toekomstverkenning van het Freedomlab (2021) beschrijft op welke wijze technologie de mens helpt om fysieke en cognitieve beperkingen te overwinnen en hoe nieuwe interfaces een uitbreiding van de zintuigen vormen.

De komende jaren zullen geavanceerde 'verbeteringstechnologieën' beschikbaar komen waarmee we steeds meer gaan samenwerken. Deze technologieën variëren van robotica voor fysieke ondersteuning, sensoren die ons voorzien van extra zintuigen, tot digitale assistenten die fungeren als uitbreiding van onze hersenen.

■ Freedom Lab, 2021, p. 55

De auteurs van de *Toekomstverkenning digitalisering 2030* (Freedom Lab, 2021) benoemen dat de ontwikkelingen deels gaan over technologie die ons direct helpt (bijvoorbeeld een augmented reality bril¹² die de drager van extra informatie voorziet), maar dat technologie ook een hulpmiddel kan zijn om onszelf gezonder, fitter of slimmer te maken. Biotechnologie, die wordt toegepast om cellen of levende organismen aan te passen, geven een ander voorbeeld van mensoptimalisatie:

12 In plaats van visueel afgesloten te zitten in een virtuele wereld, zoals met een VR-bril, is het ook mogelijk om virtuele elementen over de fysieke wereld te projecteren middels zgn. Augmented Reality brillen. Daarbij kunnen visuele elementen simpelweg als een zwevende laag over de fysieke wereld worden gelegd, of visuele elementen kunnen middels 3D-optische sensoren in perspectief 'in de ruimte' geplaatst worden en de illusie wekken dat deze objecten zich in de fysieke wereld bevinden.

Momenteel wordt met verschillende nieuwe toepassingen van stamceltherapie geëxperimenteerd, onder meer bij patiënten met dwarslaesies en blindheid. Men verwacht al jaren dat stamceltherapie gaat doorbreken en radicale veranderingen in de zorg gaat veroorzaken, maar tot nu toe zijn de successen beperkt. Ook kleven er naast hoge kosten ethische bezwaren aan het verkrijgen van stamcellen.

■ STT, 2015, p. 52

Opkomst van virtuele leefwerelden

Nieuwe generaties van sociale media en games creëren virtuele werelden waarin gebruikers betekenisvolle ervaringen opdoen en nieuwe vaardigheden ontwikkelen. Vermaak, werk en onderwijs verplaatsen zich op deze manier naar de virtuele werkelijkheid (Freedom Lab, 2021, p. 6). Nieuwe generaties VR-brillen, kleding (bijv. handschoenen) die haptische feedback geeft en kunstmatige intelligentie waarmee realtime omgevingen en personages gecreëerd kunnen worden, zullen bijdragen aan een steeds rijkere ervaring. Bovendien zal het met de opkomst van 'slimme brillen' steeds gemakkelijker zijn om te navigeren tussen reële en virtuele plaatsen en de daar aanwezige personen (Van den Broek et al., 2016, p. 216). De auteurs van *Toekomstverkenning Digitalisering 2030* (Freedom Lab, 2021) plaatsen een kanttekening bij deze ontwikkeling:

Naarmate deze werelden aan betekenis winnen in het dagelijks leven van een groeiende groep gebruikers en er ook meer alledaagse praktijken naartoe 'verhuizen' (denk aan uitgaan of onderwijs), neemt de vraag naar handhaving en regulering toe [...]. Met de ontwikkeling van deze technologie neemt echter ook het risico toe dat mensen de verhouding tussen de fysieke en de virtuele wereld uit het oog verliezen. Dit heeft mogelijk grote gevolgen in termen van gameverslaving, cyberpesten en de verspreiding van desinformatie.

■ Freedom Lab, 2021, p. 53

Toenemende kwetsbaarheid van de samenleving

Naast de mogelijkheden die technologie biedt, wordt digitalisering steeds vaker benoemd als onderdeel van dreigende maatschappelijke problemen. De digitale transitie maakt dat we in toenemende mate afhankelijk worden van technologische systemen en hun ontwikkelaars. Dit maakt de samenleving en de economie kwetsbaar. Een kleine gebeurtenis, een hack of een programmeerfout, kan enorme gevolgen hebben (Freedomlab, 2021). Daarnaast zullen deepfakes, desinformatie en online haat op sociale media het openbare debat steeds meer kunnen beïnvloeden. Ze zetten de democratische en politieke besluitvorming, en de rechtstaat onder druk (Rathenau, z.d.).

Bovendien is het de vraag hoe het in de toekomst zal gaan met de digitale kloof in de samenleving. Het is de verwachting dat er ook in 2050 een grote groep zal zijn die de toenemende digitalisering niet aankan (WRR, 2020; Van den Broek, 2016). Terwijl technologie in het leven een steeds prominentere rol krijgt, is de verwachting dat niet iedereen gelijke toegang zal hebben tot -en bekwaam is in het gebruik van- deze technologieën. De auteurs van *Toekomstverkenning digitalisering 2030* stellen dat de voordelen van technologie vooral ten goede komen aan welvarende burgers en diegenen die de vaardigheden bezitten om er optimaal gebruik van te maken. De digitale kloof zal hierdoor verder verdiepen, omdat toegang tot deze middelen niet alleen bepalend is voor wat iemand online kan doen, maar juist ook steeds meer invloed heeft op iemands functioneren en welzijn in de fysieke wereld (Freedom Lab, 2021). Het is de vraag aan welke kant van de digitale kloof de groepen met beperkingen anno 2050 grosso modo zullen staan. SCP constateerde in 2016 dat er in 2050 een grote kwetsbare groep zal zijn die achterblijft (Van den Broek et al., 2016, p. 97). Die groep is niet per se één op één de groep die leeft met beperkingen, maar mensen met verstandelijke beperkingen zullen daar zeker deel van uitmaken. De voortschrijdende digitalisering zal de kansongelijkheid in de samenleving zeer waarschijnlijk niet opheffen.

5.3. Onzekerheden in de toekomst van techniek

Uit de verzamelde literatuur komen ook ontwikkelingen waar de wetenschappers en experts onzeker over zijn. In het leefdomein van de technologie is veel onzeker: zowel wat er technisch mogelijk zal zijn, als het gebruik (de adoptie en acceptatie) van technologie in de toekomst, als de effecten van technologie voor mens en samenleving zijn niet helemaal te voorspellen. In de volgende alinea's komen de meest relevante onzekerheden aan de orde voor het leven met beperkingen dat levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning behoeft.

Grote sprongen of trage gang?

Hoe het gebruik van technologie zich in de toekomst ontwikkelt is een van de onzekerheden richting 2050. De snelheid waarmee technologie verandert, maakt het moeilijk om een toekomstbeeld vast te zetten. Manders en Kool (CPB/PBL, 2015) vragen zich daarnaast af of de samenleving juist aan het begin staat van grote sprongen in automatisering en robotisering of dat de ontwikkelingskansen van ICT zo ongeveer wel uitgewerkt zijn? Niemand kan voorspellen hoe en wanneer nieuwe toepassingen precies gebruikt gaan worden. Soms duurt het lang voor een nieuwe technologie breed wordt toegepast en andere keren gaat het juist weer heel snel (Van den Broek et al., 2016).

Menselijke, technische en financiële belemmeringen kunnen de implementatie en adoptie van technologie in de samenleving vertragen. Er zijn ook ethische vraagstukken verbonden aan het gebruik van meer en nieuwe technologie: zoals bijvoorbeeld bij het toestaan van aanvullende vormen van prenatale diagnostiek. Als technologische mogelijkheden van diagnostiek toenemen of er mogelijkheden zouden ontstaan om bijvoorbeeld DNA van ongeboren kinderen aan te passen zou dat dan ook wenselijk en geoorloofd zijn en welke eventuele gevolgen zou dat kunnen hebben. Perspectieven hierop verschillen. Mensen kunnen daarnaast ook angst hebben voor bepaalde technologie en er zijn zorgen over veiligheid en mogelijke privacy-schending bij toepassing van meer technologie in de samenleving – die de adoptie van technologie kunnen vertragen.

Hoge verwachtingen, maar twijfels over effectiviteit

Ook vraagt men zich in de literatuur af in welke mate nieuwe technologie effectief is. Het kan dan gaan om kostenbesparing en vervanging van personeel in de zorg bijvoorbeeld (WRR, 2021). In de oriënterende gesprekken benoemt een van de adviseurs:

Hoewel de grote belofte van technologie is dat deze ons in staat stelt steeds meer relevante zaken in minder tijd te doen, lijkt digitalisering ons eerder gevangen te nemen. De computer staat niet eens in de top 10 van productie verhogende gereedschappen, terwijl onze afhankelijkheid ervan alleen maar toeneemt.

■ Adviseur

De verwachtingen van technologie in de zorg zijn hooggespannen, maar de feitelijke opbrengst is niet altijd even duidelijk. Menselijke, technische en financiële belemmeringen staan succesvolle toepassing van technologie in de weg (WRR, 2021). Eén van de menselijke belemmeringen is dat mensen onvoldoende vaardig zijn om met de nieuwe technologie te werken. Vier à vijf miljoen mensen in Nederland kunnen momenteel niet meekomen in de digitale samenleving (Rathenau Instituut, z.d.). Dat zijn nu voornamelijk ouderen, maar er blijven altijd groepen in de samenleving die hier moeite mee zullen hebben, bijvoorbeeld mensen die laaggeletterd zijn. Er zal in 2050 veel mogelijk zijn, maar gaat iedereen dat ook begrijpen?

Experts met ervaring en expertise in zorg en ondersteuning vertelden ons in de oriënterende fase van deze verkenning dat de mogelijkheden van technologie in de ouderenzorg en gehandicaptenzorg beperkt zijn. Dat wil zeggen: er valt wel iets winst te behalen met technologische innovatie, maar men moet zich daar niet rijk rekenen. In deze sectoren is veel werk namelijk mensenwerk en dat maakt dat de verhoging van arbeidsproductiviteit door de inzet van technologie betrekkelijk zal zijn.

In de curatieve zorg heeft technologie veel meer effect (betere behandel mogelijkheden) dan in de care/langdurige zorg (WRR 2021, p. 123).¹³ Hier speelt ook mee dat instellingen en ziekenhuizen digitale systemen gebruiken die niet compatibel zijn. Dat bemoeilijkt de implementatie van bijvoorbeeld AI in de zorgsector (WRR, 2021, rapport 105, p. 228).

Daarnaast is de effectiviteit van technologie in de toekomst onzeker omdat het potentieel van technologie alleen dan gerealiseerd kan worden na hoge investeringen. De WRR geeft in haar rapportage aan dat het vraagt om langdurige processen van bijstellen en implementatie wat tijd en middelen vraagt. Organisaties moeten dus bereid zijn om die investeringen te doen en we weten niet of ze dat zullen doen richting 2050. Daarnaast moet de organisatie van werk opnieuw doordacht worden als er veel technologie wordt ingezet. Niemand weet wat precies de uitkomst zal zijn, of heeft deze volledig in de hand (WRR, 2020). Net als in het verleden is het zeer aannemelijk dat het effect van nieuwe technologie niet deterministisch is, maar afhankelijk van de keuzes die organisaties, werkgevers en beleidsmakers maken (WRR, 2020). Het effect van technologische ontwikkelingen is zeer pad afhankelijk.

Mogelijke effecten van technologie op het leven met beperkingen in 2050

De wetenschappelijke literatuur spreekt nauwelijks over de effecten van de technologische ontwikkelingen op het leven van mensen met beperkingen, niet over het heden en niet over de toekomst. Het is onzeker welk effect de technologie op dit leven kan hebben. Met name de consequenties voor participatie en voor zorg en ondersteuning aan huis zijn niet goed te overzien.

13 Als er sprake is van een zogenaamd Baumol-effect groeit de sector in kwestie niet evenredig mee met algemene toenemende arbeidsproductiviteit in een economie. Dit geldt overigens ook voor de effecten van kunstmatige intelligentie in de zorg. De WRR denkt dat AI menselijk contact en geruststelling niet zal kunnen vervangen (WRR, 2021, WRR-rapport 105, p. 218).

Consequenties zorg en ondersteuning thuis

Technologie zou kunnen bijdragen aan een toenemende zelfredzaamheid voor mensen die extramuraal zelfstandig wonen. Een van de ervaringsdeskundige experts zegt in dit verband:

Ik woon zelfstandig en heb een flinke lichamelijke beperking, maar als de voorzieningen om mij heen goed zijn, kan ik het zelfstandig redden. Omdat ik zoveel dingen kan doen, dankzij bijvoorbeeld mijn aangepaste auto, zie ik mezelf niet als iemand met een grote beperking.

■ **Ervaringsdeskundige**

Door de voortschrijdende technologische mogelijkheden, kunnen mensen steeds langer thuis wonen terwijl zij minder afhankelijk zijn van zorgverleners (RIVM, 2018; RIVM, 2023). Slimme technologieën kunnen leiden tot omgevingen die zich aanpassen aan de behoeften van mensen met beperkingen en hen meer autonomie geven in hun eigen leefomgeving, waardoor zij minder afhankelijk worden van andere mensen, zo stellen de experts. Er zijn al robots die bijvoorbeeld kunnen worden ingezet ter ondersteuning van taken in het huishouden. Robots en domotica zouden kunnen worden toegepast om de kwaliteit van leven in huis te vergroten (STT, 2015, p. 40). Een voorbeeld thuis is de 'mantelzorgrobot' Giraff; deze robot combineert sociale interactie met het monitoren van activiteiten in huis en verzamelt data afkomstig van sensoren, die belangrijke informatie, zoals een val, kunnen detecteren of de bloeddruk kunnen meten.

Brain-Machine Interfaces (BMI) stellen mensen met ernstige fysieke beperkingen in staat om computers, apparaten en zelfs hun eigen omgeving met hun gedachten te bedienen. De verwachting is dat dit zich de komende jaren verder zal ontwikkelen. Maar bij al deze nieuwe toepassingen is steeds de vraag of de samenleving bereid is de financiële investeringen te doen die daarvoor nodig zijn. Ook speelt mee of het bouwen van de toekomst ingericht is op deze vernieuwing.

Kan de bouwsector nieuwe en oude woningen uitrusten met de benodigde nieuwe technologie de komende decennia? Met deze mitsen en maren is het onzeker of de gewenste zelfstandigheid en onafhankelijkheid in leven met beperkingen in 2050 door technologie van de grond zal kunnen komen.

Daarnaast is het de vraag of de mensen die anno 2050 zullen leven met beperkingen over de vaardigheden beschikken die het gebruik van de technologie bij hen in huis mogelijk maken. Bij een brede groep mensen ontbreekt het momenteel aan 'moderne basale vaardigheden' zoals computervaardigheden, maar ook laaggeletterdheid is een probleem in de Nederlandse samenleving (Op den Buysch, 2021). Dit vaardighedenprobleem kan voor mensen met een verstandelijke beperking groot zijn in 2050 waardoor zij, bij toenemende digitalisering, met meer uitsluiting te maken krijgen en meer ondersteuning nodig zullen hebben bij hun dagelijks leven.

Participatie bevorderende technologie?

Technologie kan bijdragen aan het wegnemen van barrières en het creëren van gelijke kansen op het gebied van werk, vrije tijd en maatschappelijke participatie. Communicatietechnologie, zoals beeldbellen en virtual reality, kan anno 2050 mensen met mobiliteitsbeperkingen beter in staat stellen om deel te nemen aan sociale interacties, onderwijs en werk op afstand, dan nu (Van den Broek et al., 2016, p. 209). Daarnaast kunnen virtuele werelden en sociale media mensen met een beperking een platform bieden om gemeenschappen te vormen, hun stem te laten horen en zich te engageren in activiteiten die voorheen moeilijk toegankelijk waren. Maar we weten niet hoe de participatie van mensen die leven met beperkingen zich in de toekomst zal ontwikkelen.

Het kan ook zijn dat de technologie de oude scheidslijnen in de samenleving zal bevestigen: bijvoorbeeld die tussen mensen met en zonder beperkingen. Het kan ook zijn dat het gebruik van technologie juist weer nieuwe scheidslijnen zal maken, bijvoorbeeld tussen mensen met een lager en met een hoger IQ. In dat laatste geval zou de nieuwe scheiding dwars door de groep met beperkingen heen lopen. Hoe technologische ontwikkelingen de sociale cohesie (door het SCP gedefinieerd als de mate waarin (groepen) mensen zich met elkaar en met allerlei instituties verbonden voelen, en zich daarnaar gedragen) anno 2050 zullen beïnvloeden valt nog te bezien. De literatuur stelt dat technologie zowel verbindende als isolerende aspecten heeft (Freedom Lab, 2021) en zo de sociale cohesie zowel zou kunnen versterken als verminderen. SCP constateerde in 2016 (Van den Broek et al., 2016) dat technologie de mensen niet alleen verder uit elkaar drijft: er zijn ook nieuwe lichtere gemeenschappen ontstaan, in Facebook, op Instagram en Whatsapp naast de aloude verbanden. De mogelijkheden van deze nieuwe gemeenschappen zijn legio. Voor mensen met zintuiglijke, lichamelijke en verstandelijke beperkingen kunnen ze een veel makkelijkere manier zijn om contact met elkaar te houden dan de ouderwetse fysieke bijeenkomsten. Op die manier kan de technologie de eenzaamheid verdrijven die sommige mensen uit deze groepen ervaren en de onderlinge verbanden versterken.

5.4. Witte vlekken in de beschikbare literatuur over technologie

Het zou kunnen dat technologie er in 2050 voor gaat zorgen dat leven met bepaalde lichamelijke en visuele beperkingen niet meer als leven met beperkingen wordt ervaren. Daar gaat het niet echt over in de wetenschappelijke literatuur, behalve dan in het citaat van de powertechnologie aan het begin van dit hoofdstuk. Over het algemeen geldt voor technologische innovaties dat zij in een razend tempo evolueren. Nieuwe doorbraken en toepassingen doen zich sneller voor dan de wetenschappelijke publicaties kunnen bijhouden. Wat vandaag als veelbelovend wordt beschouwd, kan morgen alweer achterhaald zijn. De allernieuwste ontwikkelingen vormen altijd het kennishiaat in de literatuur; we hebben ze hier dan ook niet kunnen bespreken.

6 Sociaal Culturele ontwikkelingen

In dit hoofdstuk bespreken we de sociaal culturele ontwikkelingen richting 2050. Het gaat hier over verwachtingen omtrent het maatschappelijk leven, het onderwijs, de mobiliteit, sociale cohesie en de individualisering. Net als in de vorige hoofdstukken denken we door over de gevolgen van de sociaal culturele ontwikkelingen voor leven met beperkingen in 2050. Wat kunnen de gesignaleerde trends voor gevolgen hebben voor wonen, leren, maatschappelijke participatie en vervoer van mensen met beperkingen in de toekomst? De groeiende aanwezigheid van technologie in het leven nemen we daarmee als gegeven, daar is het in het vorige hoofdstuk al over gegaan. Ook laten we in dit hoofdstuk zien wat er bekend is over de toekomst van de inclusieagenda die in internationaal verband is opgesteld. De EU-initiatieven rond mensenrechten en beperkingen en het VN-verdrag Handicap komen hier ook kort aan bod.

De afgelopen jaren zijn meerdere wetenschappelijke sleutelpublicaties gepubliceerd die relevant zijn voor de sociaal culturele toekomst. De verkenningen van SCP (2016), WRR (2020 en 2021), CPB/PBL (2015) en RIVM (2018) uit de vorige hoofdstukken, zijn de belangrijkste. Voor ontwikkelingen in onderwijs en leren zijn de SCP-verkenning *De toekomst tegemoet* (Van den Broek et al., 2016) en de onlangs verschenen *Toekomstverkenning voor middelbaar beroepsonderwijs, hoger onderwijs en wetenschap* onder redactie van Eimers, relevant. In de internationale context hebben we de volgende publicaties gevonden: *Union of equality Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030* en van de International Labor Organisation en de *Foundation for Cooperation and Social Inclusion of People with Disabilities* (ONCE) een rapport uit 2019.

6.1. Onderwijs en samenleven in de beschikbare verkenningen

In het beginhoofdstuk van *De toekomst tegemoet* van SCP (2016) benoemen de wetenschappers Roeters, Van den Broek, Dagevos, De Haan en Wennekers vijf drijvende krachten achter het dagelijks leven en de sociaal culturele ontwikkelingen van de toekomst: de mondialiserende wereld, de demografie, de technologie, de economie en de ecologie. Met deze drijvende krachten in het achterhoofd schrijven experts op de specifieke leefdomeinen, hoofdstukken in de bundel over leren (onderwijs en ontwikkeling), samenleven, consumeren, werken en de zorg. De twee laatste leefdomeinen zijn in de vorige hoofdstukken al aan bod gekomen, via deze en andere sleutelpublicaties. Hier zullen we de benadering van de thema's onderwijs en samenleven in deze publicatie toelichten.

Turkenburg en Heymeijer - de onderwijsspecialisten in de SCP-toekomstverkenning (2016) bespreken met het oog op 2050 wat, wanneer en hoe er wordt geleerd. Ook de bestaande literatuur en de implicaties voor verschillende groepen en voor het onderwijsstelsel komen aan bod. Vermeij en De Ridder concentreren zich op *samenleven*. Zij zien *veranderende verbanden in de toekomst en het risico van segregatie*. Zij verbinden in hun tekst de zorgen over sociale cohesie in de toekomst met de verbinding met de directe omgeving en het *overbruggen van tegenstellingen*. Het SCP-rapport uit 2016 is in het algemeen vrij boud in de veronderstellingen over het onderwijs en het samenleven van de toekomst. De andere sleutelpublicaties die we in deze verkenning gebruiken zijn iets voorzichtiger, zowel in de manier als in de inhoud van de presentatie van de toekomstverwachting.

Dat geldt in ieder geval voor Eimers et al. die in 2023 -na een veldraadpleging van meer dan duizend professionals- een rapport publiceerden over de toekomst(-bestendigheid) van het onderwijs. Door hen worden voorzichtig drie mogelijke toekomstige stelsels verkend vanuit de perspectieven *werk, economie en innovatie; grote maatschappelijke vraagstukken; en ontplooiing van individueel talent, individuele ontwikkeling*. Eimers et al. (2023) zijn voorzichtig bij een horizon van 2040.

In de teksten over onderwijs in de toekomst is er geen specifieke aandacht voor speciaal onderwijs en ook niet voor leerlingen met een beperking. Wel wordt er geschreven over gelijke kansen en onderwijs op maat dat de individuele ontwikkeling ten dienste staat.

In de oriënterende gesprekken voor deze verkenning is door experts met en zonder ervaring in leven met beperkingen naar voren gebracht dat het mooi zou zijn als er in 2050 meer kinderen met zintuiglijke, lichamelijke en verstandelijke beperkingen naar het reguliere onderwijs zouden gaan. Een gezamenlijke start van mensen met en zonder beperkingen, versterkt de contacten en de sociale cohesie ook in het latere leven. Wie nu kan meekomen in het reguliere onderwijs heeft daar in 2050 profijt van. Voor de samenleving als geheel is er dan minder kans op twee parallelle samenlevingen.

Tegelijkertijd stellen de ervaringsdeskundige wetenschappers en experts dat de samenleving ook altijd plaats moet houden voor aparte scholen waar kinderen die leven met beperkingen zich in hun eigen tempo en context kunnen ontwikkelen. De meesten hopen echter dat er in de toekomst steeds minder ouders en kinderen gebruik hoeven te maken van deze scholen.

6.2. Zekere sociaal culturele ontwikkelingen

Over een aantal ontwikkelingen op sociaal cultureel gebied zijn de wetenschappers en kennisinstituten vrij zeker en eensgezind. De experts verwachten in 2050 bij gelijkblijvend beleid:

- Meer verstedelijking en mondialisering en weinig veranderingen in mobiliteit.
- Zelfredzaamheid en zelf doen (DIY) in een complexere samenleving.
- Een leven lang leren, maatwerk.
- Personalisering.

Meer verstedelijking en mondialisering; weinig veranderingen in mobiliteit

De auteurs van de toekomstverkenning van CPB/PBL –Manders en Kool- verwachten geen radicale veranderingen wat betreft mobiliteit in Nederland in 2050. Er wordt een groei in het gebruik van auto en trein verwacht, maar minder groei in het autobezit (CPB/PBL, 2015 p. 32). Ook in personenvervoer en goederen-transport is de invloed van technologie in 2050 een onzekere factor: de elektrische fiets is nu al niet meer uit ons leven weg te denken (was in 2015 nog onzeker, CPB/PBL), maar grootschalig gebruik van zelfrijdende auto's, of een ander wegennet vallen nog steeds maar moeilijk voor te stellen. De ontwikkelingen in mobiliteit zullen hoe dan ook effect hebben op andere leefdomen en vice versa. Mobiliteit en bereikbaarheid van werk hangen bijvoorbeeld nauw samen, zo schrijft CPB.

De EU publiceerde in 2022 een rapport dat (gebrek aan) toegang tot vervoer onder andere in verband bracht met mensen die leven met beperkingen. In de publicatie over transportarmoede pleit men voor de intersectionele bril bij het kijken naar de toekomst van mobiliteit. Diverse achtergronden beïnvloeden de toegang tot vervoersmogelijkheden: de auteurs denken dan onder andere aan sociaaleconomische status, beperkingen, onderwijsniveau, leeftijd, religie, ras, etniciteit en leefstijl. Vaak zijn mensen in landelijke gebieden meer afhankelijk van auto's omdat daar het openbaar vervoer minder aanwezig is. Toegang tot vervoer is niet alleen afhankelijk van afstand, middelen en kosten, maar ook van lichamelijke, zintuiglijke en verstandelijke beperkingen (Dorantes & Murauskaite-Bull, 2022).

Mensen die leven met beperkingen in 2050 zullen, afhankelijk van waar zij wonen, in de stad of op het platteland, tenzij de technologische mogelijkheden van bijvoorbeeld zelfsturende auto's over alle groepen enorm toenemen of een geheel toegankelijk openbaar vervoer ontstaat, naar alle waarschijnlijkheid dezelfde problemen hebben met vervoer als nu. Vanwege de doorzettende verstedelijking en het feit dat er steeds meer mensen in 2050 in de Randstad zullen wonen, verwacht men in de Randstad meer congestie (opstoppingen van vervoer, de milieubelasting en veiligheidsrisico's van het verkeer zullen afnemen richting 2050) (CPB/PBL, 2015, p. 34).

In de buitengebieden, aan de randen van Nederland, is een leegloop te verwachten; die gebieden raken steeds minder dichtbevolkt (CPB/PBL, 2015). Daardoor wordt de houdbaarheid van voorzieningen als bibliotheken, huisartsen, zwembaden en sportverenigingen in die gebieden een punt van aandacht. Met name over provincies zoals Zeeland in 2050 maakt men zich nu al zorgen.

Wie in 2050 een leven leidt met beperkingen in een buitengebied heeft minder toegang tot nabije voorzieningen en moet dus of veel zelfredzamer zijn of een groter informeel netwerk hebben waarop een beroep gedaan kan worden om bij voorzieningen te komen, dan wie leeft in de stad.

Ondertussen zal Nederland als geheel steeds meer verweven raken met de wereld erbuiten. Het SCP zegt dat *mondialisering de dagelijkse levens van mensen op tal van manieren zal beïnvloeden: economisch, ecologisch en sociaal*. Hoe precies is nog onzeker (Van den Broek et al., 2016, p. 17/18).

Zelfredzaamheid en zelf doen (DIY) in een complexere samenleving

De WRR en het SCP verwachten een toekomst waarin het dagelijks leven steeds complexer is en waarin de zelfredzaamheid van burgers van groot belang wordt.

Mensen moeten kunnen omgaan met en anticiperen op onzekerheden en ze moeten meerdere ballen in de lucht houden. Dit zal niet voor iedereen in gelijke mate haalbaar zijn, waardoor een groter deel van de bevolking buiten de boot kan vallen.

■ Van den Broek et al., 2016, p. 210

Voor mensen met beperkingen kan dit een bedreigende ontwikkeling zijn; het leven met beperkingen is al complex genoeg. Als de samenleving nog complexer wordt richting 2050, vraagt dat weer meer coördinatie van zorg en ondersteuning.

Vaak worden mensen die leven met beperkingen geholpen door hun naaste familie. Ouders en broers en/of zussen zijn wat dat betreft onmisbaar, ook om *eigen regie* te houden. Het RIVM (2018; 2023, p. 15) constateert dat patiënten en hun naasten in de toekomst steeds meer zelf zullen doen en dat dit versterkt wordt door nieuwe technologische mogelijkheden. Onze expert technologische ontwikkelingen is ervan overtuigd dat in 2050 de DIY-beweging (do-it-yourself) ook in Nederland groot zal zijn. Nu al zijn ouders actief voor wooninitiatieven ten behoeve van hun kinderen met (verstandelijke) beperkingen (Van der Klein et al., 2020). De technologie-expert denkt in dit verband aan DIY-protheses waarvan bouwtekeningen op internet kunnen rondgaan en de verwachting dat de mogelijkheden preciezer zullen worden en meer beschikbaar zullen komen.

Het RIVM tempert de verwachtingen rond zelfredzaamheid en zelf doen in de toekomst: de patiënt die zelf dingen wil (of moet) doen (omdat er geen andere ondersteuning beschikbaar is) kan daar blij, trots en zelfbewust van worden, maar deze gang van zaken *vergt ook nieuwe en andere vaardigheden van zorgverleners en patiënten en het vergt aandacht voor groepen die er moeite mee hebben*. Hier is het in de vorige hoofdstukken ook al over gegaan (RIVM VTV 2018, p. 8). Ook naasten en mantelzorgers zullen aan deze ontwikkelingen moeten wennen.

Een leven lang leren en maatwerk

In de wetenschappelijke toekomstverkenning over onderwijs, scholing en ontwikkeling staat het Leven Lang Leren (LLO) met grote letters geschreven (Eimers, 2023 en Van den Broek, 2016). De experts verwachten dat mensen zich hun hele leven lang zullen blijven ontwikkelen. Ze gaan niet meer voor die ene opleiding die voorbereidt op dat ene beroep of die ene sector, maar willen anno 2050 makkelijk kunnen switchen. Bij LLO hoort volgens SCP een manier van leren die is *toegesneden op individuele behoeften, wensen en mogelijkheden*. Dat zal steeds beter mogelijk worden door grootschalige toepassing van virtuele en interactieve leermiddelen, zo denken de verkenner. Ook in de gezondheidszorg verwacht men overigens zo'n ontwikkeling naar personalisering en maatwerk.

In het onderwijs aan jongeren en kinderen verwachten de experts in 2050 een andere balans tussen verschillende soorten aan te leren vaardigheden:

Om aan de toekomstige eisen te kunnen voldoen, zal het initieel onderwijs zich vooral richten op het leggen van een basis voor het blijven leren in de rest van het leven. (Er komt] meer aandacht voor interculturele vaardigheden, burgerschap en persoonlijke ontwikkeling, naast cognitieve ontwikkeling en kwalificatie voor de arbeidsmarkt. Kritisch denken, leren hoe je moet leren, probleemoplossend vermogen, communicatieve vaardigheden en empathie worden belangrijker. Juist deze vaardigheden zijn onderscheidend in een samenleving waarin ICT-toepassingen en robots een grotere en zichtbaardere rol gaan spelen.

■ Van den Broek et al., 2016, p. 208

De toekomstverkenningen van Eimers en SCP verbinden deze ontwikkeling aan eventuele stelselwijzigingen. Ze maken zich ook beiden zorgen om de 'achterblijvers' in een flexibel en gepersonaliseerd scholingstraject. *Er zullen naar verwachting altijd mensen zijn die eerder dan anderen aan de grens van hun leervermogen zitten of die het zelfsturend vermogen missen dat in die toekomstige context wordt verlangd, en daardoor in een kwetsbare positie kunnen raken.* (pp. 208-9)

Aan de ene kant zou het gepersonaliseerde op maatwerk gerichte reguliere onderwijs in 2050 kansen kunnen bieden aan jongeren met zintuiglijke, lichamelijke en verstandelijke beperkingen. Hoe meer de school op maatwerk gericht is, hoe makkelijker er ook een passende gepersonaliseerde leerroute voor hen te realiseren is. Aan de andere kant is daar de grens aan het leervermogen en andere vaardigheden die nodig zijn voor eigen regie. Vooral voor jongeren met verstandelijke beperkingen zal dat gevolgen hebben in de toekomst.

6.3. Onzekere sociaal culturele ontwikkelingen

Er is een aantal sociaal culturele ontwikkelingen die relevant zijn voor leven met beperkingen in 2050, waarover de wetenschappelijke literatuur minder zeker is. Ze houden verband met de toekomst van het maatschappelijk draagvlak en van gedrag. Ervaren toekomstverkenner hebben ons laten weten dat niets zo onvoorspelbaar is als menselijk gedrag. PBL-toekomstverkenner Daniëlle Snellen heeft ooit in een column opgemerkt dat men allerlei items kan extrapoleren naar de toekomst, maar dat het heel ingewikkeld is om te voorspellen hoe mensen denken in die toekomst, wat zij waarderen, in wat voor samenleving zij met elkaar willen leven (Snellen en Hamers, 2019).

Ontwikkeling in sociale cohesie

Het verloop van de ontwikkelingen in de sociale cohesie in Nederland valt richting 2050 niet goed te voorspellen. We hebben maar één sleutelpublicatie die zich hierover uitlaat: de SCP-verkenning uit 2016, *De toekomst tegemoet*. Het is duidelijk dat de auteurs daarvan in de toenemende dynamiek in de arbeidsmarkt en in de verdergaande digitalisering en individualisering bedreigingen voor de sociale cohesie zien. En dat zij zien dat de Nederlandse overheid en de koning die sociale cohesie juist willen bevorderen, onder andere een poosje door de participatiesamenleving en verbinding centraal te stellen. Maar niemand weet hoe het verder zal gaan. Van den Broek et al. stellen dat het verstandig is om voor het concept sociale cohesie twee niveaus te onderscheiden:

Op het microniveau gaat sociale cohesie over het dagelijks leven waarin personen onderling met elkaar omgaan. Op het macroniveau gaat het over bevolkingsgroepen en een overheid met als taak de afzonderlijke geledingen in de maatschappij te verenigen. Een samenleving waarin mensen sterk verbonden zijn in hun persoonlijke omgeving, is nog geen samenleving waar verschillende bevolkingsgroepen zich ook harmonieus tot elkaar verhouden.

■ Van den Broek et al, 2016, p. 144

Vervolgens bekijken de SCP-verkenner hoe de sociale cohesie op microniveau zou kunnen gaan veranderen vanuit de huidige situatie. De verwachting is dat de sociale netwerken van toekomstige Nederlanders zullen bestaan uit *meer, maar wel minder intensieve relaties en connecties*. Dat komt vooral omdat de jongere generatie van nu de oudere zal vervangen, *met als gevolg dat sociale gewoonten van degenen die nu jong zijn, zich zullen voortzetten* (p. 147). Maar voor contacten in de nabije familie verwachten ze dan weer een tegengestelde beweging: *een reden hiervoor kan zijn dat, juist als andere contacten flexibeler en vrijblijvender worden, directe familieleden waardevoller kunnen worden voor elkaar. Zowel kinderen als ouders zijn immers een relatief betrouwbare bron van sociale steun* (p. 148). Kortom, waar sociale cohesie op microniveau mogelijk kan toenemen kan die op macroniveau afnemen. Voor mensen die leven met beperkingen kan het betekenen dat banden met de directe omgeving mogelijk belangrijker zullen worden.

Normen en waarden: denken over solidariteit en eigen verantwoordelijkheid in 2050

In een scenariostudie naar de toekomst van het sociaal leefdoel wordt de ontwikkeling van solidariteit nadrukkelijk als een van de centrale onzekerheden genoemd (VNG, 2015). De lossere verhouding tussen individuen en instituties holt een schakel in solidariteit uit volgens deze studie. Maar meer publicaties die zich met de toekomst bezighouden stellen het maatschappelijk draagvlak voor solidariteit enerzijds en eigen verantwoordelijkheid anderzijds aan de orde. Het is onduidelijk hoe dit draagvlak zich zal ontwikkelen. Solidariteit wordt in de Van Dale gedefinieerd als 'het bewustzijn van saamhorigheid en de bereidheid om de consequenties daarvan te dragen' en solidair zijn wordt beschreven als: 'gevoel voor saamhorigheid hebbend en tonend'.

In het hoofdstuk over de sociaaleconomische ontwikkelingen zagen we al dat de nieuwe verhouding tussen inactieven en actieven de financiële houdbaarheid van zorg en sociale zekerheid onder druk zal zetten. Maar gelijktijdig aan die ontwikkeling zou ook het denken over solidariteit, de rol van de overheid en eigen verantwoordelijkheid kunnen veranderen. De tijd van de verzorgingsstaat -van de wieg tot het graf- staat onder druk. Het WRR-rapport *Kiezen voor houdbare zorg* heeft het woord *maatschappelijk draagvlak* zelf in de titel staan. De hogere kosten zullen de bereidheid om voor anderen te betalen op scherp zetten.

De auteurs zien het maatschappelijk draagvlak als een belangrijke factor voor zorg in de toekomst, door hen ook wel maatschappelijke houdbaarheid genoemd (WRR, 2021, p. 109). Zij leggen de spanning op het maatschappelijk draagvlak als volgt uit:

Mensen hebben in toenemende mate zorgen over de kwaliteit en de toegankelijkheid van de zorg, terwijl ze tegelijkertijd een zeer groot belang hechten aan goede zorg. Ook de solidariteit komt onder druk te staan, juist op die onderdelen van de zorg waar in de toekomst knelpunten gaan optreden – bij ouderen en bij vermijdbare risico's door leefstijl, zoals roken en obesitas. Bovendien denken sommige burgers dat meer investeren in de zorg gewenst is, maar dat de persoonlijke kosten nu al te hoog zijn en dat die extra middelen vooral uit een grotere efficiëntie van de zorg moeten komen. Die laatste verwachting lijkt maar zeer beperkt haalbaar [...]. Daarmee lijkt het grootste risico rondom draagvlak dan ook een scenario waarin percepties van een dalende kwaliteit en toegankelijkheid van de zorg gepaard gaan met een afnemende solidariteit en een afnemend vertrouwen in het stelsel in het algemeen.

■ WRR, 2021, p. 128

Maar hoe het maatschappelijk draagvlak zich uiteindelijk zal ontwikkelen richting 2050 is ook afhankelijk van de beleidskeuzes die gemaakt gaan worden. Het is bovendien de vraag hoe groepen met beperkingen in deze discussie opgevat zullen worden. Ook is het nog ongewis hoeveel middelen en personeel de samenleving wil reserveren om mensen die leven met beperkingen mee te laten doen.

Het verloop van de inclusieagenda, nationaal en internationaal

Nederland heeft op 14 juni 2016 het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap geratificeerd (United Nations Treaty Collection, z.d.).¹⁴ Dit internationale mensenrechtenverdrag staat ook wel bekend als het VN-verdrag Handicap. Het VN-verdrag Handicap zet verschillende rechten voor mensen met een handicap uiteen. Daarin wordt geen onderscheid gemaakt tussen de gradaties van handicap. Daarnaast onderstreept het het gelijkheidsbeginsel in de maatschappelijke participatie van alle personen met een handicap. Gelijkheid dient bevorderd te worden door onder andere (redelijke) aanpassingen die nodig zijn voor mensen met een beperking (OHCHR, 2006). Het VN-verdrag stuurt aan op inclusie. Binnen de literatuur over toekomst in Nederland, wordt dit VN-verdrag nauwelijks genoemd; in de wetenschappelijke sleutelpublicaties komt het niet voor. Wel wordt er op lokaal, nationaal en internationaal niveau gerapporteerd over de voortgang van de inclusieagenda. Echter in toekomstverkenningen komen mogelijke gevolgen van het verdrag niet terug en op basis van die publicaties is het potentiële effect niet in kaart te brengen.

Op Europees niveau wordt zeker op beleidsniveau ingezet op mensen met beperkingen. Vanuit de Europese Commissie Directoraat-Generaal voor Arbeidsmarkt, Sociale Zaken en Inclusie is de strategie *Union of equality Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030* besproken. Daarbij wordt ingezet op de uitvoering van het VN-verdrag op Europees niveau, en het bevorderen van toegankelijkheid tot de verschillende leefdomeinen als ook het bevorderen van verplaatsing tussen de landen (European Commission, 2021). Er is dus op Europees en internationaal niveau aandacht voor de ongelijkheid vanwege leven met beperkingen.

Toekomstverkenningen op Europees niveau richten zich meestal op de verwachte technologische ontwikkelingen. Toch is er ook een aantal publicaties die expliciet of impliciet stilstaan bij de toekomst van mensen die leven met beperkingen, met name over de toekomst van werk is in dat verband gepubliceerd. De International Labor Organisation heeft tezamen met de *ONCE Foundation for Cooperation and Social Inclusion of People with Disabilities* een rapport geschreven over hoe de vierde industriële revolutie de arbeidsmarktpositie van mensen die leven met beperkingen (kunnen) beïnvloeden.

Aan de hand van de interactie tussen technologische ontwikkelingen, vaardigheden, culturele veranderingen binnen het bedrijfsbeleid, alsook demografische veranderingen en klimaatveranderingen brengen ze verschillende onzekerheden en uitdagingen in kaart. Om tot een inclusieve manier van werken in de toekomst te komen, is een kritische blik nodig waarbij beschikbaarheid (o.a. betaalbaarheid), toegankelijkheid, gelijkheid en inclusiviteit in nieuwe vormen van werk bevorderd wordt. Daarmee lijkt de boodschap van het ONCE-rapport op dat van de WRR in *Het betere werk* (2020): wie niet investeert in nieuwe vormen van werk, in beter werk riskeert -de andere ontwikkelingen in ogenschouw genomen- dat ongelijkheid tussen hoog- en laagopgeleide mensen toeneemt, en dat leven met beperkingen in een kwetsbare positie komt door verdere uitsluiting (ONCE & ILO, 2019).

Hoewel rapportages het leven met beperkingen benoemen als een uitdaging, en het belang van gelijke toegang voor mensen met beperkingen Europees en internationaal niveau wordt erkend, blijft het ook in internationaal verband onduidelijk hoe mensen met zintuiglijke, lichamelijke en/of verstandelijke beperkingen in 2050 daadwerkelijk zullen deelnemen aan de maatschappij. Ook op welke wijze de internationale inclusieagenda de verschillende leefdomeinen van leven met beperkingen in 2050 zal beïnvloeden, blijft in het ongewisse.

¹⁴ Nederland is niet ondertekenaar van het Optional Protocol.

6.4. Witte vlekken op sociaal cultureel gebied

In de wetenschappelijke toekomstverkenningen vinden we weinig over het leefdomein maatschappelijke participatie in 2050. De deelname van mensen aan sport, politiek en het culturele leven wordt nauwelijks verkend. Er zijn wel trends gaande zoals een daling van het verenigingsleven en een stijging van sportbeoefening buiten verenigingen om; en sommige auteurs verwachten dat die trends door zullen zetten, terwijl anderen er niets over zeggen. Wat betreft maatschappelijke participatie van mensen met beperkingen hebben we vooral informatie over de huidige stand van zaken en zelfs daarin zijn vele kennishiaten. De grote gemene deler in de kennis is, dat mensen met beperkingen veel minder meedoen met het maatschappelijke leven dan het gemiddelde omdat het maatschappelijk leven veel minder toegankelijk voor hen is. Naar analogie met de EU-publicatie, zou men dat Maatschappelijke Participatiearmoede kunnen noemen.

Daarnaast is er zoals ook al in het hoofdstuk over sociaaleconomische ontwikkelingen geconstateerd, weinig toekomstverkenning beschikbaar over welzijn en sociale ongelijkheid in de toekomst. Er zijn beginnende monitoren met integrale benadering van kwaliteit van leven en de gevolgen voor latere generaties, maar die kijken nog niet vooruit.

7 Tussenconclusie op basis van de literatuurstudie: zekerheden en onzekerheden voor 2050

In deze literatuurstudie stonden de volgende onderzoeksvragen centraal:

- Welke maatschappelijke trends en macro-ontwikkelingen -op sociaaleconomisch, sociaal cultureel, demografisch en technologisch vlak- zullen vermoedelijk van (grote) invloed zijn op de positie van mensen met een beperking in de Nederlandse samenleving in de periode tot 2050, op basis van de bestaande wetenschappelijke literatuur?
- Ten aanzien van welke verwachte trends en ontwikkelingen bestaat een grote mate van wetenschappelijke consensus, en welke zijn meer omstreden en omgeven met meer onzekerheid?

Bij de beantwoording van deze vragen hebben we in vier inhoudelijke hoofdstukken de beschikbare wetenschappelijke inzichten doorgedacht op de mogelijke effecten van de ontwikkelingen voor het leven met beperkingen in 2050. De toekomstverkenningen van NIDI, CBS, SCP, CPB, PBL, WRR, RIVM, de EU, Freedomlab en Stichting Toekomstbeeld der Techniek hebben ons uitgebreid geïnformeerd over macro-ontwikkelingen die relevant zijn voor de toekomst van mensen met een beperking. Daarbij is opgemerkt dat het in deze toekomstverkenning niet om mensen met een beperking in het algemeen gaat, maar om de groep die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig heeft (anno 2024 vanuit de Wlz of de Wmo 2015 geregeld).

Of die zorg nu gegeven wordt aan mensen die zelfstandig wonen of intramuraal, de ondersteuning is voor deze groep onmisbaar om het leven/een betekenisvol leven te kunnen leiden. Medische zorg, langdurige zorg, thuiszorg, vervoer en mobiliteit, zijn voor deze groep voorwaardelijk om mee te kunnen doen in de samenleving. Ze bepalen samen de mogelijkheden in het dagelijks leven: de mogelijkheid om sociale contacten te leggen, te werken en vrije tijd te besteden.

De vooruitzichten voor deze groep uit de wetenschappelijke literatuur vullen we in deze tussenconclusie aan met visies van experts die zijn gedeeld tijdens de oriëntatiegesprekken en de twee rondetafelgesprekken die we organiseerden voor deze verkenning. In totaal hebben we negen oriënterende gesprekken gevoerd en zijn er 26 deelnemers aangeschoven bij de rondetafelgesprekken (zie Bijlage 2). Samen vormen zij een gevarieerd en inspirerend gezelschap van onderzoekers, belangbehartigers, experts in zorg en ondersteuning, demografen, gezondheidswetenschappers, sociologen, experts in technologische ontwikkelingen, specialisten toekomstscenario's en experts in het leven met verstandelijke, zintuiglijke en/of lichamelijke beperkingen.

In de literatuurstudie hebben we de algemene ontwikkelingen in kaart gebracht die van invloed zullen zijn op de mogelijkheden van deze groepen met beperkingen. Ook hebben we gekeken waar de kennishiaten in dit verband zitten en waar de wetenschappelijke literatuur niet over spreekt: de witte vlekken. Vanzelfsprekend is het lastig om de toekomst te voorspellen. Toch schetst de bestudeerde literatuur een helder beeld van wat we zeker kunnen verwachten. En van de dingen die nog onzeker zijn. De verwachte zekere ontwikkelingen staan in de paragraaf hieronder; over deze ontwikkelingen is consensus.

7.1. Consensus over gevolgen van vergrijzing en hoger tempo in de samenleving

Wetenschappers verwachten dat in 2050 meer Nederlanders hoogopgeleid zullen zijn, dat het aandeel ouderen in de bevolking aanzienlijk is toegenomen, dat de beroepsbevolking zal krimpen ten opzichte van de rest van de populatie, en dat er grotere druk op de zorg komt te liggen, in het bijzonder op mantelzorg en langdurige zorg. Daarnaast zal de diversiteit van de Nederlandse bevolking toenemen: nu heeft een kwart van Nederland een migratieachtergrond, in 2050 verwacht men dat dat een derde zal zijn. Tegen die tijd zal ook de verstedelijking verder zijn doorgezet: veel mensen wonen in de Randstad en in de buitengebieden zal krimp optreden. Daar zal het ingewikkeld worden om de collectieve voorzieningen (thuiszorg, openbaar vervoer, zwembaden, bibliotheken e.d.) op peil te houden. Er zal een grote vraag zijn naar woningen voor eenpersoonshuishoudens. Het hangt af van de eventuele bevolkingsgroei, inclusief migratie en migratiebeleid hoe sterk de verwachte trends zullen doorzetten, maar dat het trends zijn om in 2050 rekening mee te houden, is nu al te voorspellen.

Naast zorgen over de gevolgen van de vergrijzing en de groei van het aantal 80-plussers, zijn er ook zorgen over het toenemende tempo in de samenleving in de toekomst. Onder andere in de rapporten van het SCP en de WRR verwacht men dat groepen die laag opgeleid zijn en een lage sociaaleconomische uitgangspositie hebben, steeds minder (goed) zullen kunnen meekomen in het tempo en de verwachte zelfredzaamheid in de maatschappij van 2050. Over het algemeen verwacht men een betere gezondheid en een hogere levensverwachting in de bevolking, maar het aandeel van kwetsbare groepen in de samenleving zal groeien. Zij krijgen te maken met een stapeling van gezondheids- en sociale problemen die steeds meer zorg en ondersteuning vraagt. Mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, behoren niet automatisch tot de kwetsbare groepen waar het in de algemene toekomstverkenningen over gaat. In de wetenschappelijke toekomstliteratuur wordt kwetsbaarheid meestal gekoppeld aan een lage opleiding, een klein netwerk en een laag en/of onregelmatig inkomen.

Maar de toenemende eisen aan tempo en zelfredzaamheid betekenen natuurlijk wel iets voor mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben. Allereerst zullen sommigen binnen deze groep nog moeilijker meekomen/mee kunnen doen dan nu al het geval is in de samenleving. Voor mensen met verstandelijke beperkingen zal dit steeds vaker het geval zijn, maar ook mensen met lichamelijke en zintuiglijke beperkingen hebben vaak iets meer tijd (en ondersteuning) nodig om, gelet op hun beperking, te kunnen participeren. De vraag is of met een hoger tempo, meer prikkels, er die tijd en ruimte wordt gegund.

Daarnaast geldt dat het delen van zorg en ondersteuning met andere (groeiende) groepen die zorg en ondersteuning nodig hebben ook gevolgen heeft: de beschikbare zorg en ondersteuning wordt steeds schaarser. Hier grijpt het toekomstig tekort aan personeel in zorg en ondersteuning in op de waarschijnlijk groeiende vraag naar zorg en ondersteuning van kwetsbaren, naast mensen met beperkingen.

Demografie, technologie en ontwikkelingen op sociaaleconomisch en sociaal cultureel gebied hebben allemaal hun invloed op de positie en het leven van mensen met beperkingen in 2050. Uit de literatuurstudie blijkt dat vooral de volgende ontwikkelingen leidend zullen zijn voor het leven met beperkingen in 2050:

- De veranderde bevolkingssamenstelling: toenemende vergrijzing en tekort aan mantelzorggevers, groei mantelzorgontvangers.
- De veranderde arbeidsmarkt: verwachte krimp beroepsbevolking, tekort aan zorgpersoneel en afkalvende houdbaarheid van voorzieningen (waarbij financiële en personele houdbaarheid en maatschappelijk draagvlak elk een rol spelen).
- De voortschrijdende technologische ontwikkelingen: digitalisering van ons dagelijks leven, technologisering van werk.
- Het steeds snellere tempo in werk en de samenleving.

In deze trends kunnen de drijvende krachten achter de toekomst van onze groep geïdentificeerd worden: de steeds sneller wordende samenleving, het om zich heen grijpen van digitalisering, de vergrijzing en het dreigende tekort aan mantelzorgers en arbeidskrachten in de zorg zijn het meest relevant en zullen waarschijnlijk de meeste impact hebben op het leven met beperkingen. Deze ontwikkelingen hebben consequenties voor de verdeling van ondersteuning bij kwetsbaarheid, voor de verdeling van thuiszorg, medische zorg en mantelzorg in de samenleving. Bovendien brengen ze ouderen en gehandicapten op sector-, groeps- en individueel niveau in zorg, ondersteuning en wonen, met elkaar in concurrentie (om middelen, personeel en aandacht). Dit speelt gelet op de aard van de werkzaamheden (gericht op contact en ondersteuning) meer tussen de zorg voor deze doelgroepen dan bijvoorbeeld de meer specialistische ziekenhuiszorg.

7.2. Mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en mate van solidariteit in 2050 onzeker

We hebben twee kernonzekerheden geselecteerd uit de literatuur die enerzijds het meest onzeker zijn en de meeste impact zullen hebben op mensen die leven met beperkingen, en anderzijds niet gecorreleerd aan elkaar zijn: de adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen in de samenleving en de mate van solidariteit met mensen met beperkingen. Er zal zeker meer technologie zijn in onze samenleving in 2050, maar tot in hoeverre dat geadopteerd wordt en uitwerkt op het leven van mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, is onduidelijk. Ook de normen en waarden in 2050 en -daaraan verbonden- de mate van solidariteit. Er zijn meer dingen onzeker volgens de literatuur, maar deze twee achten wij het meest relevant voor de groep die in deze verkenning centraal staat: aan de ene kant de mate waarin en de schaal waarop technologie omarmd zal worden in de samenleving in het algemeen, en in het leven met beperkingen. En aan de andere kant de mate waarin de maatschappij zich solidair zal tonen met mensen met beperkingen.

Op basis van deze twee grote, maar relevante onzekerheden -de mate en schaal van technologisering en het draagvlak rond solidariteit en eigen verantwoordelijkheid- zullen we komen tot vier plausibele toekomstscenario's voor leven met beperkingen in Nederland in 2050. In alle vier de scenario's zullen de hierboven beschreven verwachtingen waar consensus over is worden meegenomen, en ook de andere ontwikkelingen die niet helemaal zeker zijn.

Bij dat laatste kan men denken aan de grootte van de economische groei, de precieze verhouding tussen actieven en inactieven (mensen met en zonder betaald werk) of het aantal mensen met een beperking dat anno 2050 levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig heeft. Dat laatste thema is ook in de rondetafelgesprekken aan de orde geweest: het valt niet te voorspellen wat er onder een handicap verstaan zal worden in 2050. Het is denkbaar dat bepaalde vormen van technologie bepaalde beperkingen -die nu als handicap worden gezien- zullen opheffen en dat er daardoor (veel) minder mensen met een beperking zullen zijn.

De wetenschappelijke verkenningen laten zien dat het op voorhand niet duidelijk is in welke mate er zorg en ondersteuning beschikbaar zullen zijn anno 2050 voor mensen, die vanwege beperkingen, levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben. Dit betreft de mantelzorg, medische zorg, thuiszorg en langdurige zorg en ondersteuning. Het is onzeker in hoeverre het arbeidsmarktbeleid de verwachte tekorten in zorg en ondersteuning zal kunnen oplossen. Ook is het onzeker hoe het maatschappelijk draagvlak rond solidariteit en eigen verantwoordelijkheid zich ontwikkelt de komende decennia. Het is onzeker hoe de inclusieagenda zich zal ontwikkelen in de Nederlandse samenleving. En het is onzeker hoe groot de economische groei zal zijn en ook hoe groot het aandeel van de bevolking is dat met betaald werk de kosten voor de collectieve voorzieningen kan dragen.

Bovendien is het onzeker of het zorg- en ondersteuningsaanbod aan mensen met zintuiglijke, lichamelijke en verstandelijke beperkingen voldoende personeelsbezetting in de buitengebieden even goed in de lucht gehouden kan worden als in de Randstad.

Daarnaast vormt het effect van technologische ontwikkelingen een onzekere factor in de toekomst. Het is niet alleen onzeker wat de technologische ontwikkelingen zullen zijn, maar ook het gebruik (adoptie en acceptatie) van technologie en de effecten ervan in 2050 zijn niet te voorspellen. Technologie kan de intramurale zorg verbeteren, en misschien zelfs bepaalde beperkingen in de toekomst wegnemen. Aan de andere kant temperen wetenschappers al te hoge verwachtingen van technologie. De inzet van technologie is duur, keer op keer worden de verwachtingen niet bewaarheid en wellicht zal de toegang tot technologie (nieuwe) scheidslijnen in de maatschappij oproepen of oude bevestigen. Het is de vraag wie in staat zal zijn om de nieuwe technologie te gebruiken en wie niet.

Een laatste onzekerheid betreft de vraag hoe inclusief de maatschappij zal zijn in 2050 voor mensen die leven met beperkingen. Momenteel worden er pogingen gedaan om het Nederland met aparte routes voor mensen met en zonder beperkingen om te buigen naar een inclusievere samenleving. waarmee gewerkt wordt aan merkbaar minder drempels waardoor mensen met een beperking kunnen leven, zoals ze dat zelf willen. Daartoe is onder andere het VN-verdrag Handicap geratificeerd. Het is niet te voorspellen hoe deze trend en de implementatie van de internationale/Europese inclusieagenda zich in de praktijk zal ontwikkelen op nationaal niveau.

7.3. Verwachte effecten van ontwikkelingen op leefdoelgebieden

In de bestudeerde wetenschappelijke literatuur komen verschillende trends en ontwikkelingen aan bod die in 2050 effect zullen hebben op zorg en ondersteuning, wonen, school en ontwikkeling, werk/dagbesteding, welzijn en maatschappelijke participatie en inclusie van mensen met beperkingen. We hebben de leefdoelgebieden wonen en zorg en ondersteuning enigszins kunnen uitwerken naar aanleiding van de literatuur. Naar verwachting zijn de effecten van demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen het grootst. De vergrijzing en de trend naar meer en kleinere huishoudens zullen een groot effect hebben op het wonen van mensen met beperkingen en op de (formele en informele) zorg en ondersteuning voor/aan hen.

Er komen meer eenpersoonshuishoudens en er is een tekort aan geschikte woningen. De vergrijzing betekent een afname van de beroepsbevolking en een tekort aan zorgpersoneel, terwijl mede onder invloed van de veroudering de behoefte aan zorg toeneemt waardoor de vraag is in welke sector het meeste personeel beschikbaar blijft. De balans tussen inactieven en actieven in 2050 en de stagnerende of krimpende beroepsbevolking hebben effecten op het maatschappelijk draagvlak en de houdbaarheid van sociale arrangementen en voorzieningen voor mensen met beperkingen (zoals bijvoorbeeld dagbesteding of thuiszorg).

Door de focus op de algemene ontwikkelingen, hebben we niet alle leefdoelgebieden evenveel aan bod gehad in deze literatuurstudie. Voor de leefdoelgebieden van school en ontwikkeling, welzijn en maatschappelijke participatie en werk en inclusie, is het naar aanleiding van de literatuur moeilijker te duiden wat de effecten van de gesignaleerde ontwikkelingen richting 2050 zullen zijn voor mensen met beperkingen. Aan de hand van gesprekken met ervaringsdeskundigen, onderzoekers en experts uit de praktijk van de (gehandicapten)zorg en andere relevante organisaties, geven we verdere vorm aan de leefdoelgebieden in de toekomstverkenning.

7.4. Witte vlekken en kennishiaten

Wat betreft de kennishiaten luidde de onderzoeksvraag in deze literatuurstudie: *Zijn er trends en ontwikkelingen te onderscheiden die in (zeer) beperkte mate zijn onderzocht, waardoor daarover nog weinig wetenschappelijke kennis is opgebouwd met betrekking tot ofwel de aard en de kenmerken van de ontwikkeling zelf, dan wel de gevolgen ervan op de groep mensen met een beperking?*

Over een aantal relevante thema's spreekt de wetenschappelijke literatuur niet. Het grootste punt in dit verband is natuurlijk dat toekomstverkenningen in z'n algemeenheid weinig aandacht hebben voor de groep mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig heeft. De consequenties van ontwikkelingen voor leven met beperkingen in 2050 komen nauwelijks aan de orde in die wetenschappelijke literatuur.

Uitzonderingen op deze regel vormen het RIVM: dat heeft wel aandacht voor mensen met beperkingen maar dan vanuit het perspectief van een steeds ouder wordende bevolking. Ook heeft het RIVM aandacht voor mensen met chronische ziekten. In de laatste vooruitblik formuleert het RIVM daarnaast twee beleidsopgaven in het kader van mensen met een fysieke beperking: een woonopgave (passende woonvormen) en een opgave bij het steeds complexer worden van de zorgvraag. Naast het RIVM is de Wetenschappelijk Raad voor de Regering (WRR) actief in het aan de orde stellen van de positie van mensen met beperkingen: dit in het kader van onbenut arbeidspotentieel, en in het kader van verdergaande digitalisering die mensen met verstandelijke beperkingen steeds meer op achterstand zal zetten.

Wel verwacht, niet benoemd

In het kader van (oplossingen van) het verwachte tekort in de beroepsbevolking, spreekt de geraadpleegde literatuur wel over nadere inzet van (arbeids)migratie, inzet van ouderen en parttime werkende vrouwen in 2050, maar niet over de mogelijke inzet van onbenut arbeidspotentieel van mensen met beperkingen. De uitzondering die de regel bevestigt, is zoals gezegd de WRR (2020). In het kader van het te verwachten tekort aan mantelzorgers, blijft de optie om mantelzorg beter met betaald werk te combineren buiten beschouwing.

De publicaties die voorspellingen doen over de economische ontwikkelingen richting 2050, richten zich voornamelijk op macroniveau: het bruto binnenlands product, de economische groei en de overheidsfinanciën komen aan bod. Toekomstverkenningen van (inkomens)ongelijkheid, algemene welvaart, welzijn en kwaliteit van leven in Nederland staan in de kinderschoenen en behoren vooralsnog tot de kennishiaten. Aan voorzieningen als bibliotheken, sportverenigingen, dagbesteding en maatschappelijke participatie in het algemeen, besteden toekomstverkenningen tot op heden ook weinig aandacht.

Thema's en aandachtsgebieden genoemd door de deelnemers aan de ronde tafels

De deelnemers aan de ronde tafels en de geïnterviewden in de oriëntatieronde houden zich meer bezig met de groep(en) die in deze verkenning centraal staan. Zij hebben een aantal thema's naar voren gebracht die belangrijk zijn voor de groep maar die in de bestudeerde literatuur onvoldoende worden besproken of doordacht. Vaak betreft het hier aanvullende leefdomeinen: mobiliteit en vervoer; sport en beweging en politiek en beleid, zijn thema's die van belang zijn in het leven van mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben. De belangenbehartigers van mensen met beperkingen benadrukken de importantie van deze leefdomeinen. Ze willen graag weten hoe het hiermee verder zal gaan richting 2050. Net als iedereen graag wil weten hoe de inclusie en participatie van mensen met beperkingen in werk en onderwijs eruit zal zien in 2050.

De deelnemers aan de rondetafelgesprekken hebben naar voren gebracht dat er een gebrek aan toegankelijke en vergelijkbare data is over de uitgangsposities van mensen met beperkingen in de samenleving. De dataverzameling kent te veel gaten om iets over participatie van de groepen in de toekomst te kunnen zeggen. Extrapoleren naar 2050 is daardoor ingewikkeld. Ook zijn veel data die verzameld worden, bijvoorbeeld door zorg- en ondersteuningsorganisaties of in het kader van financiering van zorg en ondersteuning, niet toegankelijk voor onderzoekers. Wanneer het ministerie van VWS meer zou willen weten over bijvoorbeeld aantallen mensen met beperkingen in betaald werk in 2050, dan ligt daar een gerichte, arbeidsintensieve opgave voor nader onderzoek. Waarvan de uitkomst bovendien ook nog eens zeer afhankelijk is van de beleidskeuzes die in de toekomst gemaakt zullen worden, van de politieke constellatie in Nederland en van keuzes die het maatschappelijk middenveld uit zal dragen. En daarmee zijn we weer terug bij de onzekerheden van normen en waarden, en maatschappelijk draagvlak voor solidariteit en inclusie in de samenleving.

Tot slot: niemand -literatuur noch experts uit de rondetafel- en oriëntatiegesprekken- doet voorspellingen over de omvang en samenstelling van de groep die in 2050 leeft met beperkingen en behoefte heeft aan zorg en ondersteuning. Vooral de onzekerheid met betrekking tot technologische ontwikkelingen, zoals prenatale geboortediagnostiek, biohacking en kunstmatige intelligentie, bemoeilijkt het extrapoleren van de omvang en samenstelling van deze groep. En, zoals eerder gezegd, kan er in de toekomst ook mogelijk anders aangekeken gaan worden over of beperkingen die mogelijk door technologische hulpmiddelen worden gecompenseerd nog als een handicap worden gezien.

8 Introductie tot scenario-denken

Voortbouwend op de literatuurstudie, hebben Verwey-Jonker Instituut en Q-Consult Zorg een viertal scenario's voor mensen die leven met beperkingen in 2050 ontwikkeld. Daarbij nemen we verschillende vormen van beperkingen -lichamelijk, verstandelijk, zintuigelijk- mee en hanteren we de volgende definitie: *mensen die leven met beperkingen wordt gedefinieerd als mensen met lichamelijke, zintuiglijke en/of verstandelijke beperkingen of een combinatie daarvan die binnen de context van de Nederlandse samenleving levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, vanaf het moment dat de beperking zijn intrede heeft gedaan om mee te kunnen doen met de maatschappij.* Om tot de scenario's te komen, zijn de volgende onderzoeksvragen leidend in de vormgeving van het onderzoeksproces:

- Welke trends zien ervaringsdeskundigen, onderzoekers en experts (bestuurders, zorgprofessionals, onderzoekers en beleidsadviseurs) uit de praktijk van de (gehandicapten)zorg en andere relevante organisaties die een specifiek leefdomein vertegenwoordigen, voor het leven met een beperking in de toekomst binnen de verschillende leefdomeinen?
- Op welke manier zullen de verwachte trends elkaar volgens de betrokkenen beïnvloeden in de leefdomeinen?
- Welke mogelijkheden en kansen biedt deze verwachte beïnvloeding, en welke risico's zijn er te ontwaren?
- Welke effecten zullen de verwachte trends -in samenhang bezien- hebben op mensen met een beperking en hun naasten volgens deze personen zelf, en volgens onderzoekers, experts en andere betrokkenen uit samenleving en praktijk?

- Hoe verhouden de ontwikkelingen op basis van de wetenschappelijke literatuur zich tot de toekomstverwachtingen van filosofen, ethici en andere betrokkenen uit de samenleving en uit de praktijk van zorg en ondersteuning?
- Hoe verhouden de ontwikkelingen en toekomstscenario's op basis van de wetenschappelijke literatuur zich tot de ideeën, ervaringen en toekomstverwachtingen van mensen met een beperking en hun naasten?

Deze onderzoeksvragen vormen het uitgangspunt voor de toekomstverkenning en liggen ten grondslag aan de gevoerde gesprekken en de ontwikkeling van de scenario's. Hieronder rapporteren we over de scenario's en worden deze onderliggende vragen niet afzonderlijk beantwoord, maar zijn de opbrengsten geïntegreerd in de opgestelde scenario's. Daarbinnen staan we stil bij de volgende leefdomeinen: mobiliteit en vervoer, zorg en ondersteuning, scholing en ontwikkeling, wonen en leefomgeving, werk en dagbesteding, maatschappelijke participatie. Door het betrekken van onderzoekers, belangenbehartigers, professionals, ervaringsdeskundigen en beleidsmakers, zijn de assen en de scenario's breed gedragen door betrokken partijen.

De scenario's zijn beleidsarm ontwikkeld. Dit houdt in dat we uitgaan van het beleid zoals dat bestaat in de huidige context; wij nemen geen veranderingen in het beleid mee en komen niet met strategische aanbevelingen. De toekomstverkenning biedt echter een basis waarop beleid verder ontwikkeld kan worden.

8.1. Werkwijze scenariodenken

Scenario's zijn een instrument om na te denken over onzekerheid en om te anticiperen op mogelijke toekomstige situaties. Scenario's zijn daarbij geen voorspellingen maar schetsen een plausibele weergave van hoe de wereld er in 2050 uit zou kunnen zien, uitgaande van de belangrijkste trends en onzekerheden. De ontwikkelde scenario's tonen verschillende variaties op de toekomst. Zij vormen een hulpmiddel om in het beleid van de komende jaren keuzes te maken.

Om tot de toekomstscenario's te komen, hebben we in een cyclisch proces gewerkt dat plaatsvond tussen oktober 2023 en april 2024. Gedurende dit proces trad *De Ruijter Strategie* als adviseur op in het begeleiden van de onderzoekers in de methodologie van het scenariodenken. Voor het ontwikkelen van de scenario's passen we de veelgebruikte methodiek toe voor het ontwikkelen van scenario's op basis van twee kernonzekerheden. De toekomst is de uitkomst van een combinatie van vele factoren en daardoor per definitie onzeker. Er zijn dan ook een oneindig aantal mogelijke scenario's denkbaar, maar dat is niet werkbaar.

In de methodiek van het scenariodenken gaan we in eerste instantie uit van de literatuurstudie. Daarbij hebben we naast de zekerheden verschillende kernonzekerheden gedefinieerd. Dat zijn variabelen die tot 2050 als meest onzeker en ook als meest impactvol voor het leven in Nederland met een beperking worden gezien en niet aan elkaar gecorreleerd zijn. Van de verschillende kernonzekerheden (zie ook Tabel 3) zijn de twee kernonzekerheden die het hoogst scoorden als basis gekozen voor een scenarioraamwerk. Door de mogelijke onzekerheden van deze twee thema's te verwerken in twee assen, is vervolgens een set van vier voldoende van elkaar verschillende toekomstbeelden uitgewerkt. De vier scenario's zijn in de kern ontstaan door de kernonzekerheden, waarbinnen overigens ook andere factoren van invloed (onzekerheden) een rol kunnen spelen. Waar van toepassing is dit in de beschrijving bij de scenario's terug te lezen met onderbouwing. Binnen de uitwerking van de scenario's vormen de zekerheden het uitgangspunt.

Daarbij is het belangrijk om in gedachten te houden dat scenario's het resultaat zijn van een collectief inbeeldingsvermogen. Het is geen exacte wetenschap, enkel een instrument om het denken op te rekken. Er is daarmee geen sprake van een mogelijke berekening van de mate van waarschijnlijkheid van scenario's. Via deze werkwijze zijn de scenario's ontstaan als schetsen van mogelijke toekomstige situaties gebaseerd op de beschreven mogelijke ontwikkelingen.

De kern van de methode van het scenariodenken is dat niet wordt uitgegaan van één verwachte of gewenste toekomst, maar dat verschillende mogelijke toekomstbeelden worden uitgewerkt en doordacht. Het denken in toekomstbeelden is vanuit meerdere perspectieven belicht, waarbij deelnemers zijn gestimuleerd om het denken over de toekomst op te rekken -soms in extremen- om vanuit een brede blik over de toekomst na te denken.

Op deze wijze werd de gezamenlijke kennis gemobiliseerd, zijn denkkaders opgerekt en zijn zekerheden en onzekerheden verkend. Vanuit die breed opgerekte toekomstbeelden zijn uiteindelijk vier mogelijke scenario's beschreven. Kenmerkend voor een toekomstverkenning is dat de scenario's stellig worden opgeschreven waardoor de verschillen duidelijk naar voren komen. Dit helpt de lezer om de verschillende toekomstbeelden tot zich te nemen om van daaruit te onderzoeken op welke wijze invloed kan worden uitgeoefend op het meest wenselijke scenario. Uiteraard zal binnen ieder toekomstbeeld ruimte zijn voor nuancering en is het afhankelijk van individuele situaties in hoeverre het beschreven toekomstbeeld invloed zal hebben op het individu. De geschetste scenario's geven wel een beeld van mogelijke ontwikkelrichtingen waarin Nederland zich kan gaan bewegen. In de verkenning is steeds vooruitgekeken naar het jaar 2050.

Uit de literatuurstudie kwamen meerdere elementen die een rol spelen in de toekomst naar voren, ook deze factoren laten we terugkomen in de scenario's. Aan de hand van de literatuurstudie hebben we vastgesteld welke verwachtingen voor de toekomst zeker zijn en welke verwachtingen onzeker zijn. Zoals besproken in paragraaf 6.2 van het rapport, zijn dit de adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen in de samenleving en de mate van solidariteit in de samenleving voor mensen met een beperking. Deze twee kernonzekerheden vormen de basis van het assenkruis dat we hanteren binnen dit onderzoek.

Op basis hiervan hebben we een eerste opzet van de vier scenario's ontwikkeld die tijdens twee rondetafelgesprekken aan 26 onderzoekers, belangenbehartigers, professionals, ervaringsdeskundigen en beleidsmakers zijn voorgelegd (zie Bijlage 2). Hoewel de assen over het algemeen als relevant en passend werden ervaren om inzicht te krijgen in hoe het leven met beperkingen er in de toekomst uit zou kunnen zien, werd in de gesprekken binnen de duidings-sessies duidelijk dat er verschillende interpretaties van de assen mogelijk zijn. Naar aanleiding van de rondetafelgesprekken, hebben we het assenkruis en de invulling van de scenario's verder aangescherpt en ontwikkeld tot een tweede bespreekversie van de scenario's.

Een goede beschrijving van de verschillende leefdomeinen binnen de scenario's is belangrijk om recht te doen aan de leefwereld van mensen met beperkingen. In de bestudeerde literatuur was deze invulling echter nog beperkt. Om tot deze invulling te komen, hebben we in februari en maart 2024 voor ieder leefdomein een focusgroep georganiseerd met elk 12-14 ervaringsdeskundigen, onderzoekers en experts (bestuurders, zorgprofessionals en beleidsadviseurs) uit de praktijk van de (gehandicapten)zorg en andere relevante organisaties voor een specifiek leefdomein (zie Bijlage 3 voor een overzicht van de deelnemers) – in totaal rond de 70 personen. Juist omdat er in de literatuur weinig aandacht was voor hoe ontwikkelingen op de verschillende leefdomeinen er voor mensen met een beperking zouden uitzien, hebben we binnen deze focusgroepen allereerst stilgestaan bij de vraag hoe men verwacht dat het leefdomein er in 2050 uit zal zien.

Binnen de setting van een focusgroep halen we daarbij de meest gedragen verwachtingen op en waar men van mening verschilt. Daarbij hebben de deelnemers de ruimte om op basis van de kennis, inzichten en ervaringskennis de punten die zij belangrijk achten naar voren te dragen, daarbij voortbouwend op de in de literatuurstudie wel opgehaalde informatie. Vervolgens hebben we de doorontwikkelde scenario's voorgelegd aan de deelnemers van deze focusgroepen en ze in groepjes ieder een scenario voor dat leefdomein laten invullen (zie Bijlage 4 voor de briefing).

Juist omdat de informatie binnen de bestudeerde toekomstverkenningen over de afzonderlijke leefdomeinen beperkt was, hebben we de kennis en ervaring van de deelnemers benut.

De bevindingen van de focusgroepen hebben we voorjaar 2024 voorgelegd aan een expert binnen dat leefdomein die niet deelgenomen heeft aan de focusgroep. Tijdens deze reflectie-interviews konden we verder ingaan op de verwachtingen, maar ook toetsen of men zich kon vinden in de verwachte ontwikkelingen, zoals geschetst in de vier scenario's. Gelijktijdig hebben we drie spiegelsessies georganiseerd met ongeveer 15 mensen met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning nodig hebben, en hun naasten (zie Bijlage 3). Het betrof een spiegelsessie met mensen met verstandelijke beperkingen en hun naasten; een spiegelsessie met mensen met lichamelijke beperkingen; en een spiegelsessie met mensen met zintuiglijke beperkingen en hun naasten.

Schematisch zien deze stappen er als volgt uit:

Literatuurstudie geeft inzicht in zekerheden en kernonzekerheden op basis waarvan assen zijn gekozen waarop eerste concept-scenario's zijn gebaseerd.

Rondetafelgesprekken met experts over de eerste concept scenario's en op basis daarvan doorontwikkeling van scenario's naar tweede concept.

Zes focusgroepen met experts en ervaringsdeskundigen per afzonderlijk leefdomein met focus op toekomstige ontwikkelingen op dit leefdomein en uitwerking daarvan per scenario.

Toetsing van uitkomsten van het gesprek per leefdomein met een expert die niet bij het eerdere gesprek betrokken was.

Drie spiegelgesprekken met mensen met een beperking en hun naasten (mensen met verstandelijke beperkingen, met lichamelijke beperkingen en met zintuigelijke beperkingen).

Drie spiegelgesprekken met mensen met een beperking en hun naasten (mensen met verstandelijke beperkingen, met lichamelijke beperkingen en met zintuigelijke beperkingen).

De gepresenteerde scenario's zijn vormgegeven door de input vanuit de gesprekken. Gezien de witte vlekken in de literatuur als het gaat om het leven met een beperking, was het belangrijk om de scenario's te verrijken met de kennis van experts uit het veld. Er zijn echter een aantal noemenswaardige uitdagingen. Allereerst, was de opgehaalde input afhankelijk van de focus die de experts gaven aan de discussie en van de kaders die vooraf waren meegegeven bij start van de gesprekken. Niet altijd komen daardoor alle facetten die van belang zijn binnen een leefdomein even uitgebreid aan bod. Daarnaast schetsten sommige deelnemers van de gesprekken een toekomstbeeld dat gezien de zekerheden wat betreft de toekomst niet mogelijk is. Ook was het soms een uitdaging om mensen in de toekomst te laten denken, waardoor gesprekken 'terugvielen' in het nu en wat er nu nodig is.

Op basis van alle verzamelde input hebben we een interne workshop met de onderzoekers georganiseerd waar we per leefdomein hebben gereflecteerd op de algemene ontwikkelingen en hoe deze zich vertalen naar de vier verschillende scenario's (zie ook Bijlage 1 voor verdere toelichting). Daarin hebben we de opbrengsten uit de oriënterende gesprekken, de literatuurstudie, rondetafelgesprekken, focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies meegenomen. Tijdens de workshop hebben telkens twee onderzoekers een leefdomein doorgenomen, daarmee hebben we mogelijke individuele aannames en blinde vlekken aan de kant van de onderzoekers ondervangen door steeds twee perspectieven te garanderen. Ook reflecteerden we op de vraag of een verwachting gezien de zekerheden realistisch is. Op basis hiervan zijn de uiteindelijke scenario's opgesteld, zoals gepresenteerd in dit rapport.

9 Ontwikkeling van de scenario's

Op basis van onze literatuurstudie hebben we relevante ontwikkelingen geïdentificeerd die van invloed zijn op hoe Nederland eruit zal zien in het jaar 2050, die invloed kunnen hebben op het dagelijks leven van mensen met een beperking. Vanzelfsprekend is het lastig om de toekomst te voorspellen. Toch schetst de bestudeerde literatuur, alhoewel deze nauwelijks ingaat op leven met een beperking, een helder beeld van wat we zeker kunnen verwachten en van ontwikkelingen die nog onzeker zijn. Deze zekerheden en onzekerheden vormen de basis voor de volgende stappen in het scenariodenken.

9.1. Zeker: algemene ontwikkelingen in het jaar 2050

In paragraaf 6.2 hebben we op basis van de bestudeerde literatuur geschetst wat de belangrijke ontwikkelingen zijn richting 2050. Daarbij kwamen de volgende zekerheden naar voren:

- De Nederlandse bevolking zal verder vergrijzen. Het aandeel ouderen in de bevolking is aanzienlijk toegenomen. De beroepsbevolking zal krimpen ten opzichte van de rest van de populatie.
- De samenstelling van de groep mensen die leven met beperkingen zal mee veranderen binnen de demografische ontwikkelingen, waardoor deze doelgroep een groter aandeel oudere mensen en ook een groter aandeel van mensen met een migratieachtergrond zal hebben.
- Binnen de zorg zal er een tekort aan zorgpersoneel zijn. Dit legt een grotere druk op het zorgsysteem.
- In 2050 is de waarschijnlijkheid groot dat er in Nederland een tekort aan mantelzorgers zal zijn.
- In 2050 zullen meer Nederlanders hoogopgeleid zijn.
- De verstedelijking is verder doorgezet: een groter deel van de mensen woont in de Randstad.
- Het aantal eenpersoonshuishoudens zal toenemen waardoor er een groter tekort aan woningen voor eenpersoonshuishoudens zal ontstaan.
- Het tempo van de maatschappij en de gevraagde mate van zelfredzaamheid zullen hoger zijn in 2050. Hierdoor kunnen groepen die laag zijn opgeleid en/of een lage sociaaleconomische positie hebben minder goed meekomen.

De mate waarin bepaalde trends zich doorzetten zal mede afhankelijk zijn van demografische ontwikkelingen als het kindertal, de levensverwachting, migratie en migratiebeleid. De opgesomde ontwikkelingen komen dus allen terug als zekerheden, waarbij er wel sprake kan zijn van nuanceringen. Als voorbeeld noemen wij de voorspelde bevolkingsgroei waarin ook in externe rapporten wordt gewerkt met verschillende scenario's met daarin nuancering in de mate van groei.

9.2. Onzeker: mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en mate van solidariteit in 2050 met mensen met beperkingen

In sectie 6.2 hebben we reeds beschreven welke twee kernonzekerheden waarschijnlijk een grote invloed op het leven van mensen met beperkingen zullen hebben. Dit zijn de adoptie en acceptatie van technologisering in de samenleving en de mate van solidariteit. Deze twee kernonzekerheden vormen de twee assen die de basis vormen voor de scenario's. In de literatuurstudie zijn we ingegaan op het feit dat het onzeker is wat het aantal mensen zal zijn dat leeft met beperkingen in 2050. Dit is niet te voorspellen. Dit betekent ook dat deze onzekerheid verder niet in de uitwerking van de scenario's is meegenomen.

Wij beschrijven welke aspecten een rol spelen bij de beide gekozen assen. Juist omdat het gaat om onzekerheden is nu niet vast te stellen hoeveel invloed de afzonderlijke factoren zullen hebben. Bovendien kunnen factoren elkaar ook onderling beïnvloeden. Door het kruisen van de twee assen ontstaan er vier scenario's. Om het onderscheid tussen de scenario's helder weer te geven, is bij het schrijven van de scenario's een zekere mate van scherpte neergezet. Dat helpt de lezer om het onderscheid tussen de mogelijke toekomstbeelden helder te zien. Uiteraard zal er binnen de scenario's een mate van rekbaarheid bestaan. Langs de assen kan namelijk binnen een scenario een thema meer of minder spelen. Daarnaast zullen er, net als in de huidige maatschappij, verschillen zijn tussen individuen en de mate van het effect op individuele levens. Door de kernonzekerheden te combineren met andere onzekerheden, zijn de vier toekomstscenario's ontstaan welke wij hieronder verder toelichten.

Bij de *mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen*¹⁵ is het allereerst van belang om een drietal niveaus te onderscheiden. Het kan gaan over de algemene adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen in de maatschappij, het kan ook gaan om de adoptie en acceptatie specifiek door mensen met beperkingen en tot slot daaraan gerelateerd in hoeverre er binnen de zorg en ondersteuning voor mensen met beperkingen sprake is van adoptie en acceptatie van technologie. Meer algemene adoptie en acceptatie van technologie zal bijdragen aan de adoptie en acceptatie op de beide andere niveaus.

Wij hebben, op basis van de literatuur en de gesprekken, de volgende aspecten geïdentificeerd die een rol spelen bij de mate van adoptie en acceptatie:

- **Wet- en regelgeving.** De mate waarin de toepassing van technologie wordt gestimuleerd (bijvoorbeeld door beleid en subsidies) of wordt beperkt (bijvoorbeeld door het intrekken van stimuleringsregelingen) is van invloed op de acceptatie van technologie. Meer richtinggevende regelgeving rondom privacy en transparantie (bijvoorbeeld in relatie tot algoritmen voor AI) kan, doordat dit helderheid geeft, bijdragen aan meer vertrouwen in technologie en daardoor aan acceptatie en adoptie.
- **Betaalbaarheid.** De mate waarin technologie goedkoper wordt of juist duurder. De aanname is dat betere betaalbaarheid van technologie de adoptie ervan positief beïnvloedt. Het gaat hier om de betaalbaarheid voor individuele personen, maar ook om de vraag in hoeverre investeringen in technologie binnen zorg door zorgaanbieders en ondersteuning door mantelzorgers te realiseren zijn.

¹⁵ Adoptie het daadwerkelijke gebruik van de technologie, acceptatie de waardering voor technologie en de erkenning dat gebruik aanvaardbaar en waardevol is (zonder het daadwerkelijk zelf te gebruiken).

- *Prominente rol.* De mate waarin het belang van digitalisering in het dagelijkse leven zal toenemen. Het is onduidelijk of alle mensen deze toename kunnen bijhouden of dat sommige mensen niet meer mee kunnen komen in de maatschappij. De toenemende complexiteit die technologie met zich meebrengt kan bijdragen aan verdere ongelijkheid in de samenleving, omdat mensen toepassingen niet begrijpen of afhaken in systemen. Dit kan mogelijk sterker spelen bij mensen met een (verstandelijke) beperking als de mate van complexiteit van technologie toeneemt. Als digitalisering toeneemt kan dit zowel positief uitvallen voor mensen alsook negatief. Dit heeft invloed op de mate van adoptie.
- *Effectiviteit.* De mate waarin technologie zal bijdragen aan het sneller of eenvoudiger oplossen van behoeften van mensen en taken die er zijn en daardoor mogelijk ook tijd besparen. Dit kan zowel effecten hebben zowel op het persoonlijke leven (buiten het werk) als in werksituaties. In hoeverre de arbeidsproductiviteit positief of negatief wordt beïnvloed is onzeker en deze invloed kan dus negatief, neutraal (t.o.v. 2024) of positief uitvallen.
- *Inclusieve ontwikkeling.* De mate waarin (toekomstige) gebruikers van technologie, met name mensen met beperkingen, worden betrokken bij de ontwikkeling van technologie. De veronderstelling is dat betrokkenheid bij ontwikkeling een positieve invloed heeft op het gebruikersgemak en daarmee op de adoptie van die technologie.

Deze factoren gelden afzonderlijk maar hebben ook invloed op elkaar. Er zal kortom zeker meer techniek zijn in onze samenleving in 2050, maar hoe dat uitwerkt op het leven van mensen met beperkingen is onduidelijk. De mate waarin nieuwe technologische ontwikkelingen worden geaccepteerd en worden geïntegreerd, is ook onzeker. Er kan een snelle en wijdverspreide, maar ook trage en beperkte acceptatie en adoptie zijn. Met acceptatie bedoelen wij dat mensen technologie toelaten in het leven en omarmen dat technologie op steeds meer vlakken binnen het leven een rol heeft.

De mate van adoptie gaat over het ook kunnen gebruiken en toepassen van technologie. De mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen kan daarmee in 2050 meer of minder groot of gelijk zijn ten opzichte van de mate waarin technologische ontwikkelingen nu geaccepteerd en geadopteerd wordt.

Volgens het woordenboek Van Dale is solidariteit: 'het bewustzijn van saamhorigheid en de bereidheid om de consequenties daarvan te dragen' en solidair zijn wordt beschreven als: 'gevoel voor saamhorigheid hebbend en tonend'. Bij de *mate van solidariteit in de samenleving voor mensen met een beperking* is het belangrijk een onderscheid te maken tussen enerzijds institutionele, meer geformaliseerde en anderzijds meer informele, persoonlijke vormen van solidariteit. Bij institutionele solidariteit gaat het om de inrichting van de verzorgingsstaat en daarmee om welke regelgeving er bestaat voor (financiële) ondersteuning van mensen met beperkingen. Het kan hierbij ook gaan om andere vormen van beleid dan (financiële) ondersteuning, waarin rekening gehouden wordt met de situatie en behoeften van mensen met beperkingen en hun naasten, zowel in algemeen beleid als bijvoorbeeld in een inclusieagenda. Daarnaast gaat het om persoonlijke solidariteit: de bereidheid van individuele mensen om naar elkaar om te kijken, normen en waarden die daarbij gelden en vormen van (wederzijdse) steun.

Op basis van de bestudeerde literatuur en de gesprekken identificeren wij de volgende aspecten die een rol spelen bij de verschillende vormen van solidariteit:

- *De publieke bereidheid en maatschappelijke keuzes om zorg en ondersteuning voor specifieke groepen, in dit geval mensen met beperkingen, te financieren en de wijze waarop dit collectief is ingericht.* Daarbij denken wij aan combinaties van beleid en het toekennen van budgetten, bijvoorbeeld binnen de zorg vanuit VWS of het stimuleren van aanpassingen in de openbare ruimte en in de woningmarkt vanuit andere overheidsorganen. Hoe groot de bereidheid is, bepaalt de omvang van financiering en de mate waarin de overheid verantwoordelijk is voor deze inrichting.

- **Wetgeving en beleid.** Niet alleen specifieke financiering van zorg en ondersteuning, ook andere wetgeving en beleid (bijvoorbeeld op het gebied van onderwijs, arbeidsmarkt en woningmarkt) zijn van belang voor de mate van solidariteit, bijvoorbeeld in de wijze waarop rechten van mensen die leven met een beperking worden beschermd en in hoeverre beleid over andere thema's (zoals vervoer of sporten) rekening houdt met inclusie. Beleid en wetgeving kunnen ten opzichte van 2024 inclusiever of minder inclusief worden.
- **De kosten van collectief georganiseerde solidariteit.** Dit betreft de collectieve lastendruk die samengaat met de betalingen (belastingen, premies) die ten goede komen aan verschillende vormen van ondersteuning (financieel, zorg, welzijn) aan mensen met beperkingen. Indien er een groter beroep wordt gedaan op collectieve middelen en de kosten hoog zijn in relatie tot de totale beschikbare collectieve middelen dan is de kans aanwezig dat de solidariteit afneemt.
- **Het denken over verantwoordelijkheid en gelijke kansen.** Of dat men denkt in gelijke kansen voor iedereen, inclusief mensen met een beperking, of dat juist het individualistisch denken toeneemt waarbij iedereen zijn/haar eigen kansen moet creëren, is van invloed op het maatschappelijk draagvlak voor solidariteit. Het vanuit een bepaald mensbeeld hechten aan een groter belang aan gelijke kansen en minder aan alleen persoonlijke verantwoordelijkheid, of juist geheel andersom, kan resulteren in een sterke collectieve solidariteit en een grotere bereidheid tot persoonlijke solidariteit, of juist een tegengestelde richting.
- **Identificatie, ontmoeting en bereidheid tot directe steun.** De individuele wil en de bereidheid en de maatschappelijke mogelijkheden om zich met anderen te kunnen (en willen) identificeren, of zich juist te richten op de verschillen. Het gaat ook om de mogelijkheden tot ontmoeting met anderen en de individuele bereidheid tot directe, informele steun aan mensen met beperkingen door bijvoorbeeld vrijwilligerswerk, mantelzorg, financiële steun, etc.. Meer identificatie en meer mogelijkheden tot ontmoeting kunnen solidariteit positief beïnvloeden.

Deze factoren spelen afzonderlijk een rol, maar beïnvloeden elkaar ook. Het eigen denken en de heersende norm over verantwoordelijkheid en gelijke kansen is van invloed op de (politieke) steun voor een al dan niet stevige verzorgingsstaat; wetgeving kan de mogelijkheid tot ontmoeting bevorderen. De mate van solidariteit in de samenleving voor mensen met een beperking in 2050 kan groter of kleiner zijn dan in 2024, of is hetzelfde gebleven.

Deze beide kernonzekerheden vormen de assen waar langs de scenario's ontwikkeld zijn (zie Figuur 3).

Figuur 3: Assenkruis – mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en mate van solidariteit met mensen met beperkingen

9.3. Leefdomeinen

In deze paragraaf staan we stil bij de algemene ontwikkelingen op de leefdomeinen en hoe zich dit verhoudt tot mensen met beperkingen. Aan de hand van de uitkomsten van de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies vullen we de witte vlekken binnen de literatuur nader in. Hieronder starten we per leefdomein kort met de definitie (zie ook hoofdstuk 1), om vervolgens de algemene toekomstverwachtingen voor mensen die leven met beperkingen te schetsen aan de hand van de focusgroepen, reflectie-interviews, en spiegelsessies.¹⁶ We sluiten af met het benoemen van de aspecten waar we in de scenario's specifiek aandacht aan besteden. De leefdomeinen en de mogelijke toekomstige ontwikkelingen zijn besproken met de vier scenario's voor ogen. Daarbij is per leefdomein onderzocht of en hoe de ontwikkelingen binnen dat leefdomein zich verhouden tot de scenario's en wat de invloed daarop is.

Maatschappelijke participatie

Dit leefdomein betreft de mogelijkheden en middelen voor mensen met een beperking om actief deel te nemen aan het sociale, culturele, sportieve en politieke leven. Het gaat om inclusie in gemeenschapsactiviteiten en toegang tot openbare voorzieningen.

Anno 2024 ervaren mensen met beperkingen die zorg en ondersteuning nodig hebben, parallelle samenlevingen. Dat wil zeggen dat mensen die leven met en zonder beperkingen elkaar zelden tegenkomen. Hoe zich dit in de toekomst ontwikkelt, is afhankelijk van hoe de structuur, cultuur en dagelijkse handlingspraktijk zich verder ontwikkelen. Structuur richt zich daarbij op instituties, economie en de fysieke omgeving. De cultuur gaat over gedeelde waarden

¹⁶ In bijlage 5 reflecteren we op hoe de opgehaalde informatie uit de gesprekken, focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies zich verhouden tot de literatuurstudie.

en ideeën. De recent gepubliceerde *Nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag Handicap*¹⁷ biedt daarbij voor de komende jaren handvatten.

Uit de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies zijn de volgende thema's naar voren gekomen welke een verschillende uitwerking hebben langs de assen (solidariteit of technologie) en daarmee de scenario's voeden:

- Relatief vaak wordt de verwachting benoemd dat de spanning zal toenemen tussen *normalisatie van beperkingen en verharding in de maatschappij*, waarbij de verwachting is dat het hebben van gelijke kansen onder druk komt te staan, zodat er sprake is van een verwachte afnemende mate van solidariteit.
- Een breed gedragen verwachting is dat *sociale interactie* breed wordt gefaciliteerd door communicatietechnologie en dat het hybride leven blijft toenemen. Virtuele realiteit en sociale media bieden daarbij een platform om met elkaar in contact te komen. Hier is de verwachting dat de mate van adoptie van technologie zal worden bevorderd.
- De *normalisatie van participatie* van mensen met beperkingen vertaalt zich steeds breder door (bijvoorbeeld politiek en sport) naar verwachting in ieder geval gestimuleerd door rolmodellen (zoals de blinde burgemeester van Leiderdorp). Dit element heeft met name doorwerking op de as van solidariteit, waarbij het nog ongewis is of hier meer of minder in zal worden geïnvesteerd in verhouding tot 2024.
- *Rechten* zullen naar verwachting meer geclaimd worden middels rechtszaken en door sociale bewegingen, een signaal van afnemende solidariteit.

¹⁷ MinVWS (2024). Nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag Handicap. Zie ook: <https://open.overheid.nl/documenten/db93725f-4753-4e40-bf53-d18454b28308/file>.

- Sport wordt waarschijnlijk inclusiever door de normalisatie van deelname van mensen met een beperking en potentiële aanpassingen van faciliteiten. Echter zijn de sportfaciliteiten nog niet altijd ingericht op mensen met fysieke beperkingen omdat eerder opgezette faciliteiten niet altijd vanuit het oogpunt van inclusie zijn ingericht. Immers, als er geen begeleiding is voor mensen met een visuele beperking binnen de sportschool, of als er geen goed bereikbaar invalidentoilet is, kan het moeilijk zijn voor iemand met een beperking om op locatie te sporten. In hoeverre de mate van inclusiviteit toeneemt of afneemt zal effect hebben op de as van solidariteit.
- Men verwacht dat meer sport vanuit huis (*mede door de inzet van technologie*) mogelijk zal zijn in 2050. Dat vergroot de mogelijkheden, maar tegelijkertijd kan het bijdragen aan vereenzaming omdat er minder fysieke sociale contacten zullen zijn. Dit aspect kan daarmee invloed uitoefenen op beide assen. Wellicht vinden mensen elkaar nog wel op lokaal niveau, waarbij lokale initiatieven bijdragen aan verbinding.

In de scenario's staan we met name stil bij aspecten uit zowel de literatuur als gesprekken die van invloed zijn op de assen van het assenkruis (de mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en de mate van solidariteit met mensen met beperkingen). Binnen het domein van maatschappelijke participatie hebben de onderzoekers in relatie tot de assen de volgende aspecten geselecteerd: het denken over eigen verantwoordelijkheid en gelijke kansen, de participatie en zichtbaarheid van en identificatie met mensen met beperkingen in de maatschappij, de beschikbaarheid van (technologische) hulpmiddelen en ontmoetingsmogelijkheden en het faciliteren van de behoeften van mensen met beperkingen.

Werk en dagbesteding

Dit domein betreft de toegang tot werkgelegenheid en zinvolle dagbesteding voor mensen met een beperking. Het gaat over reguliere en inclusieve arbeidsplaatsen en werkgerelateerde activiteiten die bijdragen aan persoonlijke ontwikkeling en sociale integratie.

Uit de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies zijn de volgende thema's naar voren gekomen welke een verschillende uitwerking hebben langs de assen (solidariteit of technologie) en daarmee de scenario's voeden:

- Het is een breed gedragen verwachting dat *de arbeidsmarkt* zal veranderen. Zoals ook uit de literatuurstudie naar voren kwam zal het tekort aan personeel groeien. Simpele werkzaamheden worden waarschijnlijk overgenomen door technologie en er zullen meer kansen ontstaan door het werken met AI. Ook is de verwachting dat de manier van werken voor een groeiend aandeel van de bevolking zal veranderen met veel meer inzet op kortere klussen voor verschillende opdrachtgevers. De zogenaamde *gig economy* (*De gig economy is een economie waar een inkomen wordt verdiend met een alternatieve manier van werk*) zet zich dan ook door. Het technologisch deel heeft invloed op de as van technologische ontwikkelingen, daar waar de verandering in de arbeidsmarkt invloed kan hebben op de as van solidariteit.
- Anno 2050 ziet een aantal deelnemers dat er een groeiende rol zal zijn voor de *sociale solidaire economie*, waarbij reguliere bedrijven een grotere rol zullen spelen bij de arbeidsintegratie van mensen met beperkingen, met positieve uitwerking op de as van solidariteit. Er zal meer bewustzijn zijn onder werkgevers over potentiële discriminatie en het onbenut potentieel van deze groep mensen. Om als onderneming meer impact te hebben, zullen er nieuwe businessmodellen ontstaan waarbij de onderneming een gemeenschap vormt. Dit wordt ook wel 'impact ondernemen' genoemd en kan als tegenmacht dienen voor de winstgedreven bedrijven. De sociaal solidaire economie kan als mogelijke kleinere tegenbeweging dienen in een meer individualistische ingerichte maatschappij.

- Binnen het werk zal meer gebruik worden gemaakt van *technologie en AI*. Dit betekent dat bepaalde soorten werkzaamheden niet meer door mensen hoeven worden uitgevoerd. Tegelijkertijd kan AI het werk meer passend maken voor mensen met een beperking. Dit vereist wel dat werknemers de mogelijkheid krijgen zich op de werkvloer te ontwikkelen. Hoewel de integratie van AI binnen werk mogelijkheden biedt om het werk inclusiever te maken, kan het tegelijkertijd leiden tot verdere isolatie. Het ligt eraan of een bedrijf dit op een goede manier integreert en inzet om medewerkers te ondersteunen.
- Afhankelijk of en in hoeverre er naast de formele (bijvoorbeeld wet- en regelgeving en CAO's) mogelijkheden ook in de praktijk ruimte is voor *flexibel werken* waarbij bijvoorbeeld pauzes in te bouwen zijn of (gedeeltelijk) vanuit huis kan worden gewerkt, kan dit meer mogelijkheden bieden voor mensen die leven met beperkingen. Deze beweging op de as van solidariteit heeft ook een keerzijde, namelijk dat door het toenemende flexibel werken, werk en privé verder verstrengeld raken waardoor er meer mentale druk kan ontstaan.

Het leefdomein van werk en dagbesteding is nauw verbonden met andere leefdomeinen zoals scholing en ontwikkeling, mobiliteit en vervoer en zorg en ondersteuning. De mate waarin iemand mee kan doen wordt door een aantal zaken beïnvloedt: komt de zorg bijvoorbeeld op tijd om iemand aan te kleden voor een interview? Zijn de werkplekken ingericht op mensen in een rolstoel? Zijn regionaal doelgroepenvervoer of streekbussen beschikbaar om iemand naar werk te brengen? Hebben mensen met een beperking toegang tot levenslang leren, waarbij zij (digitale) vaardigheden kunnen blijven ontwikkelen?

In de scenario's staan we met name stil bij aspecten die van invloed zijn op de assen van het assenkruis. Binnen het domein van werk en dagbesteding gaat het om de volgende thema's: de beschikbaarheid van mogelijkheden om te werken of om aan dagbesteding deel te nemen, de beschikbare technologische ondersteuning, de mate waarin werkgevers zich verantwoordelijk voelen voor het bieden van werkgelegenheid en de aanwezigheid van gemeenschapsgerichte initiatieven.

Scholing en ontwikkeling

Dit domein omvat alle vormen van educatie, van basis- tot hoger onderwijs alsook regulier en speciaal onderwijs¹⁸, die toegankelijk zijn voor mensen met een beperking. Daarnaast behoren levenslang leren en ontwikkelen hiertoe. Het gaat over kansen op leren en ontwikkeling door middel van (aangepaste) lesmethoden en ondersteunende technologieën.

Het ministerie van OCW heeft reeds als doel dat het onderwijs in Nederland in 2035 inclusief moet zijn. Dat betekent dat als het beleid conform de huidige plannen wordt gerealiseerd, er veranderingen zullen plaatsvinden. Dit kan zich op verschillende manieren ontwikkelen. In de gesprekken lag de nadruk op de verschillende vormen van (formeel) onderwijs, zowel wat betreft niveau en ook in vorm (klassikaal, online, E-learning). Levenslang leren en de mogelijkheden van ontwikkeling in andere contexten zijn daarbij onderbelicht gebleven.

¹⁸ Anno 2024, bestaat het speciaal onderwijs uit vier clusters – een ieder geeft daarbij onderwijs aan een specifieke groep leerlingen, te weten kinderen met zintuiglijke beperkingen, fysieke en mentale beperkingen. Zie ook ([Voortgezet speciaal onderwijs](#) | [Passend onderwijs](#) | [Rijksoverheid.nl](#)).

Uit de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies zijn de volgende thema's naar voren gekomen welke een verschillende uitwerking hebben langs de assen (solidariteit of technologie) en daarmee de scenario's voeden:

- De verwachting is dat in lijn met de toename van de arbeidsmarktkrapte ook het *lerarentekort* toe zal nemen, wat van invloed is op alle scenario's.
- Een relatief breed gedragen verwachting is een verdere toename in de *samenwerking tussen regulier en speciaal onderwijs*. Daarbij wordt het noodzakelijk geacht dat specifieke expertise vanuit het huidige speciaal onderwijs breed wordt ingezet in het regulier onderwijs, waarbij de mate van intensiteit de as van solidariteit zal beïnvloeden.
- Op meerdere wijzen is benoemd dat *zorg en onderwijs* meer zullen samenwerken. Zo wordt er in 2024 al ingezet op zorg in onderwijstijd en onderwijs-zorgarrangementen. De verwachting dat deze samenwerking nog nauwer is in 2050 werd breed gedragen.
- *Technologische ontwikkelingen* faciliteren steeds meer maatwerk, waarbij onderwijs wordt afgestemd op de mogelijkheden van het kind. Voorbeelden zijn de inzet van digitale middelen zoals serious games, AI en het bieden van onderwijs op afstand of hybride onderwijs waarbij kinderen met beperkingen deels op locatie en deels vanuit huis lessen kunnen volgen.
- *Onderwijs op afstand en hybride onderwijs* kunnen eraan bijdragen dat juist ook kinderen met beperkingen die op het platteland wonen, wel onderwijs kunnen volgen. Reistijd naar meer specifieke vormen van onderwijs speelt dan een minder grote rol. Tegelijkertijd zal er minder sociaal contact zijn omdat je mensen niet meer fysiek bij elkaar brengt. Dit kan juist leiden tot vereenzaming onder kinderen. In zijn algemeenheid vindt men het lastig inschatten of deze ontwikkeling positief of negatief bijdraagt in 2050, waarbij de mate van intensiteit de positie langs de assen bepaalt.

- Breed gedragen is dat *AI* kan helpen om de ontwikkeling van een leerling te volgen en om het juiste lesmateriaal aan te leveren. Het kan aangeven welke stappen een leerling maakt, en welke volgende stappen goed zijn om te maken. Bijvoorbeeld omdat het registreert hoe een leerling denkt en/of deze de stof begrijpt. Daarbij wordt wel het risico benoemd dat dit bijdraagt aan ongelijkheid als dit vanuit een universeel ontwerp ontwikkeld wordt, waardoor er te weinig rekening wordt gehouden met beperkingen. Een voorbeeld is dat de software van de opleiding niet geschikt is voor braille, waardoor de toegankelijkheid wordt beperkt voor mensen met een visuele beperking.
- Een deel van de deelnemers ziet kansen in de ontwikkeling van scholen die meer talentgericht zijn in plaats van curriculumgericht. Dat geeft ruimte om meer *micro-credentials en minidiploma's* aan te kunnen bieden, die ook mensen met een beperking faciliteren om aan de arbeidsmarkt deel te kunnen nemen. Tegelijkertijd zijn er ook mensen die de nadruk meer leggen op het belang van basisvaardigheden (taal, rekenen, lezen) in het onderwijs.
- Vanuit het principe van *levenslang leren*, welke ontwikkeling reeds in 2024 speelt, is de verwachting dat onderwijsinstellingen in samenwerking met bedrijven meer zullen inzetten op maatwerktrajecten, waarbij een gericht aanbod aan scholing zal worden geboden dat inspeelt op de behoeften van betrokkenen en bedrijven. De mate waarop dit wordt ingezet loopt langs de as van solidariteit.
- Het gebruik van technologie leidt tot een complexere maatschappij, wat ook in 2024 reeds zichtbaar is. *Andere vaardigheden* worden daarom steeds belangrijker: kritisch en probleemoplossend denken, communicatie en empathie. Men verwacht dat niet alle mensen met beperkingen mee kunnen komen, wat volgens enkelen reeds in 2024 speelt.

In de scenario's staan we met name stil bij aspecten die van invloed zijn op de assen van het assenkruis en in relatie daarmee besteden we in de scenario's gericht aandacht aan: de mate waarin leerlingen met beperkingen kunnen deelnemen aan het regulier onderwijs, het gebruik van technologische hulpmiddelen bij het onderwijs en de mogelijkheden van individuele ondersteuning en leerroutes bij het leren.

Wonen en leefomgeving

Dit domein betreft de woonomstandigheden en de directe leefomgeving van mensen met een beperking. Het omvat toegankelijke huisvesting en een veilige, inclusieve woonomgeving met passende voorzieningen.

Uit de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies zijn de volgende thema's naar voren gekomen welke een verschillende uitwerking hebben langs de assen (solidariteit of technologie) en daarmee de scenario's voeden:

- In lijn met het huidige en het verwachte woningtekort, is de verwachting dat er in 2050 meer *woongemeenschappen en vormen van intergeneratieel wonen* (zoals kangoeroewoningen¹⁹ of aanleunwoningen) zullen zijn als antwoord op de woningkrapte. Deze meer solidaire vorm van samenleven zal in de mate waarin dit uitkomt van invloed zijn op die as. Van zo'n ontwikkeling zullen ook mensen met beperkingen moeten kunnen profiteren, waardoor er een verwachting is dat minder aparte locaties –weg van hun familie– nodig zullen zijn. In welke mate deze ontwikkelingen landelijk worden ondersteund of dat dit meer afhankelijk is van lokale initiatieven is onvoldoende te voorzien, waardoor de mate van invloed per scenario zal verschillen.

- Ook is de verwachting dat huidige ontwikkelingen om het meer inzetten van *modulair en conceptueel bouwen*, zich doorontwikkelt, waardoor woningen gemakkelijker aan te passen zijn aan veranderde behoeften door het leven heen.
- Aanvullend is een breed gedragen beeld dat er steeds meer *smart homes* zullen zijn, oftewel huizen waarin meer technologie geïntegreerd is. Voorbeelden hiervan zijn slimme koelkasten, een huis dat geur verspreid om mensen met een verstandelijke beperking te herinneren aan de lunch, een bloempot waarmee je door het hele huis kan praten; of een scan in huis om je sleutels terug te vinden.
- Er zijn wel zorgen dat te veel wordt vertrouwd op technologie. Een persoon met beperkingen kan dan namelijk in de problemen komen als er een storing is. *Menselijke ondersteuning aan huis blijft daarom relevant*, is een breed gedragen verwachting.
- Zorgorganisaties zetten naar verwachting de *verbinding met de wijk* voort. Ze gaan het gesprek met burgers aan om samenwerking te bewerkstelligen. In de toekomst zouden zorgverleners ook zorg kunnen clusteren in een flat, straat of wijk, een ontwikkeling die reeds zichtbaar is in Nederland.
- Er is enerzijds een verwachting dat er een toename van meer *community care* zal zijn: zorgzame buurten komen op waarbij jongeren en ouderen naar elkaar omkijken via buurtinitiatieven, of anderzijds neemt de *community care* juist af. In welke richting deze ontwikkeling zich beweegt is van invloed op de as van solidariteit.

¹⁹ Een combinatie van twee zelfstandige woningen of wooneenheden onder één dak. Zie ook: [Wat is een kangoeroewoning? - MantelzorgNL](#).

Als je kijkt naar ouderinitiatieven zijn deze vaak opgezet met het idee van een 'buurtfunctie'. Zo stimuleert het contact met buurtgenoten, zodat je deel kan nemen aan de samenleving. Stel dat je een woongroep hebt met een aantal mensen met beperkingen, waar je makkelijk als buurtgenoten naar binnen loopt om hand-en-spandiensten te verlenen. Dat het ook gezellig is of dat het ook een plek is waar je juist anderen kan ontmoeten. Waar mensen even naar binnen kunnen lopen om voor te lezen of om iets leuks te doen. Er zijn heel veel mogelijkheden.

■ Deelnemer reflectie-interview

In de scenario's staan we met name stil bij aspecten die van belang zijn voor beide assen zoals de beschikbaarheid van verschillende (zelfstandige) woonvormen voor mensen met beperkingen, de aanwezigheid van technologische voorzieningen in woonvormen, de realisatie van een inclusieve leefomgeving en de aan- of afwezigheid van (kleinschalige) gemeenschapsinitiatieven.

Zorg en ondersteuning

Dit domein omvat professionele en informele zorg, hulp en begeleiding die nodig is om mensen met een beperking te ondersteunen bij hun dagelijkse leven en activiteiten en het werken aan hun gezondheid. Dit kan variëren van medische zorg tot persoonlijke assistentie en thuiszorg.

Uit de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies zijn de volgende thema's naar voren gekomen welke een verschillende uitwerking hebben langs de assen (solidariteit of technologie) en daarmee de scenario's voeden:

- De verwachting is dat in lijn met de toename van de arbeidsmarktkrapte ook het tekort aan zorgprofessionals toe zal nemen, wat van invloed is op alle scenario's.
- Er zijn meerdere verschuivingen in zorg en ondersteuning: meer nadruk op persoonsgerichte zorg en zelfmanagement, meer regionale samenwerking en een beweging naar meer preventieve zorg met de focus op gezondheid in plaats van ziekte. De mate waarin deze ontwikkeling maatschappelijk wel wordt gedragen loopt langs de as van solidariteit. Mogelijk helpen lokale initiatieven wanneer het landelijk stelsel deze beweging minder ondersteunt.
- Er zal naar verwachting een opkomst zijn van hybride zorgorganisaties (informeel en formeel), netwerkorganisaties en gelegenheidssamenwerkingen. Aansluitend bij meer hybride vormen van zorginstanties krijgt zorg vaker de vorm van flexibele, modulaire zorgservices. Dit houdt in dat zorg bestaat uit los te kopen componenten, die veelal via digitale platforms worden aangeboden door zelfstandige professionals en waarbij zorgorganisaties als backoffice fungeren. De mate van deze opkomst kan wel verschillen welke is verwerkt in de scenario's.
- *Toename complexiteit van zorg.* Mensen worden ouder, hebben vaak meerdere ziektes al dan niet in combinatie met een beperking. Dit vraagt om een ander type medewerkers in de zorg dat kan omgaan met een complexere zorgvraag. De toename van complexiteit is een algemeen gedragen aanname.
- De verwachting is dat als gevolg van bovengenoemde verschuivingen de toegankelijkheid van zorg en nabijheid van zorg verder onder druk komen te staan. Men verwacht dan ook een grotere rol voor informele zorgnetwerken.
- Goede zorg en ondersteuning op maat geeft mensen met beperkingen de mogelijkheid tot *regie over het eigen leven*, soms ondersteund door technologie. Deze mogelijk gepersonaliseerde zorg vraagt wel de nodige vaardigheden van mensen met beperkingen en hun naasten om met deze technologieën om te gaan, en niet iedereen zal hiervan profiteren. In hoeverre mensen in staat zijn om die vaardigheden verder te ontwikkelen zal afhankelijk zijn van het scenario.

Bestond er maar een scanapparaat dat goede informatie laat zien over mijn beperking. Die aan kan geven wat speelt en dit vertaalt naar wat er minimaal aan ondersteuning nodig is of welke keuzes er zijn. Zo ben ik minder afhankelijk van de opinie van een arts en kan iets objectief benaderd worden. Dit zou juist ook heel ondersteunend kunnen zijn voor een arts. AI gaat hoe dan ook verder ontwikkelen en dit geeft in nabije toekomst mogelijkheden... Dan heb ik artsen die beter geloven/begrijpen wat mijn diagnose is.

■ Deelnemer spiegelsessie

In alle scenario's zal er, gelet op de zekere ontwikkelingen, sprake zijn van schaarste van personeel. In de scenario's zal daarom stil worden gestaan bij aspecten die van belang zijn voor beide assen, zoals het gebruik van technologieën welke bijdragen aan een effectieve en efficiënte inzet van schaars personeel, de personalisering van de zorg, de rol van naasten en informele netwerken in de zorg voor mensen met beperkingen en wat de ontwikkelingen betekenen voor de druk op mantelzorgers en professionals.

Mobiliteit en vervoer

Dit domein richt zich op de toegankelijkheid en beschikbaarheid van transportmiddelen en infrastructuur die mensen met een beperking in staat stellen zich te verplaatsen. Het omvat zowel openbaar vervoer als persoonlijke vervoersoplossingen.

Uit de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies zijn de volgende thema's naar voren gekomen welke een verschillende uitwerking hebben langs de assen (solidariteit of technologie) en daarmee de scenario's voeden:

- De ontwikkeling van verstedelijking zal consequenties hebben voor mensen die wonen op het platteland. Tenzij, ondersteund vanuit beleid, de buurtsupermarkt, scholen en zorgfaciliteiten terug naar het platteland komen, blijft men –als zelfstandig vervoer niet mogelijk is- zeker op het platteland afhankelijk van vrijwilligersvervoer en het openbaar vervoer.
- Er zijn meerdere technologische ontwikkelingen benoemd waarvan men verwacht dat deze in 2050 een rol zullen spelen: AI, e-bikes, betere toegankelijkheid trein en bus, zelfrijdende auto's, samenreisapps, cargo-bikes. Alleen is het de vraag in hoeverre deze voor iedereen toegankelijk zijn. Het blijft maatwerk, zelfs een inclusief ontwerp. Er is immers een grote diversiteit van behoeften onder mensen met beperkingen. De technologische ontwikkelingen betekenen niet automatisch voor iedereen een vergroting van de toegankelijkheid en/of zijn niet altijd behulpzaam bij mobiliteitswensen. Dit kan ertoe leiden dat sommige groepen zich niet gemakkelijk kunnen verplaatsen en daardoor meer aan huis gebonden zijn. Dat kan bijdragen aan verdere isolatie van die persoon.
- Marktwerving heeft invloed op het openbaar vervoer in de toekomst, zeker als dit verder geprivatiseerd wordt. De verwachting is dat vervoersbedrijven minder zullen investeren in het verbeteren van toegankelijkheid en dat minder winstgevende lijnen worden opgeheven. Mogelijk vullen lokale initiatieven de gaten die daardoor ontstaan.
- Men verwacht dat in 2050 de rol van het sociaal netwerk belangrijk zal zijn. Dit kan bevorderd worden door technologie door middel van apps, cargo-bikes of door andere manieren van vervoer. Maar er zijn ook burgerinitiatieven die kunnen bijdragen aan mobiliteit, zoals een samenreisabonnement, waarbij studenten worden opgeleid als begeleider en zo ook meteen iets bijverdienen.

De mogelijkheden zijn 'out of this world', maar brengen zoveel complexiteit met zich mee terwijl deze groep met veel verschillende mogelijkheden zo divers is. Om dit afgestemd te krijgen op een specifieke persoon is heel moeilijk... De oplossing komt niet vanuit technologie, maar is misschien wel mogelijk gemaakt door technologie.

■ **Deelnemer focusgroep**

Mobiliteit en vervoer ziet men als een voorwaarde om te kunnen deelnemen aan de maatschappij en dit leefdoel staat nauw in verbinding met de andere leefdoelen. Om toegang te hebben tot mobiliteit en vervoer zijn maatwerk, een inclusief ontwerp en het sociaal netwerk uiteindelijk essentieel. De mogelijkheid om je te verplaatsen faciliteert het onderhouden van sociaal contact, iets wat essentieel blijft ongeacht de ontwikkelingen op het gebied van technologie.

De toegankelijkheid van vervoer bepaalt mede de mogelijkheid om te participeren in de samenleving, in sport en recreatie, in onderwijs en in werk en dagbesteding.

In de beschrijving van de scenario's gaan we met name in op aspecten die van belang zijn voor beide assen. Zoals de inrichting van de publieke infrastructuur en het denken over verantwoordelijkheid, de beschikbaarheid en toegankelijkheid van openbaar vervoer en eventuele aanvullende specifieke vervoersmogelijkheden, de toepassing van technologische ondersteuning bij het vervoer en de aanwezigheid van lokale initiatieven.

10 Scenario's

Voor de methodiek van de totstandkoming verwijzen wij naar hoofdstuk 8. Binnen de werkwijze zijn uiteindelijk de twee kernonzekerheden -de adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen en de mate van solidariteit met mensen met een beperking- de basis geworden van de twee assen van de scenario's. Deze scenario's zijn ingekleurd op basis van de gesprekken met het veld en worden vanuit het mesoniveau beschreven met daarbinnen invloeden die per individu anders kunnen uitwerken. We bouwen daarbij voort op de algemene ontwikkelingen die we in de literatuur hebben gevonden alsook de mogelijke ontwikkelingen binnen de leefdomeinen zoals opgehaald tijdens de focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies –zie ook hoofdstuk 8. In dit hoofdstuk zetten we allereerst de algemene ontwikkelingen per scenario uiteen in Tabel 3, gevolgd door de vier uitgewerkte scenario's.

Scenario's geven een mogelijke richting weer, maar kunnen nooit compleet zijn. Ze zijn geen exacte wetenschap maar vergroten de mogelijkheden om na te denken over de toekomst. Niet alle zekere ontwikkelingen op macro-niveau zijn in elk scenario uitgewerkt. Afhankelijk van het kwadrant en de gekozen verhaallijn kunnen verschillende ontwikkelingen naar voren komen. Wel komen de eerder beschreven zekere ontwikkelingen terug in alle scenario's. Dit zijn: het tekort aan zorgpersoneel en mantelzorgers en de druk die dit meebrengt, en de mate waarin voorzieningen (zoals onderwijs, werk en zorg) inclusief zijn. De combinatie van zekerheden, de mogelijke ontwikkelingen, afgezet tegen de twee assen, leidt uiteindelijk tot vier mogelijke toekomst-beelden over hoe het leven met beperkingen in 2050 eruit zou kunnen zien.

Het is belangrijk om te benoemen dat onderstaande scenario's een algemeen beeld schetsen. Na de scenario's reflecteren we op de implicaties van de scenario's voor de diverse groepen mensen met verschillende beperkingen.

De mate waarin iemand met een beperking meekomt in onderstaande scenario's is afhankelijk van meerdere factoren. Dit wordt mede bepaald door het type beperking dat iemand heeft, wat de sociaaleconomische situatie van iemand is, of men digitaal vaardig is of niet, of men praktisch of theoretisch opgeleid is en of iemand reeds een beperking vanaf zijn/haar/hun geboorte heeft of dat iemand op latere leeftijd een beperking krijgt. Gender en migratieachtergrond kunnen ook van invloed zijn. Binnen de scenario's schetsen we een algemeen beeld van hoe de samenleving eruit zal zien en hoe dit in het algemeen het leven van mensen met een beperking beïnvloedt. We beseffen dat we daarmee niet aan ieders specifieke situatie recht doen.

Tabel 3: Overzicht van kernonzekerheden, macro-ontwikkelingen en leefdomeinen per scenario

	Scenario 1 Melodie van privilege	Scenario 2 Harmonie met Hightech	Scenario 3 Solo in stilte	Scenario 4 Symfonie van samenwerking
	Kernonzekerheden			
Kernonzekerheid 1 Mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen	<p>Wet- en regelgeving bevordert de acceptatie van technologie. Technologie draagt bij aan effectiviteit en efficiency, zowel voor individuen als binnen het werk.</p> <p>Technologie is ook betaalbaar en organisaties zijn in staat erin te investeren en implementatie te realiseren. Dit vergroot de adoptie en acceptatie.</p>	<p>Wet- en regelgeving bevordert de acceptatie van technologie en draagt ook bij aan vergroting van het draagvlak. Er is sprake van inclusieve ontwikkeling van technologie, wat ook bijdraagt aan acceptatie. Technologie draagt bij aan effectiviteit en efficiency, zowel voor individuen als binnen het werk.</p> <p>Technologie is ook betaalbaar en organisaties zijn in staat erin te investeren. Dit vergroot de adoptie en acceptatie.</p>	<p>Door wet- en regelgeving worden er beperkingen opgelegd aan technologie. Het maatschappelijk draagvlak is beperkt voor de adoptie van technologie. Er is geen sprake van inclusieve ontwikkeling van technologie, wat de acceptatie door mensen met beperkingen hindert.</p> <p>Technologie levert beperkte verbetering van effectiviteit en efficiency op. Technologie is ook slecht betaalbaar voor grotere groepen en voor organisaties, waardoor de acceptatie vermindert.</p>	<p>Door wet- en regelgeving worden er beperkingen opgelegd aan technologie. Het maatschappelijk draagvlak is beperkt voor de adoptie van technologie. Er is geen sprake van inclusieve ontwikkeling van technologie, wat de acceptatie door mensen met beperkingen hindert.</p> <p>Technologie levert beperkte verbetering van effectiviteit en efficiency op. Technologie is ook slecht betaalbaar voor grotere groepen en voor organisaties, waardoor de acceptatie vermindert.</p>
Kernonzekerheid 2 Mate van solidariteit met mensen met beperkingen	<p>Er is beperkt sprake van collectieve ondersteuningsarrangementen voor mensen met beperkingen. Maatschappelijk wordt iedereen in eerste instantie persoonlijk verantwoordelijk geacht voor zijn eigen welbevinden. Wet- en regelgeving richt zich op minimumvoorwaarden voor gelijke rechten en er is geen sprake van een breder inclusiebeleid.</p> <p>Kosten voor solidariteit worden als te hoog gezien, wat betekent dat kosten veelal voor eigen rekening zijn. Er bestaan beperkte mogelijkheden voor ontmoeting, er is weinig identificatie met mensen die leven met beperkingen en directe steun is beperkt.</p>	<p>Er is sprake van een versterkte verzorgingsstaat en collectieve ondersteuningsarrangementen voor mensen met een beperking. Wet- en regelgeving draagt bij aan de versterking van inclusie. Er wordt maatschappelijk een groot belang gehecht aan gelijke kansen en individuen worden slechts in beperkte mate zelf verantwoordelijk gesteld voor hun eigen welzijn.</p> <p>De kosten die aan collectieve en individuele vormen van ondersteuning verbonden zijn, worden maatschappelijk te verantwoorden gevonden en zijn draagbaar. Er zijn mogelijkheden voor ontmoetingen tussen diverse groepen waardoor identificatie met en steun voor mensen met beperkingen hoog is.</p>	<p>Er is beperkt sprake van collectieve ondersteuningsarrangementen voor mensen met beperkingen. Maatschappelijk wordt iedereen in eerste instantie persoonlijk verantwoordelijk geacht voor zijn eigen welbevinden. Wet- en regelgeving richt zich op minimumvoorwaarden voor gelijke rechten en er is geen sprake van een breder inclusiebeleid.</p> <p>Kosten voor solidariteit worden als te hoog gezien, wat betekent dat kosten veelal voor eigen rekening zijn. Er bestaan beperkte mogelijkheden voor ontmoeting, er is weinig identificatie met mensen die leven met beperkingen en directe steun is beperkt.</p>	<p>Er is sprake van een versterkte verzorgingsstaat en collectieve ondersteuningsarrangementen voor mensen met een beperking. Wet- en regelgeving draagt bij aan de versterking van inclusie. Er wordt maatschappelijk een groot belang gehecht aan gelijke kansen en individuen worden slechts in beperkte mate zelf verantwoordelijk gesteld voor hun eigen welzijn.</p> <p>De kosten die aan collectieve en individuele vormen van ondersteuning verbonden zijn worden maatschappelijk te verantwoorden gevonden en zijn draagbaar. Er zijn mogelijkheden voor ontmoetingen tussen diverse groepen, waardoor identificatie met en steun voor mensen met beperkingen hoog is.</p>

	Scenario 1 Melodie van privilege	Scenario 2 Harmonie met Hightech	Scenario 3 Solo in stilte	Scenario 4 Symfonie van samenwerking
	Macro-ontwikkelingen			
Factor 1 Sociaal-economisch: beschikbaarheid zorgpersoneel	Er is een tekort aan mensen die zorg kunnen verlenen. Zorgtechnologie die effectief en efficiënt werken bevordert is beschikbaar voor wie (en welke organisaties) het kan/kunnen betalen.	De zorgsector kent tekorten, maar dit wordt deels ondervangen door betaalbare zorgtechnologie die effectief en efficiënt werken bevordert, waardoor men beter aan de zorgvraag kan voldoen.	Er is een tekort aan mensen die zorg kunnen verlenen. Er wordt bijna geen zorgtechnologie die effectief en efficiënt werken bevordert geadopteerd in de zorgsector, waardoor sectoren noodgedwongen concurreren om het beschikbare zorgpersoneel.	Er is een tekort aan mensen die zorg kunnen verlenen. Er wordt bijna geen zorgtechnologie die effectief en efficiënt werken bevordert geadopteerd in de zorgsector. Maatschappelijk zetten men zich in voor een onderbouwde verdeling van het beschikbare personeel.
Factor 2 Sociaal-economisch: beschikbaarheid mantelzorgers	Er is een tekort aan mantelzorg. Men blijft afhankelijk van naasten. Voor diegenen die het kunnen betalen, zijn er technologische ontwikkelingen mogelijk die mantelzorg op afstand faciliteren en/of sommige verantwoordelijkheden van de mantelzorger opvangen door apps en robots o.i.d. Voor mantelzorgers die het zich kunnen veroorloven, verlaagt het de druk deels door het gebruik van technologie.	Meer mensen kijken naar elkaar om en mantelzorg wordt door regelingen (bijvoorbeeld in cao's) gefaciliteerd, waardoor de last van mantelzorg verdeeld wordt over een grotere groep. Daarnaast worden technologische ontwikkelingen geaccepteerd, waardoor mantelzorg op afstand mogelijk is en/of sommige verantwoordelijkheden van de mantelzorger worden opgevangen door apps en robots o.i.d. Dit verlaagt de druk op mantelzorgers verder.	Er is een tekort aan mantelzorg. Mensen zijn afhankelijk van naasten. De technologische ontwikkelingen worden slechts beperkt geaccepteerd waardoor deze niet de zorgtaken kunnen verlichten. De druk op mantelzorgers is groot.	Meer mensen kijken naar elkaar om en mantelzorg wordt door regelingen (bijvoorbeeld in cao's) gefaciliteerd, waardoor de last van mantelzorg verdeeld wordt over een grotere groep. De technologische ontwikkelingen worden slechts beperkt geaccepteerd waardoor deze niet de zorgtaken kunnen verlichten. Er is beperkte verlichting van de druk op mantelzorgers.
Factor 3 Sociaal-cultureel: complexere samenleving en de mate van zelfredzaamheid en zelf doen (DIY)	De gegroeide acceptatie van technologie maakt het mogelijk om zelfredzaamheid verder te faciliteren. De technologische ontwikkelingen zijn zodanig ontwikkeld dat het inclusief is van de behoefte van verschillende doelgroepen. Niettemin, individuen die niet over de benodigde digitale vaardigheden beschikken blijven achter. Deze blijven vooral afhankelijk van ouders en familie. Zelfredzaamheid is slechts voor een beperkte groep beschikbaar.	Zelfredzaamheid staat voorop. Technische mogelijkheden t.b.v. zelfredzaamheid worden breed gedeeld en ingezet. De technologische ontwikkelingen zijn zodanig ontwikkeld dat het inclusief is van de behoefte van verschillende doelgroepen. Door de wijdverspreide acceptatie van technologie is de samenleving complexer geworden. Dankzij ondersteuning van ouders, familie en samenleving kan men de eigen regie behouden in de samenleving.	Zelfredzaamheid staat onder druk. Technologische ontwikkelingen t.b.v. zelfredzaamheid worden slechts beperkt geaccepteerd. De nadruk ligt op eigen verantwoordelijkheid, waarbij vooral familie en naasten een belangrijke rol spelen in het faciliteren van meedoen van mensen met een beperking in de maatschappij.	Zelfredzaamheid wordt bevorderd. Technologische ontwikkelingen t.b.v. zelfredzaamheid worden slechts beperkt geaccepteerd. Dankzij ondersteuning van ouders, familie en samenleving kunnen mensen met beperkingen de eigen regie behouden in de samenleving.

	Scenario 1 Melodie van privilege	Scenario 2 Harmonie met Hightech	Scenario 3 Solo in stilte	Scenario 4 Symfonie van samenwerking
	Leefdomeinen			
Maatschappelijke participatie	Maatschappelijk wordt iedereen vooral verantwoordelijk gehouden voor het eigen welzijn en wordt er beperkt geïnvesteerd in beleid of voorzieningen voor mensen met een beperking. De parallelle samenleving heeft zich voortgezet en mensen met een beperking blijven weinig zichtbaar in de samenleving. Dankzij de technologische ontwikkelingen zijn er meer mogelijkheden voor mensen met een beperking om te participeren, elkaar te vinden en hun rechten te claimen. Dit is wel afhankelijk van de individuele (financiële) middelen. In de samenleving is er weinig identificatie met mensen die leven met beperkingen.	Deelname van mensen met een beperking is genormaliseerd binnen alle vormen van maatschappelijke participatie. Maatschappelijk wordt er veel waarde toegekend aan gelijke kansen en participatie en dit wordt via wetgeving en voorzieningen gestimuleerd. Toegankelijke technologie en inclusieprogramma's bevorderen inclusie van mensen met een beperking en hun naasten. Er is maatschappelijke ruimte voor mensen met beperkingen om hun behoefte en wensen kenbaar te maken en de maatschappij is zich bewust van het belang hiervan. Er is facilitering van hun behoeften in de organisatie van activiteiten.	Maatschappelijk wordt iedereen vooral verantwoordelijk gehouden voor het eigen welzijn en wordt er niet geïnvesteerd in beleid of voorzieningen voor mensen met een beperking. De parallelle samenleving heeft zich voortgezet en mensen met een beperking blijven weinig zichtbaar in de samenleving. Mensen met beperkingen vinden elkaar vooral op lokaal niveau of online via (lokale) initiatieven. Zij zoeken naar formele wegen om hun rechten te claimen. Er is echter weinig identificatie van de samenleving met mensen die leven met beperkingen. Vaak lokale en kleinschalige initiatieven dragen bij aan verbinding.	Maatschappelijk wordt er belang gehecht aan participatie van mensen met een beperking en wetgeving en voorzieningen faciliteren dit. Deelname van mensen met een beperking is waar mogelijk genormaliseerd binnen alle vormen van maatschappelijke participatie maar wordt beperkt door de minimale omarming van technologische ontwikkelingen. Men streeft naar een inclusieve maatschappij waarin maatschappelijke participatie centraal staat, met speciale aandacht voor mensen die leven met een beperking en hun naasten. Er is facilitering van hun behoeften in de organisatie van activiteiten.
Werk en dagbesteding	Mensen met beperkingen hebben opties om te participeren in werk en dagbesteding. Doordat technologische ontwikkelingen door bedrijven omarmd worden, zijn er meer mogelijkheden om mee te doen aan werk. Inclusie blijft een individuele verantwoordelijkheid van bedrijven en organisaties. Bij bedrijven blijft er een zekere terughoudendheid om mensen met beperkingen aan te nemen.	Mensen met beperkingen hebben veel opties om te participeren in werk en dagbesteding. Technologische aanpassingen op de werkvloer zijn breed omarmd en dragen bij aan meer deelname van mensen met een beperking. Maatschappelijk wordt participatie van mensen met een beperking belangrijk gevonden. Wet- en regelgeving en voorzieningen stimuleren dit. Er is een cultuurverandering zichtbaar in het denken van werkgevers. Ook gemeenschapsgerichte initiatieven die bijdragen aan sociale interactie en inclusie komen op.	Mensen met beperkingen hebben beperkte opties om te participeren in werk en dagbesteding. Technologische ontwikkelingen die kunnen bijdragen aan een meer inclusieve werkomgeving worden nauwelijks omarmd door bedrijven. Of werkgevers actie ondernemen om de inclusie van mensen met beperkingen in het werk te bevorderen, is afhankelijk van hun eigen interesses. Omdat er geen collectieve maatregelen worden genomen, blijven dit soort initiatieven beperkt. Bedrijven zijn huiverig om mensen met beperkingen aan te nemen.	Mensen met beperkingen hebben opties om te participeren in werk en dagbesteding. Technologische ontwikkelingen die kunnen bijdragen aan een meer inclusieve werkomgeving worden nauwelijks omarmd door bedrijven. Er is wel een groeiende erkenning, ook in wet- en regelgeving en voorzieningen, van de waarde van inclusief werkgeverschap en betrokkenheid van naasten, collega's en werkgevers bij het ondersteunen van mensen met een beperking op de werkplek. Gemeenschapsgerichte initiatieven die gericht zijn op het bevorderen van inclusieve werkgelegenheid hebben zich verder ontwikkeld en ontwikkelen zich ook door.
Scholing en ontwikkeling	De mate waarin mensen met een beperking (volwaardig) kunnen deelnemen aan regulier onderwijs is beperkt. Er zijn meer hybride en andere technologische mogelijkheden om in het regulier onderwijs mee te kunnen doen voor kinderen met beperkingen. Dankzij technologieën zoals AI-ondersteunde educatieve tools worden op maat gemaakte leerervaringen geboden. Afhankelijk van de (financiële) mogelijkheden van ouders kan er worden geïnvesteerd in aanvullende digitale ondersteuning. Maatschappelijk gezien is er niet verder geïnvesteerd in inclusief onderwijs. Er is weinig ruimte binnen het onderwijssysteem om individuele ondersteuning te bieden.	De mate waarin mensen met een beperking (volwaardig) kunnen deelnemen aan regulier onderwijs is hoog. Maatschappelijk is hierin geïnvesteerd. Er zijn meer hybride mogelijkheden om in het regulier onderwijs mee te kunnen doen voor kinderen met beperkingen. Dankzij technologieën zoals AI-ondersteunde educatieve tools worden op maat gemaakte leerervaringen geboden. Ook zijn er speciale programma's voor naasten om hen te helpen bij het ondersteunen van de leerlingen.	De mate waarin kinderen met een beperking (volwaardig) in het regulier onderwijs kunnen meedoen is beperkt. Er ligt een grote nadruk op differentiatie in het onderwijs vanuit het principe dat iedereen zelf verantwoordelijk is voor de eigen ontwikkeling. Technologie die inclusie in het regulier onderwijs kan ondersteunen is niet wijdverspreid en slechts toegankelijk voor een beperkte groep. En er is weinig ruimte binnen het onderwijssysteem voor individuele ondersteuning.	Maatschappelijk is geïnvesteerd in inclusief onderwijs, tegelijkertijd is de mate waarin mensen met een beperking (volwaardig) kunnen deelnemen aan regulier onderwijs enigszins beperkt doordat er slechts beperkt gebruikgemaakt wordt van technologische mogelijkheden. Er is oog voor verschillende leervormen en -behoeften in het onderwijs en er is ruimte voor individuele ondersteuning, met speciale programma's voor naasten om hen te helpen bij het ondersteunen van de leerlingen.

	Scenario 1 Melodie van privilege	Scenario 2 Harmonie met Hightech	Scenario 3 Solo in stilte	Scenario 4 Symfonie van samenwerking
Wonen en leefomgeving	Voor degenen die het zich kunnen veroorloven, zijn er (technologische) mogelijkheden voor mensen met een beperking om het zelfstandig wonen mogelijk te maken. Intergenerationeel wonen komt bijvoorbeeld meer op. Door technologische ontwikkelingen, kan zelfstandig wonen bevorderd worden mits men zich deze ontwikkelingen kan veroorloven. Dit kan ook de druk op naasten verlichten. De mogelijkheid om zelfstandig te wonen en toegang tot inclusieve leefomgevingen die dit faciliteren zijn met name afhankelijk van de (financiële) mogelijkheden van de persoon zelf en diens naasten.	Maatschappelijk wordt er geïnvesteerd in meer verschillende woonmogelijkheden voor mensen met een beperking en zo zijn er verschillende mogelijkheden tot zelfstandig wonen. Mede gefaciliteerd door de technologische mogelijkheden ontstaan verschillende woonvormen die zelfstandig wonen van mensen met een beperking bevorderen -van intergenerationeel wonen en mantelzorghuisjes tot zelfstandige appartementen. Ook is er meer aandacht voor een inclusieve leefomgeving waarbij verbinding en ontmoeting centraal staan.	Er zijn weinig mogelijkheden voor mensen met een beperking om zelfstandig te wonen. Er wordt noch maatschappelijk in geïnvesteerd noch zijn er veel technologische mogelijkheden. Intergenerationeel wonen komt uit noodzaak meer op. Technologische mogelijkheden om zelfstandig wonen te bevorderen worden niet omarmd, waardoor er een grote druk blijft liggen op naasten. Sommigen hebben toegang tot een inclusievere leefomgeving, mits er lokale, kleinschalige initiatieven zijn die dit faciliteren.	Maatschappelijk is geïnvesteerd in de verschillende woonmogelijkheden voor mensen met een beperking. Ondanks de beperkte acceptatie van technologische mogelijkheden zijn er diverse, maar beperkte, mogelijkheden om zelfstandig te wonen. Intergenerationeel wonen komt bijvoorbeeld meer op. Technologische ontwikkelingen die zelfstandig wonen kunnen bevorderen worden nauwelijks omarmd. In de leefomgeving is er meer aandacht voor verbinding en ontmoetingen, mede gefaciliteerd door vrijwilligersinitiatieven en buurtactiviteiten.
Zorg en ondersteuning	Technologische ontwikkelingen gericht op effectiviteit en efficiency kunnen de werkzaamheden in de mantelzorg en formele zorg ondersteunen. De kosten daarvan zijn in principe voor eigen rekening. De druk op zorgverleners blijft hoog, juist ook door het tekort aan zorgpersoneel. Toegankelijke en toereikende zorg en ondersteuning zijn een privilege.	Maatschappelijk wordt er geïnvesteerd in vergroting van de technologische mogelijkheden van zorg en ondersteuning. Gepersonaliseerde zorg en ondersteuning aan mensen met een beperking wordt geboden door robots en slimme zorgsystemen. Hierdoor worden zorgverleners en mantelzorgers deels ontlast. Daarnaast zijn er lokale initiatieven die informele zorg bieden en de formele zorg verder ontlasten.	Er is weinig adoptie van technologie die effectiviteit en efficiency bevordert. Mensen met een beperking blijven voor de zorg die zij nodig hebben voornamelijk afhankelijk van zorgverleners en mantelzorgers. Gelet op het tekort aan zorgpersoneel spelen naasten een belangrijke rol in het bieden van zorg en ondersteuning, maar zij ervaren ook veel druk. Afhankelijk van de financiële mogelijkheden zijn er mogelijkheden om extra zorg te realiseren. Toegankelijke en toereikende zorg en ondersteuning is een privilege.	Er is weinig adoptie van technologie die effectiviteit en efficiency bevordert. Mensen met een beperking zijn voornamelijk afhankelijk van zorgverleners en mantelzorgers. Informele zorgnetwerken (zoals buurtbewoners en vrijwilligers) kunnen daarbij een ondersteunende rol spelen. Dit vermindert de druk die naasten ervaren enigszins.
Mobiliteit en vervoer	Veelal is de infrastructuur niet ingericht op mensen met een beperking. Maatschappelijk worden geen aanvullende middelen beschikbaar gesteld om daarin te investeren. Voor vervoer zijn mensen met een beperking afhankelijk van het beperkt toegankelijke openbaar vervoer, doelgroepenvervoer, eigen middelen en naasten. Hoe ver men van een publieke dienst woont, de beschikbare ov-voorzieningen en of men (financieel) toegang heeft tot vervoer bepalen of mensen met een beperking mee kunnen komen. Er zijn meer technologische mogelijkheden ter ondersteuning bij het vervoer. Zo zijn apps om vervoer te plannen toegankelijker ingericht, waardoor men vervoer beter kan organiseren.	De infrastructuur is goed ingericht op mensen met een beperking. Maatschappelijk is er geïnvesteerd om infrastructuur en openbaar vervoer toegankelijk te maken. Slimme vervoerssystemen en toegankelijke mobiliteitsoplossingen (via apps) vormen een essentieel onderdeel van het vergemakkelijken van reizen voor mensen met beperkingen. Ook zijn er vaak lokale initiatieven die de mobiliteit ondersteunen. Er zijn meer technologische mogelijkheden ter ondersteuning bij het vervoer. Zo zijn apps om vervoer te plannen toegankelijker ingericht, waardoor men vervoer beter kan organiseren.	De infrastructuur is niet ingericht op mensen met een beperking. Maatschappelijk gezien is iedereen verantwoordelijk voor de eigen vervoerskeuze. Voor vervoer zijn mensen met een beperking afhankelijk van het beperkt toegankelijke openbaar vervoer, doelgroepenvervoer, eigen middelen en naasten. Hoe ver men van een publieke dienst woont, de beschikbare ov-voorzieningen en of men toegang heeft tot vervoer bepaalt of mensen met een beperking mee kunnen komen. Er zijn nauwelijks nieuwe technologische mogelijkheden in de praktijk geaccepteerd om vervoer te vergemakkelijken.	Bij het inrichten van de infrastructuur wordt waar mogelijk rekening gehouden met mensen met een beperking. Er is maatschappelijk geïnvesteerd in toegankelijkheid en vervoersmogelijkheden voor iedereen. Voor vervoer kunnen mensen met een beperking goed gebruikmaken van openbaar vervoer, eigen middelen en naasten. Ook zijn er vaak lokale initiatieven die de mobiliteit ondersteunen.

10.1. Scenario 1: Melodie van privilege

Dit scenario verkent een toekomst waarbij er een snelle en wijdverspreide acceptatie van technologische ontwikkelingen is en een beperkte mate van solidariteit met mensen met beperkingen. In 2050 voldoen technologische ontwikkelingen aan de behoeften en wensen van mensen met een beperking en hun naasten. Technologie draagt bij aan effectiviteit en efficiency binnen dagelijkse activiteiten, zorg en werk. Er zullen meer hybride activiteiten plaatsvinden en de technologie biedt ondersteuning in het dagelijks leven en versterkt de mogelijkheden voor eigen regie. Daar zit echter een prijskaartje aan. Als iemand met een beperking of diens naasten zich de technologische ontwikkelingen niet kunnen veroorloven, zal die persoon meer geïsoleerd raken in de maatschappij.

De maatschappij is immers in 2050 individualistischer ingesteld dan nu. Er is sprake van alleen beperkte vormen van collectieve ondersteuning vanuit de overheid voor mensen met beperkingen en de kosten zijn veelal voor eigen rekening. Daardoor zijn individuen met een beperking veelal afhankelijk van hun eigen financiële middelen en van familie, vrienden of diverse, vaak lokale, initiatieven. De wet- en regelgeving biedt geen basis voor een breder inclusiebeleid en er is maar weinig identificatie met mensen die leven met beperkingen en hun naasten.

Macro-ontwikkelingen

Op macroniveau vertalen deze kernonzekerheden zich door naar de beschikbaarheid van zorgpersoneel en mantelzorgers alsmede naar de mate waarin iemand zelfredzaam is.

Er is een tekort aan mensen die formele- en mantelzorg kunnen verlenen. Dit wordt, naast de algemene afname van zorgpersoneel en mantelzorgers, mede in de hand gewerkt doordat er minder vormen van collectieve ondersteuning zijn en er een verschuiving is in de zorg naar de meer private zorg. Als gevolg hiervan zijn mensen met een beperking veelal afhankelijk van hun naasten. Als zij voldoende middelen hebben kunnen ze private zorg inschakelen.

In 2050 is er meer zorgtechnologie beschikbaar welke ondersteunt bij effectief en efficiënt werken. Apps en robots kunnen bepaalde zorgtaken mogelijk overnemen en zo de druk verlagen op de mensen die zorg verlenen. Dit is echter alleen toegankelijk voor degene die het zich kan veroorloven en voor zorgorganisaties die het kunnen betalen.

De omarming van talrijke technologieën maakt ook dat de samenleving steeds complexer wordt. Hoewel technologie veel mogelijkheden biedt voor zelfredzaamheid, betekent de beperkte solidariteit dat niet iedereen hiervan profiteert. Dit geldt vooral voor personen die niet over de benodigde digitale vaardigheden beschikken en/of de financiële middelen om gebruik te maken van technologie.

Leefdomeinen

Maatschappelijke participatie

Het leven in (gescheiden) parallelle samenlevingen, dat mensen met een beperking nu al deels ervaren, groeit en mensen met een beperking blijven weinig zichtbaar in de samenleving. Dankzij de technologische ontwikkelingen zijn er meer mogelijkheden voor mensen met een beperking om te participeren, elkaar te vinden en vanuit het onderlinge contact hun rechten te claimen.

Dit doen ze juist omdat solidariteit is afgenomen ten opzichte van 2024 en daarmee niet meer vanzelfsprekend is. De samenleving is meer online ingericht. Sociale platforms, apps en digitale netwerken stellen individuen die leven met een beperking in staat om contact met elkaar te onderhouden. Dit biedt hen een mogelijkheid om kennis uit te wisselen en samen initiatieven op te zetten gericht op het verbeteren van hun positie, bijvoorbeeld over hoe ze thuis online kunnen sporten.

Toch bepaalt sociaal²⁰ en financieel kapitaal van mensen met beperkingen en hun naasten in hoeverre de deelname aan de maatschappij mogelijk is. Omdat er meer online plaatsvindt, is er in dit scenario een risico dat mensen die niet beschikken over de benodigde digitale vaardigheden niet mee kunnen doen. De vraag is in hoeverre men overzicht kan houden van de verschillende apps en mogelijkheden en deze ook begrijpt. Zeker mensen die reeds moeite hebben om mee te komen, zijn dan meer afhankelijk van hun naasten.

Werk en dagbesteding

Mensen met beperkingen kunnen participeren in werk en dagbesteding. Technologische ontwikkelingen bieden mogelijkheden om mee te doen aan werk. Inclusie blijft een individuele verantwoordelijkheid van bedrijven en organisaties. Bij bedrijven blijft een zekere terughoudendheid bestaan om mensen met beperkingen aan te nemen. Zeker als niet goed bekend is wat er nodig is om mensen te begeleiden of wat de mogelijkheden zijn, hebben zorgen de overhand en dit weerhoudt bedrijven ervan mensen met een beperking aan te nemen. Deelname wordt niet gestimuleerd door wet- en regelgeving en voorzieningen. Bedrijven die wel eerder mensen met een beperking hebben aangenomen zullen hier meer voor openstaan. Zij bieden online en hybride mogelijkheden om op afstand te werken; voor een deel van de mensen met beperkingen biedt dat kansen. Ook kunnen apps een extra steun zijn om de werkzaamheden uit te voeren; een app kan mensen bijvoorbeeld herinneren aan een afspraak en/ of helpen met het plannen van de werkdag.

Daarnaast wordt dagbesteding aangeboden waardoor mensen structuur in hun leven krijgen, zichzelf kunnen ontwikkelen en onder de mensen komen. Er is echter maatschappelijk niet verder geïnvesteerd in de ontwikkeling van dagbesteding. Als een dagbesteding kleinschalig is georganiseerd vanuit een individueel initiatief kunnen technologische innovaties worden geïntegreerd om activiteiten beter af te stemmen op individuele behoeften en interesses. Toch worden technologische ontwikkelingen nog maar beperkt ingezet vanwege de kosten.

Scholing en ontwikkeling

Mensen met een beperking kunnen maar beperkt (volwaardig) deelnemen aan regulier onderwijs. Maatschappelijk gezien is niet verder geïnvesteerd in inclusief onderwijs. Digitale vaardigheden zijn erg belangrijk om mee te komen en het onderwijs zal hier meer aandacht aan besteden.

Wel zijn er voor kinderen met beperkingen meer hybride mogelijkheden en andere technologische mogelijkheden om in het regulier onderwijs mee te kunnen doen. Ook worden dankzij technologieën zoals AI-ondersteunde educatieve tools, op maat gemaakte leerervaringen geboden, wat de toegang tot kwalitatief voor iedereen passend onderwijs bevordert.

Dit vereist wel dat je mee kan komen in de klas. Dat wil zeggen dat een kind zich op dezelfde snelheid ontwikkelt als een gemiddelde leerling binnen het regulier onderwijs. Afhankelijk van de (financiële) mogelijkheden van ouders kan er worden geïnvesteerd in aanvullende digitale ondersteuning. Door het lerarentekort is er weinig ruimte om een kind dat individuele begeleiding nodig heeft te ondersteunen. Dit beperkt de mate waarin het onderwijs inclusief is in 2050. Als een kind niet mee kan komen, wordt al gauw speciaal onderwijs als het meest passend gezien.

²⁰ Sociaal kapitaal is het totaal aan hulpmiddelen dat beschikbaar is voor (individuen in) een gemeenschap om de sociale organisatie vorm te geven.

Wonen en leefomgeving

Voor mensen met een beperking die het zich kunnen veroorloven, zijn er (technologische) mogelijkheden om zelfstandig te wonen. Intergenerationeel wonen komt op. Door het tekort aan faciliteiten en woningen, wonen jong en oud vaker samen in één huis. Indien men de beschikking heeft over voldoende fysieke ruimte en financiële middelen kunnen families kiezen voor een kangoeroewoning of mantelzorgwoning, waardoor mensen met een beperking zelfstandig kunnen wonen en indien nodig ook de ondersteuning van naasten kunnen krijgen. Daarnaast zien we een opkomst van woongemeenschappen waar mensen met een beperking (semi-)zelfstandig bij elkaar wonen. Dit komt dan voort uit eigen initiatieven van mensen die hier ook de financiële mogelijkheden voor hebben.

Voorbeelden van technologische snufjes die het zelfstandig wonen bevorderen, zijn een slimme koelkast of een robot die helpt met alledaagse dingen zoals boodschappen doen, schoonmaken of koken. Of een app die je huis scant om te kijken waar de sleutels liggen. Dit verlicht de druk op naasten. Ook kunnen camera's geplaatst worden die naasten een mogelijkheid bieden om te checken of alles goed gaat. Echter dit brengt wel ethische dilemma's met zich mee betreffende privacy en vraagt om goede afspraken tussen mensen met een beperking en naasten.

Zorg en ondersteuning

Zoals gezegd kunnen technologische ontwikkelingen de werkzaamheden in de formele zorg en mantelzorg ondersteunen. In de formele zorg kan technologie een mogelijkheid bieden door middel van telegeneeskunde en e-health en andere nieuwe vormen, maar dit wordt niet standaard aangeboden en is slechts tegen een meerprijs beschikbaar. De kosten zijn voor eigen rekening. Zo is toegankelijke en toereikende zorg en ondersteuning anno 2050 een privilege. Door het personeelstekort blijft de druk op zorgverleners hoog. Tegelijkertijd zijn er nieuwe ethische vraagstukken ontstaan rondom het gebruik van technologie.

Mobiliteit en vervoer

Door de beperkte solidariteit wordt er niet of slechts beperkt geïnvesteerd in een infrastructuur die is ingericht op mensen met een beperking en maatschappelijk worden er geen aanvullende middelen beschikbaar gesteld om daarin te investeren. Zo worden nog steeds vuilnisbakken of banken geplaatst op of vlak langs de lijntegels die blinden moeten begeleiden, of worden drempels niet aangepast om een rolstoel te faciliteren. Waar iemand woont bepaalt mede in hoeverre iemand met een beperking meekomt in de samenleving. Met een toenemende verstedelijking worden publieke voorzieningen (zoals zorg en onderwijs) vooral in stedelijke gebieden geboden.

Mensen met een beperking zijn vooral afhankelijk van het openbaar vervoer, doelgroepenvervoer en naasten. Doordat publieke voorzieningen geconcentreerd zijn, bepaalt de plek waar mensen met beperkingen wonen de toegang tot voorzieningen.

Er zijn wel technologische mogelijkheden ter ondersteuning van vervoer, maar bij de ontwikkeling is niet specifiek rekening gehouden met bijvoorbeeld mensen met een verstandelijke beperking, wat hun afhankelijkheid van anderen kan vergroten. Degenen die het zich kunnen veroorloven kunnen een gepersonaliseerde auto aanschaffen of van private initiatieven gebruikmaken om zich te verplaatsen. Ook de planning van het openbaar vervoer en doelgroepenvervoer wordt meer gefaciliteerd door de toegenomen digitale mogelijkheden.

10.2. Scenario 2: Harmonie met hightech

Dit scenario verkent een toekomst waarbij er een snelle en wijdverspreide acceptatie van technologische ontwikkelingen is en een grote mate van solidariteit met mensen met beperkingen. In het jaar 2050 heeft de samenleving een transformatie ondergaan, gekenmerkt door een vergaande integratie van geavanceerde technologieën en een cultuur van solidariteit en inclusiviteit. Deze veranderingen zijn mede voortgekomen uit wet- en regelgeving die de acceptatie van technologie bevordert en het draagvlak vergroot. Technologie is betaalbaar en mensen zijn bereid om daarin te investeren. Door een inclusief ontwerpproces waarbij diverse groepen mensen worden betrokken, sluit de technologie beter aan bij de behoeften van mensen met een beperking, wat resulteert in een meer inclusieve samenleving. De technologische ontwikkelingen dragen bij aan effectiviteit en efficiency binnen dagelijkse activiteiten, zorg en werk.

Er wordt een groot belang gehecht aan gelijke kansen. Mensen worden slechts gedeeltelijk verantwoordelijk gesteld voor hun eigen welzijn. In de samenleving staat ontmoeting centraal, waardoor er een groeiend bewustzijn en erkenning in de maatschappij is van de behoeften en rechten van mensen met beperkingen. Mensen tonen bereidheid om naar elkaar om te kijken en zorg met elkaar te delen. Er is een sterke verzorgingsstaat met collectieve ondersteuningsarrangementen voor mensen met beperkingen en de bereidheid die te financieren. Men ziet bijvoorbeeld de investering in technologie als randvoorwaarde om gelijke kansen voor iedereen te waarborgen.

Macro-ontwikkelingen

Op macroniveau hebben deze kernonzekerheden effecten op de beschikbaarheid van zorgpersoneel en mantelzorgers en naar de mate waarin iemand zelfredzaam kan zijn.

De zorgsector kent tekorten, maar deze worden deels ondervangen door betaalbare technologie. Dankzij de technologie is beter aan de zorgvraag te voldoen, al blijft er druk bestaan op het zorgpersoneel. Ook binnen de mantelzorg is de druk beter verspreid doordat technologische ontwikkelingen vaker geaccepteerd worden. Deze maken mantelzorg op afstand mogelijk en sommige verantwoordelijkheden kunnen apps en robots opvangen. De toegenomen solidariteit heeft eraan bijgedragen dat mensen meer dan in 2024 naar elkaar omkijken. Dit wordt onder andere gefaciliteerd vanuit de cao's en wetgeving, door meer flexibiliteit om werk zodanig in te richten dat men naast werk zorgtaken kan uitvoeren.

De omarming van talrijke technologieën maakt de samenleving steeds complexer. Technologie biedt veel mogelijkheden voor zelfredzaamheid. Mensen die minder digitaal vaardig zijn, zoals mensen met een verstandelijke beperking, blijven uitdagingen ervaren. Er ontstaat een spanningsveld tussen technologie die specifiek is afgestemd op individuele behoeften en beschikbaarheid voor iedereen. Vaak is er iemand in de familie, omgeving of buurt bereid om te helpen. Een risico van te grote zorgzaamheid is echter dat men zonder afstemming handelt voor iemand met een beperking, wat mogelijke negatieve gevolgen zou kunnen hebben voor de eigenwaarde van die persoon.

Leefdomeinen

Maatschappelijke Participatie

Deelname van mensen met een beperking is normaal geworden binnen alle vormen van maatschappelijke participatie. Er is minder sprake van een parallelle samenleving. De samenleving hecht veel waarde aan gelijke kansen en participatie en dit wordt via wetgeving en voorzieningen gestimuleerd.

Technologische innovaties spelen een belangrijke rol bij het faciliteren van maatschappelijke participatie. Toegankelijke communicatietechnologie en sociale inclusieprogramma's bevorderen actieve betrokkenheid van mensen met een beperking en hun naasten bij gemeenschapsactiviteiten, bijvoorbeeld ook binnen de sport, en stimuleren sociale interactie.

Er is maatschappelijk ruimte voor mensen met beperkingen om hun behoefte en wensen kenbaar te maken en de maatschappij is zich hiervan bewust. Ook spelen belangenbehartigingsgroepen en maatschappelijke organisaties een belangrijke rol bij het bevorderen van de rechten en belangen van mensen met beperkingen, bijvoorbeeld in het politieke proces.

Werk en dagbesteding

Ook op de werkvloer zijn veranderingen zichtbaar als gevolg van technologische ontwikkelingen. Mensen met beperkingen hebben veel opties om te participeren in werk en dagbesteding. Technologische aanpassingen dragen bij aan meer deelname van mensen met een beperking aan de arbeidsmarkt. Ook wet- en regelgeving stimuleert deelname van mensen met beperkingen. Werkgevers tonen een veranderde mindset, waarbij zij participatie van mensen met een beperking en het benutten van ervaringsdeskundigheid zien als een intrinsiek onderdeel van een inclusieve samenleving. Dit leidt tot het waarborgen van gelijke behandeling en toegang tot werk.

In deze veranderende context is ook de dagbesteding voor mensen met een beperking geëvolueerd naar een meer inclusieve en gepersonaliseerde aanpak, met meer aandacht voor gemeenschapsgerichte initiatieven. De focus van activiteiten is gericht op sociale interactie en deelname aan de bredere gemeenschap. Verder zijn technologische innovaties geïntegreerd om activiteiten beter af te stemmen op individuele behoeften en interesses. Dit draagt bij aan een meer divers en flexibel aanbod van dagbestedingsactiviteiten, waardoor mensen met een beperking een breder scala aan mogelijkheden kunnen benutten, wat ook minder afhankelijk is van de locatie waar mensen wonen of waar de dagbesteding wordt aangeboden.

Scholing en ontwikkeling

Mensen met een beperking kunnen zonder problemen (volwaardig) deelnemen aan regulier onderwijs. Het onderwijs kenmerkt zich door een inclusieve aard met gepersonaliseerde leermiddelen. Er zijn meer mogelijkheden voor hybride onderwijs of onderwijs thuis, waardoor scholieren met een beperking die verder weg wonen ook regulier onderwijs kunnen volgen. Ook worden dankzij technologieën zoals AI-ondersteunde educatieve tools, op maat gemaakte leerervaringen geboden, wat de toegang tot kwalitatief voor iedereen passend onderwijs bevordert.

De technologie ondervangt een deel van het lerarentekort. Door de adoptie van technologische ontwikkelingen krijgt de docent een meer reflectieve rol. AI helpt om de mogelijkheden van leerlingen beter te begrijpen en hen gericht te begeleiden. Daardoor is er meer ruimte om leerlingen die wat extra hulp nodig hebben te ondersteunen. Ook zijn er speciale programma's opgezet voor naasten om hen te helpen bij het ondersteunen van de leerlingen.

Wonen en leefomgeving

Maatschappelijk wordt er geïnvesteerd in een inclusieve leefomgeving en verschillende woonmogelijkheden voor mensen met een beperking. In woningontwerpen voor nieuwbouw worden nieuwe technologische ontwikkelingen geïntegreerd, waardoor mensen met beperkingen zelfstandig kunnen wonen. Slimme woningtechnologieën bieden ondersteuning bij dagelijkse taken en bevorderen de veiligheid en het welzijn, zoals camera's voor zorgondersteuning op afstand en geurverspreiders die signaleren dat het lunchtijd is. Daarmee kunnen technologische ontwikkelingen zorgverleners en mantelzorgers gedeeltelijk ontlasten.

Ook in 2050 is er echter een tekort aan nieuwe woningen. Jong en oud wonen mede daarom vaker samen in één huis. Indien men over de ruimte beschikt, richt men een kangoeroewoning of mantelzorgwoning in, waardoor mensen met een beperking zelfstandig en tegelijkertijd dicht bij hun naasten kunnen wonen.

Ethische dilemma's met betreffende privacy worden onderkend bij ontwerp en installatie, waardoor in een vroeg stadium afspraken tussen mensen met een beperking en naasten worden gemaakt.

Zorg en ondersteuning

Maatschappelijk wordt er geïnvesteerd in de vergroting van technologische mogelijkheden van zorg en ondersteuning. Dankzij de integratie van geavanceerde technologieën in de zorgsector wordt de druk op zorgprofessionals en mantelzorgers verlicht, maar niet volledig weggenomen. Robots en slimme zorgsystemen bieden gepersonaliseerde zorg en ondersteuning, waardoor mensen met beperkingen de zorg krijgen die ze nodig hebben, terwijl zorgverleners worden ontlast. Tegelijkertijd zijn er nieuwe ethische vraagstukken ontstaan rondom het gebruik van technologie. Daarnaast zijn er lokale initiatieven, zoals zorg in de gemeenschap en zorgzame buurten, die generaties en doelgroepen overstijgen. Deze initiatieven bieden informele zorg en ontlasten de formele zorg verder.

Mobiliteit en vervoer

De infrastructuur is goed ingericht op mensen met beperkingen. Maatschappelijk is er geïnvesteerd in infrastructuur die toegankelijkheid in het hele land en voor alle doelgroepen bevordert. Er wordt meer aandacht besteed aan inclusief ontwerpen, waarbij mensen met beperkingen actief kunnen meedenken om ervoor te zorgen dat mobiliteitsoplossingen beter aansluiten op hun behoeften, ook al is er geen one-size-fits-all oplossing. Slimme vervoerssystemen en toegankelijke mobiliteitsoplossingen vormen een essentieel onderdeel van het vergemakkelijken van reizen voor mensen met beperkingen. Intelligente navigatiehulpmiddelen, inclusieve openbaar vervoersdiensten aangevuld met lokale vrijwilligersorganisaties zorgen ervoor dat iedereen veilig en gemakkelijk van A naar B kan reizen. Door de ontwikkeling van apps, kunnen hulpvragers zelf bepalen wanneer zij hulp krijgen bij vervoer. Daardoor kan iemand met een beperking zijn eigen regie en zelfstandigheid beter behouden.

10.3. Scenario 3: Solo in stilte

Dit scenario verkent een toekomst waarin er een beperkte en trage acceptatie van technologische ontwikkelingen is en een beperkte mate van solidariteit met mensen met beperkingen. In 2050 is het maatschappelijk draagvlak voor de adoptie van technologie gering. Dit komt mede door het gebrek aan inclusief ontwerp van technologie. Hierdoor kunnen groepen mensen, waaronder mensen met beperkingen, moeilijk technologische ontwikkelingen accepteren en adopteren. Ook de wet- en regelgeving legt restricties op aan het adopteren en de implementatie van technologie. Technologische ontwikkelingen blijven duur en zijn voor de meeste mensen en organisaties onbetaalbaar.

Ook is de maatschappij meer individualistisch ingesteld in 2050 en zijn er weinig collectieve ondersteuningsarrangementen voor mensen met beperkingen. Wet- en regelgeving richt zich alleen op minimumvoorwaarden voor gelijke rechten. Ieder is in eerste instantie verantwoordelijk voor zijn eigen welbevinden. Dat betekent ook dat er weinig bewuste collectieve afwegingen plaatsvinden rondom verdeling van middelen en voorzieningen, afgezien van het minimumniveau. Doordat er weinig mogelijkheden zijn voor ontmoeting is er niet veel ervaring met samenleven met mensen met beperkingen. Ze zijn daardoor grotendeels afhankelijk van familie en naasten.

Macro-ontwikkelingen

Op macroniveau hebben deze kernonzekerheden effect op de beschikbaarheid van zorgpersoneel en mantelzorgers alsook naar de mate waarin iemand zelfredzaam is.

Er is een tekort aan mensen die formele en mantelzorg kunnen verlenen. Dit komt door de algemene afname van zorgpersoneel. Ook zijn er minder vormen van collectieve ondersteuning en is er een verschuiving in de zorg naar meer private zorg. Doordat zorgorganisaties bijna geen zorgtechnologie adopteren die effectief en efficiënt werken ondersteunt, is er veel concurrentie om het beschikbare zorgpersoneel.

Als gevolg daarvan zijn mensen met een beperking vaak afhankelijk van familie en naasten voor dagelijkse zorghandelingen zoals wassen, het meten van de bloeddruk of het geven van injecties. De druk op de mantelzorg is erg hoog.

Als gevolg van de beperkte adoptie van technologische ontwikkelingen, en het tekort aan mantelzorg en formele zorg, staat de zelfredzaamheid onder druk. De nadruk ligt met name op de eigen verantwoordelijkheid, waarbij de directe omgeving, i.e. familie en naasten, een belangrijke rol speelt in het faciliteren van meedoen van mensen met een beperking in de maatschappij. Door de hoge druk op de mantelzorg lukt dit slechts gedeeltelijk.

Leefdomeinen

Maatschappelijke participatie

Over het algemeen bewegen mensen die leven met een beperking zich veelal in een parallelle wereld –zowel op school, als binnen werk en wonen. Daardoor zijn mensen met een beperking weinig zichtbaar in de samenleving. Om toch te kunnen participeren zoeken mensen met een beperking elkaar op, online of op lokaal niveau. Via websites en sociale platforms komen ze met elkaar in contact. Als ze over voldoende financiële middelen en vaardigheden beschikken, zetten zij samen coöperaties en initiatieven op om elkaar te ondersteunen. Door en voor elkaar staat daarbij centraal. Doordat zij vooral op elkaar aangewezen zijn, heerst er een gevoel van ongelijkheid. Dit leidt ertoe dat mensen met beperkingen via formele wegen hun rechten claimen.

Werk en dagbesteding

Ondanks de blijvende krapte op de arbeidsmarkt is de participatie van mensen met beperkingen binnen werk en dagbesteding gering. De meeste mensen met een beperking gaan naar de dagbesteding en slechts een kleine groep heeft betaald werk. Als iemand al betaald werk heeft, dan is dit vaak in de vorm van een deeltijdfunctie of een tijdelijke opdracht. Doordat technologische ontwikkelingen nauwelijks omarmd worden, is er minder hybride werk mogelijk en zal werk veelal op een vaste locatie moeten plaatsvinden.

Of werkgevers actie ondernemen om de positie van mensen met beperkingen op het werk te bevorderen, is veelal afhankelijk van de eigen interesse van werkgevers. Er is geen maatschappelijke norm of regelgeving die dit stimuleert. De onzekerheid overheerst en vaak zijn bedrijven huiverig om mensen met beperkingen aan te nemen. Zeker als de werkgever minder bekend is met wat er nodig is om mensen te begeleiden of hoe mensen met een beperking kunnen bijdragen aan het bedrijf. Omdat er geen collectieve maatregelen worden genomen, zijn dit soort initiatieven beperkt.

Scholing en ontwikkeling

De mate waarin kinderen met een beperking (volwaardig) in het regulier onderwijs kunnen meedoen is beperkt. Er ligt een grote nadruk op differentiatie naar niveau in het onderwijs vanuit het principe dat iedereen zelf verantwoordelijk is voor zijn of haar eigen ontwikkeling. Er is dan ook een scherpe scheidslijn tussen speciaal onderwijs en regulier primair/secundair onderwijs waarbij weinig ruimte is voor inclusiviteit in het klaslokaal. Alleen als kinderen met een beperking zonder extra aandacht of technologische hulpmiddelen kunnen meekomen, zijn ze welkom in het regulier onderwijs.

Technologie die ondersteuning van verschillende groepen mogelijk maakt is niet wijdverspreid en slechts toegankelijk voor een beperkte groep. Er is weinig ruimte voor maatwerk en de scholen beschikken niet over de technologische middelen om docenten te ondersteunen in het begeleiden van studenten of het bieden van hybride onderwijs of onderwijs op afstand. Alleen als gezinnen financieel de ruimte hebben om aanvullende technologische middelen ten behoeve van aanvullend onderwijs in te kopen, kunnen ze dit realiseren.

Wonen en leefomgeving

In 2050 zijn er weinig mogelijkheden voor mensen met een beperking om zelfstandig te wonen. Veelal wonen mensen met een beperking bij hun familie in huis –er is deels noodgedwongen sprake van intergenerationeel wonen. Ook kiezen de meer welvarende ouders voor een mantelzorgwoning of kangeroewoning in de tuin. De mogelijkheden zijn echter beperkt en dit legt meer druk op ouders om fysiek regelmatig te checken hoe het gaat, omdat ze niet via bijvoorbeeld een camera mee kunnen kijken of alles in orde is. Er zijn maar beperkt gespecialiseerde locaties waar mensen met een beperking kunnen wonen zodra ze volwassen worden. Deze zijn dan vaak ook alleen beschikbaar voor individuen waarbij sprake is van multi-problematiek.

Sommige mensen met een beperking hebben toegang tot een inclusievere leefomgeving, mits er lokale, kleinschalige initiatieven zijn die dit faciliteren. De toegang tot publieke diensten is afhankelijk van waar iemand woont. In krimpgebieden zijn slechts beperkte voorzieningen en de mogelijkheden voor menselijk contact zijn daarmee gering. Tenzij er lokale initiatieven zijn die mensen met een beperking ondersteunen, raakt deze groep verder geïsoleerd.

Zorg en ondersteuning

Zorg en ondersteuning worden vooral verleend door zorgpersoneel en mantelzorgers. Technologische middelen welke effectief en efficiënt werken ondersteunen worden weinig geadopteerd door zorgorganisaties of door de samenleving, waardoor de zorgverleners zelf alle zorgtaken moeten blijven uitvoeren. Dit draagt bij aan de druk op het personeel. Doordat er krapte in de zorg is, is het niet mogelijk om aan alle zorgvraag te voldoen en worden er noodgedwongen keuzes gemaakt welke zorg wordt geboden. Mensen met complexe, meervoudige beperkingen dreigen de dupe te worden van deze keuzes. Mantelzorgers die het zich kunnen veroorloven, kunnen zorg inkopen via zzp'ers of private zorginstellingen. Degenen die zich de inkoop van zorg niet kunnen veroorloven, ervaren een grotere druk.

Mobiliteit en vervoer

Vanuit een beperkte mate van solidariteit wordt er niet of slechts beperkt geïnvesteerd in een infrastructuur die is ingericht op mensen met een beperking. Iedereen is zelf verantwoordelijk voor zijn/haar eigen vervoerskeuzes, dat geldt ook voor mensen met een beperking. Het openbaar vervoer is niet algemeen toegankelijk en er zijn slechts beperkte vormen van georganiseerd doelgroepenvervoer. Afhankelijk van de financiële mogelijkheden, heeft iemand met een beperking meer of minder mogelijkheden om alternatief vervoer in te kopen. Vaak zijn ze afhankelijk van naasten. Technologische mogelijkheden om zich zelfstandig te verplaatsen van punt A naar punt B worden nauwelijks geaccepteerd. De infrastructuur is veelal niet ingericht op mensen met een beperking en de toegankelijkheid tot voorzieningen en openbaar vervoer wordt mede bepaald door waar men woont.

In kleine gemeenten en op het platteland is dikwijls gesneden in het openbaar vervoer. Mensen met een beperking die in deze gebieden wonen zijn daarom afhankelijk van lokale netwerken en vrijwilligers. Vrijwilligers zijn vaak gepensioneerd die zich willen inzetten voor de gemeenschap. Maar zulke netwerken zijn er niet in elke gemeenschap en het vervoer is niet altijd betaalbaar voor mensen met beperkingen.

10.4. Scenario 4: Symfonie van samenwerking

Dit scenario verkent een toekomst waarin er een beperkte en trage acceptatie van technologische ontwikkelingen is en een grote mate van solidariteit met mensen met beperkingen. In 2050 is het maatschappelijk draagvlak voor de adoptie van technologie gering. Dit ligt mede aan het gebrek aan inclusieve ontwerpen van technologie. Hierdoor kunnen groepen mensen, waaronder mensen met beperkingen, moeilijk technologische ontwikkelingen accepteren en adopteren. Door wet- en regelgeving worden beperkingen opgelegd aan het gebruik van technologie. Hierdoor blijft technologische ontwikkeling onbereikbaar en onbetaalbaar voor de meeste mensen en organisaties.

In de samenleving wordt een groot belang gehecht aan gelijke kansen. Mensen worden slechts gedeeltelijk verantwoordelijk gesteld voor hun eigen welzijn. Er is een sterke verzorgingsstaat met daarbij collectieve ondersteuningsarrangementen voor mensen met beperkingen. Mensen tonen bereidheid om collectief middelen beschikbaar te stellen en persoonlijk naar elkaar om te kijken en zorg met elkaar te delen. Ontmoeting staat centraal, waardoor er een groeiend bewustzijn en erkenning in de maatschappij is van de behoeften en rechten van mensen met beperkingen.

Macro-ontwikkelingen

Op macroniveau hebben deze kernonzekerheden effect op de beschikbaarheid van zorgpersoneel en mantelzorgers en op de mate waarin iemand zelfredzaam is.

Er is een tekort aan mensen die formele zorg en mantelzorg kunnen verlenen. Doordat zorgorganisaties bijna geen technologie adopteren die effectief en efficiënt werken ondersteunt, is er veel concurrentie om het beschikbare zorgpersoneel en moeten er keuzes worden gemaakt over welke zorg geboden wordt. Op maatschappelijk niveau zet men zich in voor een onderbouwde en evenwichtige verdeling van het zorgpersoneel dat beschikbaar is. Door de toegenomen solidariteit kijken mensen meer dan in 2024 naar elkaar om.

Dit wordt onder andere gefaciliteerd vanuit de cao's en wetgeving, door meer flexibiliteit om werk zodanig in te richten dat men naast het werk zorgtaken kan uitvoeren. Toch blijft de druk hoog vanwege de beperkte acceptatie van technologische ontwikkelingen. Mantelzorgers voeren veel dagelijkse zorg-handelingen zelf uit, zoals wassen, de bloeddruk opmeten of injecties geven.

Door de ondersteuning van ouders, familie en andere mensen in de samenleving neemt de zelfredzaamheid toe. Dit leidt echter mogelijk tot gevoelens van grotere afhankelijkheid bij mensen met een beperking en de eigen regie kan in de knel komen. Mensen met een beperking hebben immers niet altijd zeggenschap over welke handelingen zij wel of niet prettig vinden dat hun directe omgeving uitvoert. Dit heeft als risico dat men voorbijgaat aan het gevoel van eigenwaarde van iemand met een beperking.

Leefdomeinen

Maatschappelijke participatie

Deelname van mensen met een beperking is waar mogelijk normaal geworden binnen alle vormen van maatschappelijke participatie, zoals hobby's, sport, sociale ontmoetingen en politieke betrokkenheid. De samenleving hecht veel waarde aan gelijke kansen en participatie en wetgeving en voorzieningen stimuleren dit. Het doel is een inclusieve maatschappij waarin maatschappelijke participatie centraal staat, met speciale aandacht voor mensen die leven met een beperking en hun naasten. Lokale gemeenschappen zetten zich in om activiteiten en evenementen toegankelijk te maken voor mensen met beperkingen om zo de participatie te vergemakkelijken, ondanks de minimale adoptie van zorgtechnologie.

Er is maatschappelijk ruimte voor mensen met beperkingen om hun behoeften en wensen kenbaar te maken en de maatschappij is zich hiervan bewust. Politieke participatie van mensen met een beperking is genormaliseerd. Rolmodellen met een beperking fungeren als inspiratiebron en voorbeeld voor anderen en dragen bij aan het creëren van een cultuur waarin diversiteit en inclusie worden gewaardeerd en gestimuleerd.

Werk en dagbesteding

Mensen met beperkingen hebben opties om te participeren in werk en dagbesteding. Op de arbeidsmarkt is nog steeds krapte. Dit opent de weg naar een groeiende erkenning van de waarde van inclusief werkgeverschap en de betrokkenheid van naasten, collega's en werkgevers bij het ondersteunen van mensen met een beperking op de werkplek. Dit wordt ook vanuit wet- en regelgeving gefaciliteerd, waardoor mensen met en zonder een beperking meer mogelijkheden hebben om werk te combineren met zorgtaken of vrijwilligerswerk. De geringe adoptie van technologische ontwikkelingen binnen organisaties beperkt echter de mate van inclusie.

Programma's in een bedrijf gericht op de betrokkenheid van naasten, collega's en werkgevers dragen voornamelijk bij aan het behouden van werk voor mensen met een beperking. Zoals bijvoorbeeld de inzet van mentors op het werk, ondersteuning bij het uitvoeren van bepaalde taken en/of het bieden van gezamenlijke trainingssessies.

In deze veranderende context is ook de dagbesteding voor mensen met een beperking geëvolueerd naar een meer inclusieve en gepersonaliseerde aanpak, waarbij de focus ligt op gemeenschapsgerichte initiatieven. Het doel blijft om zinvolle en gevarieerde activiteiten aan te bieden die aansluiten bij individuele interesses en capaciteiten. Deze activiteiten kunnen variëren van lokale hobbygroepen tot gezamenlijke tuinprojecten en kunstworkshops, waarbij gemeenschappen proberen sociale interactie en participatie te bevorderen binnen de grenzen van de beperkte adoptie van technologie.

Scholing en ontwikkeling

Inclusief onderwijs is de uitgangspositie in 2050. Doordat men inzet op individuele ondersteuning binnen het onderwijs, is er oog voor verschillende leer vormen en –behoeften in het onderwijs. Naast het overbrengen van vakinhoudelijke kennis ligt de focus op de ontwikkeling van sociale vaardigheden en het bevorderen van een cultuur van respect en acceptatie. Niettemin is er sprake van personeelstekort.

Ook wordt de mate waarin kinderen met een beperking (volwaardig) kunnen deelnemen aan het regulier onderwijs beperkt door de geringe acceptatie van technologische mogelijkheden zoals educatieve apps en online leerplatforms.

Het gebrek aan technologische ondersteuning kan leiden tot een ongelijke leerervaring en kan de educatieve kloof tussen studenten met en zonder beperkingen vergroten. Er zijn minder mogelijkheden voor studenten met een beperking om optimaal te leren en zich te ontwikkelen, aangezien ze mogelijk niet de nodige ondersteuning en aanpassingen ontvangen die nodig zijn om hun leerproces te bevorderen. Speciale programma's op scholen en vanuit vrijwilligers die naasten faciliteren om leerlingen met beperkingen te ondersteunen, vangen dit deels op

Wonen en leefomgeving

Binnen de leefomgeving ligt de aandacht op verbinding en ontmoeten vanuit het belang van inclusiviteit. Dit uit zich in een inrichting die op een natuurlijke wijze ontmoetingen faciliteert, bijvoorbeeld door een zitje te plaatsen bij natuurlijke plekken (winkels, hondenuitlaatzone) waar mensen elkaar tegenkomen, in plaats van alleen in te zetten op ontmoetingen in het wijk- en dienstencentrum. De toegankelijkheid van openbare ruimtes en voorzieningen blijft echter een uitdaging door de beperkte adoptie van technologische ontwikkelingen die meer toegang mogelijk zouden maken.

Er is landelijk sprake van een tekort aan woningen. Toch is er maatschappelijk geïnvesteerd in verschillende woonmogelijkheden voor mensen met een beperking. Hoewel er weinig aanvullende technologische mogelijkheden zijn, zijn er diverse maar beperkte mogelijkheden om zelfstandig te wonen. Veelal wonen mensen met een beperking bij hun familie in huis –intergenerationeel wonen. Ook kiezen de meer welvarende ouders voor een mantelzorgwoning of kangoeroewoning in de tuin. De technologische mogelijkheden om een deel van de zorgtaken op te vangen, zijn echter beperkt en dit legt meer druk op ouders om fysiek regelmatig te checken hoe het gaat. Ook zijn er lokale vrijwilligersinitiatieven, zoals buurtconciërges, die naasten kunnen ondersteunen bij het verlenen van mantelzorg.

Zorg en ondersteuning

Zoals gezegd is er weinig adoptie van technologie die effectief en efficiënt werken ondersteunt. Hoewel technologische oplossingen zoals telezorg en e-health beschikbaar zijn en kunnen bijdragen aan het ondersteunen van zorgverlening, zetten zorgverleners deze zelden in. De reden is ook dat het niet toereikend is voor deze doelgroep. De zorgstructuren staan dan ook onder druk. Mensen met beperkingen zijn vaak afhankelijk van mantelzorgers. Ook door het blijvende tekort aan zorgpersoneel.

Informele zorgnetwerken (zoals buurtbewoners en vrijwilligers) zijn in vele gemeenten aanwezig. De informele zorgnetwerken versterken het gevoel van verbondenheid en solidariteit binnen de gemeenschap. Het is maatschappelijke geaccepteerd en wordt gewaardeerd dat mensen zich vrijwillig voor anderen inzetten. Dit beperkt deels de overbelasting van naasten die anders belast zijn met de zorgtaken.

Mobiliteit en vervoer

Bij het inrichten van de infrastructuur wordt waar mogelijk rekening gehouden met mensen met beperkingen. Er wordt geïnvesteerd in de toegankelijkheid en vervoersmogelijkheden in het gehele land en voor verschillende doelgroepen. Echter accepteren de maatschappij en dus ook vervoersdiensten slechts beperkt technologische ontwikkelingen die mobiliteit kunnen bevorderen en daardoor blijft de mobiliteit voor mensen met een beperking en hun naasten een uitdaging.

Mensen met een beperking en hun naasten kunnen kiezen voor openbaar vervoer, doelgroepenvervoer, of eigen vervoersmiddelen. Gemeenschappen laten een veerkrachtige geest zien door via lokale initiatieven elkaar te helpen en te ondersteunen bij het overbruggen van fysieke afstanden. Er is wel een risico dat mensen met een beperking daardoor binnen de eigen lokale gemeenschap blijven

10.5. Reflectie op implicaties voor mensen met beperkingen

In het Kwaliteitskompas Gehandicaptenzorg 2023-2028 staat beschreven dat de gehandicaptenzorg mensen ondersteunt die verstandelijke, lichamelijke, zintuiglijke of meervoudige beperkingen en/of niet aangeboren hersenletsel hebben. Het gaat om mensen met levenslange en levensbrede beperkingen, met uitzondering van mensen met niet aangeboren hersenletsel, waarbij de beperking pas later in het leven is ontstaan, met daarna wel levenslange consequenties. Het gaat dus om een grote, diverse en unieke groep mensen die allemaal eigen zorg- en ondersteuningsvragen hebben. Het kwaliteitskompas gebruikt consequent de term 'mensen met een beperking'.

Daarin wordt verder geen onderscheid gemaakt. Om voor de verschillende doelgroepen wat meer duidelijk te geven op de geschetste scenario's, geven wij een korte reflectie op de mogelijke implicaties. Daarbij realiseren wij ons dat de situatie voor ieder mens uniek is en dat geldt uiteraard ook voor mensen die leven met een beperking.

De mate van de beperking, het netwerk van de persoon, de eigen capaciteiten en sociale achtergrond zijn onder andere van invloed op hoe iemand zijn of haar leven inricht en wat daarbinnen de mogelijkheden zijn. Een beschrijving van mogelijke implicaties binnen de scenario's geeft dus nooit een compleet beeld van de werkelijkheid. Onze reflectie is dan ook globaal gericht op de (on)mogelijkheden waarin wij verschillende effecten verwachten voor de doelgroepen binnen de geschetste scenario's.

Mensen met een verstandelijke beperking (VB)

Mensen met een IQ van 70 of lager noemen we verstandelijk beperkt (VB). We delen hen in licht (IQ tussen 50 en 70), matig (matige tot ernstige verstandelijke beperking; MEVB, IQ tussen 35 en 50) en ernstig (ernstig verstandelijke beperking; EVB, IQ lager dan 35). De groep mensen met een IQ tussen 70 en 85 wordt als er tegelijkertijd sprake is van beperkte zelfredzaamheid als zwakbegaafd benoemd en in de praktijk vaak als LVB gedefinieerd.

Reflectie:

De groep mensen met een verstandelijke beperking heeft reeds in 2024 een voordeel wanneer zij een sterk netwerk om zich heen hebben, omdat zij daar vaak van afhankelijk zijn. Wanneer de maatschappij deze groep mensen betreft, bijvoorbeeld binnen scholing en vormen van dagbesteding, waar er contact is tussen groepen, kunnen zij beter meekomen in de maatschappij.

De verwachting is dat in de scenario's waarin de mate van solidariteit met mensen met beperkingen hoog is, deze doelgroep een betere kans heeft om mee te doen dan in de scenario's waarin de solidariteit afneemt. Mensen met een verstandelijke beperking kunnen ook voordeel ondervinden door inzet van technologie, bijvoorbeeld in de ondersteuning bij dagelijkse activiteiten, zoals een reisapp waardoor zelfstandig reizen mogelijk is.

Voor deze doelgroep kan de mate van adoptie en acceptatie van technologische ontwikkelingen ook een belemmerende werking hebben. Steeds meer

moeten toepassen en beheersen van deze ontwikkelingen om mee te komen in de maatschappij kan juist ook zorgen voor afhaken en uitsluiten wanneer het niet lukt om mee te komen. Of technologie helpt of juist niet helpt bij deze doelgroep is dan ook sterk afhankelijk van het juist kunnen toepassen van die technologie en van de wijze waarop deze technologie is ontwikkeld en rekening houdt met verschillende verstandelijke capaciteiten van mensen. Daarmee is het moeilijk te voorspellen of technologische ontwikkelingen een positief effect zullen hebben op mensen met een verstandelijke beperking.

Mensen met een lichamelijke beperking (LG)

Bij een lichamelijke beperking is er iets mis in het bewegingsapparaat. Het kan zijn dat lichaamsdelen niet volgroeid zijn, beschadigd, niet aanwezig of dat men een chronische aandoening heeft. Binnen deze groep denken wij aan mensen met motorische en/of organische beperkingen. Voor de mensen met een zintuiglijke beperking volgt hierna een afzonderlijke beschrijving.

Reflectie:

De groep mensen met een lichamelijke beperking kan in principe veel profijt hebben van technologische ontwikkelingen. In de afgelopen jaren hebben ontwikkelingen op bijvoorbeeld het gebied van protheses met een lichamelijke beperking geholpen bij het meer zelfstandig inrichten van hun leven. Door deze reeds bewezen technologische ontwikkelingen is het waarschijnlijk dat deze doelgroep ook in de toekomst blijft profiteren van ontwikkelingen op dat gebied. Bij deze doelgroep is de verwachting dat zij in brede zin gemakkelijker met de digitalisering van de maatschappij kunnen meekomen dan de mensen met een verstandelijke beperking. Wanneer solidariteit zich uit in het verbeteren van de toegankelijkheid van de maatschappij voor mensen met lichamelijke beperkingen zal dat voordelen hebben voor deze doelgroep, bijvoorbeeld op de gebieden mobiliteit en vervoer, wonen, scholing en dagbesteding of werk.

Mensen met een zintuiglijke beperking (ZG)

We kunnen drie hoofdgroepen onderscheiden van mensen met een zintuiglijke beperking:

- Mensen met een visuele beperking.
- Mensen met een auditieve beperking.
- Mensen met een visuele én auditieve beperking (mensen met doofblindheid).

Reflectie:

Net als bij de mensen met een lichamelijke beperking is het mogelijke effect van technologische ontwikkelingen bij mensen met een zintuiglijke beperking in principe hoog. De ontwikkelingen om te ondersteunen bij visuele en/of auditieve beperkingen verlopen snel en niemand kan precies voorspellen welke technologische ontwikkelingen in 2050 beschikbaar zijn. Wel is zeker dat deze ontwikkelingen continu doorgaan.

De mate van adoptie is uiteraard sterk afhankelijk van de zintuiglijke beperking van een persoon, maar dat deze doelgroep in brede zin zal profiteren van dit soort ontwikkelingen is wel de verwachting. Net als bij mensen met een lichamelijke beperking is het ook voor deze doelgroep belangrijk in welke mate de maatschappij de toegankelijkheid voor hen ondersteunt. Dit zal deels afhankelijk zijn van de mate van solidariteit. Bij een hoge mate van solidariteit kunnen meer aanpassingen verwacht worden, dan bij een afnemende solidariteit.

Mensen met niet-aangeboren hersenletsel (NAH)

Niet-aangeboren hersenletsel is een beschadiging van de hersenen die na de geboorte is ontstaan. Alle mensen die hiermee te maken hebben, kennen een leven voor en een leven na de hersenbeschadiging. Die twee verschillen vaak enorm. Daarmee is het voor deze groep vaak lastig om de beperking te accepteren en ook voor de omgeving kan het accepteren van de beperking ingewikkeld zijn, omdat de beperkingen voor de hersenbeschadiging er niet waren.

Reflectie:

Bij mensen met niet-aangeboren hersenletsel is met name de overgang van de situatie voor en na de hersenbeschadiging lastig. Aanvullend is de persoonlijke situatie belangrijk, evenals de ontwikkeling en het netwerk van de persoon vóór de aandoening. Voor deze doelgroep bieden technologische ontwikkelingen op dit moment nog slechts beperkte ondersteuning. Aangezien het neurologisch vakgebied een zeer complex wetenschappelijk domein is, zal deze doelgroep waarschijnlijk ook in 2050 nog niet in hoge mate kunnen profiteren van technologische ontwikkelingen. Deze doelgroep kent na de hersenbeschadiging vaak een grote afhankelijkheid van de omgeving. Door het vaak grote verschil in de periode voor en na de hersenbeschadiging kan de mate van solidariteit vanuit de omgeving verschillen, omdat de mate van acceptatie van de beperking ook voor de omgeving lastig kan zijn. Naarmate binnen de maatschappij het omkijken naar anderen zich ontwikkelt en er in brede zin aanpassingen zijn in de maatschappij om de toegankelijkheid voor mensen met een beperking te bevorderen, zal ook deze doelgroep daarvan profiteren.

11 Tot slot: beschouwingen en aandachtspunten

2050 kan op sommige momenten nog ver weg lijken. Waar staan we over 26 jaar? Hoe oud zijn we dan? Hoe ziet ons leven er dan uit? Maar wat als we dezelfde hoeveelheid tijd teruggaan, als we 26 jaar teruggaan, waar stonden we in 1998 en hoe zag het leven er toen uit? 1998 was het jaar waarin Google werd gelanceerd, besloot de regering dat ze het huwelijk wil openstellen voor homo-seksuele paren, won de film Titanic 11 Oscars, werd de Europese Bank opgericht en werd de eerste module van het ISS-ruimtestation gelanceerd. Voor het leven met beperkingen was net twee jaar daarvoor het persoonsgebonden budget ingevoerd, maar er moest nog acht jaar gewacht worden tot het VN-verdrag Handicap werd geadopteerd. Sommige van de aspecten van het leven in 1998 lijken al lang geleden, andere zijn nog steeds actueel. De vraag is welke scenario's men toen geschetst zou hebben voor het leven met beperkingen in 2024.

In dit onderzoek hebben we de betekenis van ontwikkelingen voor het leven met beperkingen in kaart gebracht en een viertal scenario's ontwikkeld over hoe 2050 eruit zou kunnen zien. In deze slotbeschouwing reflecteren we op een aantal aspecten van deze studie, met name van de toekomstverkenning, en staan we stil bij thema's die in de gesprekken aanvullend op de leefdomeinen en scenario's naar voren zijn gekomen.

Scenariodenken

Scenariodenken is een hulpmiddel om op basis van zekerheden en onzekerheden scenario's van een mogelijke toekomst te ontwerpen. Scenario's die nooit volledig werkelijkheid zullen worden, het zijn geen voorspellingen. Het zijn op basis van de kennis en ervaringen van nu plausibele weergaven van hoe leven met beperkingen in 2050 eruit zou kunnen zien. De scenario's kunnen daarmee als input dienen voor het maken van beleidskeuzes in de komende jaren. Door scenario's nu te construeren op basis van kennis en verwachtingen die er nu zijn, kunnen overheid en maatschappelijke partners bewuste keuzes maken. Het rekt het denken op. In deze studie zijn de scenario's beleidsarm opgesteld. Dat betekent dat de keuzes die de komende jaren gemaakt worden de ontwikkelingen zullen beïnvloeden en zullen maken dat de ontwikkelingen mogelijk anders verlopen dan nu beschreven. Niet alle ontwikkelingen zijn even direct te beïnvloeden door het beleid van de landelijke of lokale overheid of door activiteiten van maatschappelijke partners en burgers zelf. In de scenario's hebben we geen aandacht besteed aan wereldwijde ontwikkelingen rondom klimaat, internationale samenwerking of conflicten, migratie en eventuele economische crisissen. Zulke ontwikkelingen zullen, net als toekomstige beleidskeuzes, invloed hebben op hoe Nederland zich ontwikkelt.

We zijn ook niet ingegaan op mogelijke ethische ontwikkelingen en aspecten. Met toenemende mogelijkheden van diagnostiek, medische behandelingen en integratie van technologie in de biologie van mensen ontstaan nieuwe vragen over de betekenis hiervan. Dit zal ook van invloed zijn op het denken en het leven met beperkingen. Dit viel echter buiten de scope van dit project.

Na afronding van de analyse en het opstellen van de conceptrapportage verscheen in oktober 2024 van het Centraal Planbureau het rapport 'Kiezen voor later. Vier visies voor 2050. Een langetermijnverkenning voor de Nederlandse economie'. Voortbouwend op de traditie van het maken van toekomstverkenningen die het CPB heeft, schetst men vier scenario's gebaseerd op onderscheidende maatschappijvisies.

Anders dan in dit rapport is men dus niet uitgegaan van kernonzekerheden en een assenstelsel maar heeft men vanuit de maatschappijvisies scenario's ontwikkeld. Men omschrijft de scenario's als volgt *"In het scenario Markt staan individuele vrijheid en het streven naar materiële welvaart centraal, in een context van sterke internationale verwevenheid en een beperkt vertrouwen in de overheid. In het scenario Autonoom staan zelfvoorziening en gemeenschapsdenken voorop, tegen een achtergrond van toenemende geopolitieke spanningen. In het scenario Duurzaam staat de leefbaarheid van de aarde nu en in de toekomst centraal, en wordt hieraan internationaal sterk samengewerkt. In het scenario Samen vormen solidariteit en een meer gelijke verdeling van kansen en welvaart het uitgangspunt en is er veel vertrouwen in de sturende en herverdelende overheid."* (pag. 7). In de scenario's zijn op diverse aspecten duidelijke overeenkomsten te vinden met de scenario's zoals wij die hebben geschetst met name waar de as mate van solidariteit betreft. In de rapportage is nauwelijks aandacht voor mensen met beperkingen. Alleen in het deel over 'Afwegingen bij de sociale zekerheid en inkomensverdeling' wordt ingegaan op de lage arbeidsparticipatie van mensen met een beperking en wordt op basis van de literatuur aangegeven dat sommigen aangeven dat er een groot onbenut arbeidspotentieel is en anderen schetsen dat veel mensen in de bijstand vanwege gezondheidsproblemen niet in staat zijn betaald werk uit te voeren en dat de gecreëerde banen in relatie tot de banenafpraak achterblijven bij de doelstelling (CPB 2024, pag. 58).

Betrokkenheid

Bij de uitvoering van dit onderzoek en de ontwikkeling van de scenario's hebben wij een beroep gedaan op de kennis, expertise en ervaring van een grote diverse groep mensen. Mensen die leven met een beperking, hun naasten, professionals werkend in de sector, wetenschappers en mensen die de ontwikkelingen volgen. Er was een grote bereidheid om mee te denken over hoe de toekomst eruit zou kunnen en/of zou moeten zien. Iedereen was bereid om mee te denken en input te geven. Tegelijkertijd zat er soms ook een zekere spanning op aspecten van het scenario-denken. Allereerst blijkt het niet eenvoudig te zijn om vanuit het nu over 2050 na te denken.

De huidige situatie kleurt ieders denken en ervaringen, waardoor het niet eenvoudig is om door te redeneren naar 2050. Niet voor niets zeggen science-fictionverhalen evenveel over de toekomst als over de tijd waarin ze geschreven zijn. Het feit dat wij werkten met beleidsarme scenario's leidde ook regelmatig tot discussie. Deelnemers aan de gesprekken hadden ideeën en suggesties voor hoe de toekomst vorm te geven en wensen over hoe de overheid en andere partijen zouden moeten optreden. Het was voor deelnemers soms lastig dat die ideeën geen plek konden krijgen in de scenario-ontwikkeling. In gesprekken gaven mensen soms aan dat sommige scenario's te optimistisch zouden zijn. Deze reacties onderstrepen de betrokkenheid van de deelnemers bij de gesprekken over hoe de toekomst voor mensen met beperkingen eruit kan zien. Bij de verdere ontwikkeling van beleid en keuzes biedt deze betrokkenheid een belangrijke basis voor het ministerie van VWS om samen met maatschappelijke partners op te trekken. En dan zowel voor beleid richting 2050, als om de doelstelling te halen om uiterlijk in 2040 de positie van mensen met een beperking in lijn met het VN-verdrag te hebben gebracht, zoals beoogd in de *Nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag Handicap* (MinVWS, 2024).

Integraliteit en cumulatieve effecten

In de beschrijving van de scenario's is zoveel mogelijk afzonderlijk aandacht besteed aan de verschillende leefdomeinen in relatie tot de beide kernonderwerpen. Het risico daarvan is dat ontwikkelingen in zekere zin 'uit elkaar worden getrokken'.

Daarom is het belangrijk om te beseffen dat leefdomeinen in de geleefde werkelijkheid integraal bij elkaar komen. Mensen met een beperking en hun naasten hebben met alle leefdomeinen te maken. Zij zijn geen homogene groep, aangezien elke beperking andere uitdagingen met zich meebrengt; andere factoren (opleiding, sociaaleconomische status) zullen ook van invloed zijn op de geleefde werkelijkheid en wat die in de individuele situatie zal betekenen.

Tegelijkertijd is het zo dat er cumulatieve effecten van ontwikkelingen zijn, juist ook voor het leven met beperkingen. De zekere personeelsschaarste heeft niet alleen gevolgen voor de beschikbaarheid van personeel in de zorg, maar ook voor personeel in het vervoer en in het onderwijs. Het risico is dat mensen met beperkingen op meerdere aspecten nadelige effecten zullen ervaren van de personeelstekorten. De vergrijzing en het dreigende tekort aan mantelzorgers en arbeidskrachten in de zorg brengt het risico met zich mee dat ouderen en mensen met een beperking met elkaar 'in concurrentie' raken op sector-, groeps- en individueel niveau –in zorg, ondersteuning en wonen. Daarbij concurreren ze om middelen, personeel en aandacht. Personeelstekorten kunnen ook op andere domeinen gevolgen hebben, bijvoorbeeld doordat er minder personeel voor specifiek vervoer of voor onderwijs (ongeacht of dat nu speciaal onderwijs of inclusief onderwijs is) beschikbaar is. Naast afzonderlijke effecten binnen specifieke leefdomeinen is het dus van belang om naar mogelijke cumulatieve effecten te kijken. Een risico is dat er in allerlei sectoren steeds voor gekozen wordt om met de beperkte hoeveelheid beschikbaar personeel een zo groot mogelijke groep te bereiken (patiënten, leerlingen, klanten). Dit heeft in de praktijk (mogelijk onbedoeld) een grote impact op een specifieke groep. Steeds trekken sommigen, in dit geval mensen met een beperking, aan het kortste eind.

Stelselinrichting

Het uitgangspunt bij de scenario-ontwikkeling was om te werken met beleidsarme scenario's. Er is daarom slechts beperkt aandacht besteed aan de mogelijke ontwikkelingen van de inrichting van het stelsel van zorg en ondersteuning voor leven met beperkingen en de betekenis die dat kan hebben. De inrichting van het stelsel van zorg en ondersteuning, de wijze van organisatie, de taakverdeling tussen Rijk, gemeenten, zorgkantoren en andere partners, de financieringsstructuur, de wijze van indiceren, maar ook effecten van andere wetgeving op de mogelijkheden van mensen met een beperking, zijn nu niet meegenomen in de scenario's. Zowel in de literatuur als in de gesprekken hebben mensen echter nadrukkelijk gewezen op de effecten die de stelselinrichting en andere wetgeving hebben op het leven met beperkingen. Bij de verdere bespreking van scenario's is het dus steeds belangrijk om daar ook nadrukkelijk rekening mee te houden.

Tot slot

In dit rapport hebben we op basis van de beschikbare literatuur en de kennis en ervaring van heel veel betrokkenen en deskundigen vooruitgekeken naar leven met beperkingen in 2050. Hoe het leven met beperkingen in 2050 er daadwerkelijk uit zal zien, krijgt de komende jaren vorm op basis van de keuzes die landelijke en lokale overheden, maatschappelijke partners, bedrijven en mensen zelf maken. Wij hopen dat dit rapport kan bijdragen aan het gesprek over hoe de toekomst er uit kan zien om zo tot gefundeerde keuzes te komen.

12 Literatuurlijst

Sleutelpublicaties:

Broek, A. van den, Campen, C. van, Haan, J. de, Roeters, A., Turkenburg, M., en Vermeij, L. (2016), De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

<https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2016/12/21/de-toekomst-tegemoet/De+toekomst+tegemoet.+SCR2016.pdf>

CPB (2019), Zorgen om morgen. CPB Vergrijzingsstudie. Den Haag: Centraal Plan Bureau. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Vergrijzingsstudie-2019-Zorgen-om-morgen.pdf>.

CPB en PBL (2015), Nederland in 2030 en 2050: Twee referentiescenario's. Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving. Den Haag: Uitgeverij PBL. [cpb-pbl-boek-19-wlo-2015-nederland-2030-en-2050.pdf](https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-PBL-Nederland-2030-en-2050.pdf).

Eimers, T. (red.) (2023), Vandaag is het 2040: Toekomstverkenning voor middelbaar beroepsonderwijs, hoger onderwijs en wetenschap. Deel 1: Kernrapport. Nijmegen/ Utrecht/ Enschede/ Amsterdam: KBA Nijmegen, ResearchNed, Andersson Elffers Felix, CHEPS, Kohnstamm Instituut.

<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2023/09/08/toekomstverkenning-voor-middelbaar-beroepsonderwijs-hoger-onderwijs-en-wetenschap-deel-1/toekomstverkenning-voor-middelbaar-beroepsonderwijs-hoger-onderwijs-en-wetenschap-deel-1.pdf>.

Freedomlab (2021), Toekomstverkenning Digitalisering 2030. <https://www.nederlanddigitaal.nl/binaries/nederlanddigitaal-nl/documenten/publicaties/2021/04/28/toekomstverkenning-digitalisering-2030---freedomlab/Toekomstverkenning+Digitalisering+2030+-+FreedomLab.pdf>.

NIDI en CBS (2020), Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs. Deelrapport Verkenning Bevolking 2050. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

<https://publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf>.

NIDI en CBS (2021), Bevolking 2050 in beeld: Opleiding, arbeid, zorg en wonen. Eindrapport Verkenning Bevolking 2050. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.

<https://publ.nidi.nl/output/2021/nidi-cbs-2021-bevolking-2050-in-beeld.pdf>.

RIVM (2018), Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018: Een gezond vooruitzicht. Synthese. Den Haag: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

<https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2018-0030.pdf>.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2021), Kiezen voor houdbare zorg: mensen, middelen en maatschappelijk dragvlak. WRR-Rapport 104. Den Haag: WRR. https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2021/09/15/kiezen-voor-houdbare-zorg/Kiezen+voor+houdbare+zorg_Mensen_middelen+en+maatschappelijk+draagvlak_WRRrapport+104.pdf.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2020), Het betere werk: De nieuwe maatschappelijke opdracht. WRR-Rapport 102. Den Haag: WRR.

<https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2020/01/15/het-betere-werk/R102-Het-betere-werk-de-nieuwe-maatschappelijke-opdracht.pdf>.

Aanvullende publicaties

Blair, E., Langdon, K., McIntyre, S. et al. (2019). Survival and mortality in cerebral palsy: observations to the sixth decade from a data linkage study of a total population register and National Death Index. *BMC Neurology*, 19, 111.

<https://doi.org/10.1186/s12883-019-1343-1>.

Brooks, J.C., Strauss, D.J., Shavelle, R.M., Tran, L.M., Rosenbloom, L., & Wu, Y.W. (2014). Recent trends in cerebral palsy survival. Part I: period and cohort effects. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 56(11), 1059–1064.

<https://doi.org/10.1111/dmcn.12520>.

Buysch, E. op den (2021). Herstelplan zelfredzaamheid. Den Haag: Stichting Toekomstbeeld der Techniek.

<https://stt.nl/media/pages/toekomstverkenningen/zelfredzaamheid-en-technologie/herstelplan-zelfredzaamheid/70d80dacdb-1657632520/stt-95-herstelplan-zelfredzaamheid.pdf>.

CPB, PBL en SCP (2022). Verankering van brede welvaart in de begrotingssystematiek Voortgangsrapportage van de drie gezamenlijke planbureaus CPB/PBL/SCP 30 juni 2022. Den Haag: Uitgeverij PBL.

CPB (2024). Kiezen voor later. Vier visies voor 2050. Een langetermijnverkenning voor de Nederlandse economie. Den Haag 2024.

https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB_publicatie_kiezen_voor_later_vier_visies_voor_2050.pdf.

Duin, C. van, Riele, S. te, en Stoeldraijer, L. (2018). Huishoudensprognose 2018-2060: opmars eenpersoonshuishoudens zet door. Statistische trend. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

https://www.cbs.nl/-/media/_pdf/2018/51/2018st28-huishoudensprognose_web.pdf.

Draak, M. den, Marangos, A. M., Plaisier, I., en Klerk, M. de (2016). Wel Thuis?: literatuurstudie naar factoren die zelfstandig wonen van mensen met beperkingen beïnvloeden. Evaluatie Hervorming Langdurige zorg. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2016/11/25/wel-thuis/Wel_thuis_web.pdf.

European Commission (2021). Union of equality: Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030. Brussels: European Commission.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=celex:52021DC0101><https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=celex:52021DC0101>.

GGZ Standaarden (2018), Psychische stoornissen en ZB/LVB.

<https://www.ggzstandaarden.nl/zorgstandaarden/psychische-stoornissen-en-zwakbegaafdheid-zb-of-lichte-verstandelijke-beperking-lvb/samenvatting>.

Hilberink, Sander (2021), Tussen. Over levenslange en levensbrede ondersteuningsbehoeften Openbare Les van de Lector Ondersteuningsbehoeften: Levenslang & Levensbreed. Hogeschool Rotterdam Uitgeverij.

Jester Strategy (2019) Technologie in de verpleeghuiszorg. Amersfoort.

Jeurissen, P., H. Maarse en M. Tanke (2018) Betaalbare zorg, Den Haag: Sdu Uitgevers. <https://www.sdu.nl/shop/betaalbare-zorg.html>.

Klein, M. van der, en L. van Hal (2020), Maatwerk in wonen. Verkenning van de aard en de omvang van zelfstandige woonwensen van mensen met een beperking. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Klein, M. van der, Jansma, A. en Aussems, C. (2016), Een nieuwe generatie een nieuw geluid?

Werkenden (in spe) over vaste en flexibele contracten. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Kooiker, S., A. de Jong, D. Verbeek-Oudijk en A. de Boer (2019), Toekomstverkenning mantelzorg aan ouderen. Een verkenning van de regionale ontwikkelingen voor de komende 20 jaar. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

<https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2019/11/08/toekomstverkenning-mantelzorg-aan-ouderen-in-2040/Toekomstverkenning+mantelzorg+aan+ouderen+in+2040.pdf>.

Mejía Dorantes, L. & Murauskaite-Bull, I (2022). Transport poverty: a systematic literature review in Europe. JRC129559. Publications Office of the European Union: Luxembourg.

<https://data.europa.eu/doi/10.2760/793538>.

MinVWS (2024). Nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag Handicap. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport: Den Haag.

<https://open.overheid.nl/documenten/db93725f-4753-4e40-bf53-d18454b28308/file>.

NOS en Nieuwsuur (2021), Nederland in 2050.

<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2368084-nederland-in-2050>.

Oakeshott, P., Hunt, G.M., Poulton, A., & Reid, F. (2010). Expectation of life and unexpected death in open spina bifida: a 40-year complete, non-selective, longitudinal cohort study. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 52(8), 749–753.

<https://doi.org/10.1111/j.1469-8749.2009.03543.x>.

OHCHR (2006), Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Sixty-first session of the General Assembly by resolution A/RES/61/106.

https://www.ohchr.org/sites/default/files/Ch_IV_15.pdf.

ONCE & ILO (2019), Making the future of work inclusive of people with disabilities. Geneva: International Labour Organization.

https://www.ilo.org/global/topics/disability-and-work/WCMS_729457/lang--en/index.htm.

Rathenau Instituut (z.d.), Digitalisering.
<https://www.rathenau.nl/nl/digitalisering>.

Rathenau Instituut (z.d.), Gezondheid.
<https://www.rathenau.nl/nl/gezondheid>.

RIVM (2023), Opgaven voor volksgezondheid en zorg op weg naar 2050: Vooruitblik Volksgezondheid Toekomstverkenning 2024. RIVM-rapport 2023-0408.
<https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2023-0408.pdf>.

RIVM (2024) Kiezen voor een gezonde toekomst. Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024. RIVM-rapporten 2024-0110.
<https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2024-0110.pdf>.

Roeters, A. en Broek, A. van de (2022), De toekomst in meervoud: Verhouding beleid-burgers dan en nu. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
<https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2022/12/12/de-toekomst-in-meervoud/SCP+BBG+Toekomstbeelden+Essay.pdf>.

Snellen, D. en Hamers, D (2019), Oefenen met de toekomst: Scenario's voor stedelijke ontwikkeling, infrastructuur en mobiliteit in Nederland voor 2049. Ruimtelijke Verkenning 2019. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Stichting Toekomstbeeld der Techniek (2015). Beter?: Toekomstbeelden van technologie in de zorg.
https://stt.nl/media/pages/toekomstverkenningen/beter-technologie-in-de-zorg/beter-technologie-in-de-zorg/04dd5583ae-1604311449/stt82_beter_zorgtechnologie-beter.pdf.

United Nations Treaty Collection (z.d.), 15. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Chapter IV. Geraadpleegd op 28 oktober op
https://treaties.un.org/Pages/ViewDetail.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-15&chapter=4&clang=_en.

United Nations Treaty Collection (z.d.), 15.a Optional Protocol to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Chapter IV. Geraadpleegd op 28 oktober op
https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-15-a&chapter=4&clang=_en.

Vonk, R., H. Hilderink, M. Plasmans, G. Kommer en J. Polder (2020), Toekomstverkenning zorguitgaven 20152060: Kwantitatief vooronderzoek in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (wrr). Deel 1:

toekomstprojecties, RIVM-Rapport 2020-0059.
<https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2020-0059.pdf>.

Vrooman, C., Boelhouwer, J., Iedema, J., en A. van der Torre (2023), Eigentijdse ongelijkheid: De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal - Verschil in Nederland 2023. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
<https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2023/03/07/eigentijdse-ongelijkheid/SCP+onderzoeksrapport+Eigentijdse+Ongelijkheid.pdf>.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2021). Opgave AI. De Nieuwste systeem-technologie. WRR-Rapport 105, Den Haag: WRR.

Woittiez, I.B., E. Eggink, L. Putman en M. Ras (2018) An international comparison of care for people with intellectual disability. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
<https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2018/07/06/an-international-comparison-of-care-for-people-with-intellectual-disabilities/An+international+comparison+of+care+for+people+with+intellectual+disabilities.pdf>.

Zorg van Nu, (z.d.). Gezonder leven.
<https://www.zorgvanu.nl/themas/gezonder-leven>.

Zorg van Nu, (z.d.). Langer thuis wonen.
<https://www.zorgvanu.nl/langer-thuis-wonen>.

Bijlage 1. Toelichting op methoden in deze verkenning

Het Verwey-Jonker Instituut en Q-consult Zorg hebben gezamenlijk deze toekomstverkenning uitgevoerd. Dit consortium heeft jarenlange ervaring in verkenningen, bestrijkt diverse expertises en heeft een ruime pool van contacten in wetenschap en samenleving. Het consortium combineert kennis van de gehandicaptenzorg (Q-Consult Zorg) en kennis van thema's die mensen met beperkingen (en hun naasten) bezighouden (Verwey-Jonker Instituut).

We hebben in beide delen meerdere gespreksrondes ingebouwd, en ook reflectie daarop georganiseerd om het beeld over de toekomst van leven met een beperking te toetsten, te verrijken en aan te vullen. Het gehele onderzoek door is de sneeuwbalmethode gehanteerd om weer nieuwe gesprekspartners op het spoor te komen. Zo is de inbreng van een divers gezelschap gegarandeerd: input van onderzoekers, beleidmakers en praktijkexperts, en ook deelname van jongeren, mensen met een migratieachtergrond en ervaringsdeskundigen met beperkingen.

Om tijdens de verkenning scherp te blijven heeft het onderzoeksteam zich op de volgende gebieden laten bijstaan door drie adviseurs:

- Voor de technologische ontwikkelingen onafhankelijk denker Peter Ros.
- Voor scenario-ontwikkeling Renate Kenter, senior consultant bij *De Ruijter Strategie*.
- Voor het gebied van levenslange en levensbrede ondersteuningsbehoeften van volwassenen met beperkingen, dr. Sander Hilberink (Lector aan de Hogeschool Rotterdam en ervaringsdeskundige).

Oriëntatie en selectie literatuur

Aan het begin van de verkenning hebben we oriënterende gesprekken gevoerd met de adviseurs en zes sleutel-informanten. Zij zijn allen een vooraanstaand expert op hun eigen vakgebied en boden een eerste inzicht in de te verwachten trends op het gebied van demografie, technologie, economie, sociaal-cultureel leven, en leven met een handicap. Het gesprek droeg daarnaast bij aan het identificeren van relevante literatuur.

Voor de literatuurstudie is een brede inventarisatie gedaan van wetenschappelijke literatuur die de toekomst van Nederland in kaart brengt. Binnen de beschikbare tijd was het niet mogelijk om alle titels uit de inventarisatie te bestuderen; daarom is er een selectie gemaakt op basis van de volgende criteria:

- Gemaakt door een wetenschappelijk kennisinstituut.
- Verschenen in de periode 2013- 1 november 2023.
- Handelend over demografische, technologische, sociaaleconomische of sociaal culturele ontwikkelingen.
- Met het oog op 2050, of als dat niet mogelijk was 2040.

Daaruit kwam een selectie van tien Nederlandse wetenschappelijke sleutelpublicaties die het uitgangspunt vormen van deze literatuurstudie (zie literatuurlijst). Scenariostudies waarin een kennisinstituut verwachte ontwikkelingen in mogelijke toekomstscenario's heeft vertaald (en vooral die scenario's presenteert), behoren niet tot de geselecteerde sleutelpublicaties.²¹

Voor de ontwikkelingen op technologisch gebied was het niet eenvoudig een sleutelpublicatie te vinden. Het Rathenau Instituut – het kennisinstituut dat zich met de toekomst van technologie in de Nederlandse samenleving bezighoudt – had geen toekomstverkenning beschikbaar. Daarom hebben we voor het hoofdstuk over technologie een andere werkwijze moeten volgen (zie hoofdstuk 5). Omdat de wetenschappelijk toekomstverkenningen zo weinig aandacht hadden voor de toekomst van de groepen die in deze verkenning centraal staan, hebben we met het oog op juist deze groepen naar Europese en internationale literatuur gezocht die aandacht had voor de toekomst van mensen met beperkingen en hun positie in de samenleving. Deze literatuur komt in het hoofdstuk over de verwachte sociaal culturele ontwikkelingen aan bod.

Werving en organisatie rondetafel-gesprekken, focusgroepen, reflectie-interviews, spiegel sessies

Ronde-tafel gesprekken

In januari 2024 hebben we twee rondetafelgesprekken met 26 representatieve en gezaghebbende onderzoekers, wetenschappers, belangenbehartigers en beleidsmakers georganiseerd – een overzicht van de aanwezigen geven we in bijlage 2. Het doel was om tot een zo gevarieerd mogelijk gezelschap te komen waarbij we balans zochten tussen verschillende disciplines, expertises en perspectieven. Deze personen zijn mede benaderd op basis van de oriënterende gesprekken, alsook raadplegingen in ons netwerk, en identificatie van relevante personen. Zo droegen onze gesprekspartners in de oriënterende gesprekken mensen voor die volgens hen een waardevolle toevoeging zouden zijn aan de rondetafelgesprekken. Daarnaast hebben we ook gezocht naar mensen binnen en buiten ons netwerk die niet alleen over relevante expertise beschikten, maar ook een brede diversiteit aan kennis en achtergronden in de gesprekken inbrachten. Aan de genodigden gaven we meerdere data in optie; afhankelijk van de beschikbaarheid werd een gezelschap samengesteld.

Voorafgaand aan het rondetafelgesprek hebben we de deelnemers een samenvatting van de literatuurstudie en de inhoudsopgave toegestuurd. Ook hebben we de opzet van de scenario's gedeeld met de deelnemers. Tijdens deze rondetafelgesprekken gingen we gedurende 2,5 uur het gesprek aan op basis van de literatuur en een presentatie over de voorgelegde scenario's.

²¹ Een voorbeeld van zo'n scenariostudie is in maart 2023 uitgekomen bij het Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Planbureau: Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050 | Planbureau voor de Leefomgeving (pbl.nl).

Focusgroepen

Gedurende februari en maart hebben we 6 thematische focusgroepen rondom de 6 leefdomeinen georganiseerd. Deze focusgroepen bestonden uit 12-14 deelnemers met trendwatchers ervaringsdeskundigen, onderzoekers en experts (bestuurders, zorgprofessionals en beleidsadviseurs) uit de praktijk van de (gehandicapten)zorg en andere organisaties actief op dat specifieke leefdomein – een overzicht van de aanwezigen geven we in bijlage 3. Tijdens elke focusgroep stond 1 leefdomein centraal, maar we hebben ook gevraagd naar de raakvlakken die de deelnemers zien met andere leefdomeinen. Deze gesprekken duurden 2 uur en de gesprekken vonden in hybride vorm plaats (live en op het Verwey-Jonker Instituut of bij Q-Consult Zorg).

Deelnemers zijn geselecteerd op basis van verwijzing, identificatie van relevante organisaties en personen en door belangenverenigingen te benaderen. We hebben een brede groep mensen benaderd. Aan eenieder gaven we meerdere data in optie; afhankelijk van de beschikbaarheid werd een gezelschap samengesteld.

De focusgroep bestond uit twee delen, allereerst bespraken we met de aanwezigen hun verwachtingen voor 2050 binnen dat leefdomein en hoe dit mensen met een beperking zou beïnvloeden. Dit deden we aan de hand van een korte topiclijst. Na een korte pauze hebben we de groep in twee- of drietallen opgedeeld waarbij iedere groep een scenario kreeg toegewezen – zie bijlage 4 voor de briefing die met de deelnemers was gedeeld. Daarbij hebben we de vraag gesteld om op te schrijven via post-its of statements (in de Teams-chat) hoe ze het leefdomein in dit scenario voor zich zien anno 2050. Daarop hebben we één persoon van elke groep gevraagd om terug te koppelen aan de grote groep.

Reflectie-interviews

In maart en april hebben we 6 online reflectie-interviews van een uur gehouden met experts op de verschillende leefdomeinen die niet aanwezig waren bij de focusgroep – een overzicht van de experts geven we in bijlage 3. Tijdens ieder interview stond één leefdomein centraal. Voorafgaand het gesprek hebben we een samenvatting van het verslag van de focusgroep opgestuurd. Tijdens het gesprek hebben we gevraagd de expert te reflecteren op de opbrengst. Daarbij werd gekeken naar de achtergrond van de deelnemers, tot in hoeverre men zich kon vinden in de bevindingen en wat tijdens de focusgroepen niet (voldoende) is besproken maar wel relevant is met het oog op 2050.

Spiegelsessies

Tot slot hebben we in maart 4 spiegelsessies van 2 uur georganiseerd met mensen met een beperking en hun naasten – een overzicht van de aanwezigen geven we in bijlage 3. Deze werden georganiseerd bij het Verwey-Jonker Instituut. Iedere spiegelsessie werd georganiseerd rondom een type beperking: één spiegelsessie met mensen met verstandelijke beperkingen en hun naasten; één spiegelsessie met mensen met lichamelijke beperkingen; en één spiegelsessie met mensen met zintuigelijke beperkingen en hun naasten. Voor het werven van deelnemers hebben we uitgereikt naar de diverse belangen- en patiëntenverenigingen en een beroep gedaan op de contacten uit de eerdere sessies.

Tijdens de spiegelsessie gingen we met de mensen in gesprek over de toekomstige ontwikkelingen en wat dat zou betekenen op het leven met een beperking. Na kort de algemene verwachtingen en zekerheden en onzekerheden te presenteren, zijn we via een Mentimeter in gesprek gegaan over de verschillende leefdomeinen. Daarbij was de voorkeur van de mensen leidend in welk leefdomein besproken werd. Vragen die aan bod kwamen, zijn: Welk domein is voor jullie het meest belangrijk? En wat zie je in 2050 gebeuren binnen dit leefdomein? Daarop hebben we de vier referentiescenario's gepresenteerd en hebben we de deelnemers gevraagd te reflecteren op wat zij denken dat het

scenario voor hen betekent (wat is wel of niet mogelijk?) en in welke zij wel of niet verwachten mee te kunnen komen en waarom.

Analysemethode

De toekomstverkenning is een kwalitatief onderzoek naar aanleiding van literatuur, interviews en groepsgesprekken. De analyse van de gesprekken heeft plaats gevonden in drie stappen:

1. *Notuleren gesprekken*: van alle gesprekken zijn verslagen gemaakt. Dit beslaat dus verslagen van de oriënterende interviews (9x); ronde tafels (2x); thematische focusgroepen per leefdomein (6x); reflectie interviews (6x) en spiegelsessies (3x).
2. *Herschikken en opnieuw rubriceren van bronmateriaal*: om deze bronnenmateriaal constructief door te nemen, hebben we daarop verzamel-documenten opgesteld per leefdomein, waarin informatie uit alle fasen van het onderzoek bijeengebracht worden. Op basis van deze documenten identificeren we veel gedragen ontwikkelingen en verwachtingen, en hoe men het leefdomein voor dat specifieke thema inkleurt.
3. *Combinerende analyse*: vervolgens hebben we in tweetallen het verzamel-document voor de leefdomeinen doorgenomen. Door dit in tweetallen te bespreken, ondervangen we mogelijke aannames en blinde vlekken aan de kant van de onderzoekers. In een intern workshop, hebben we de combinatie van scenario en leefdomeinen: welke genoemde ontwikkelingen per leefdomein horen bij welk scenario. Door dit middels een workshop te doen, stelde het ons ook in staat om de verbindingen tussen de verschillende leefdomeinen te expliciteren en mee te nemen. Binnen deze stap hebben de scenario's invulling gegeven op basis van de algemene ontwikkelingen (literatuurstudie) en met door de praktijk verwachte ontwikkelingen per leefdomein (ronde tafels, focusgroepen, reflectie-interviews en spiegelsessies).

Bijlage 2. Interviews ter oriëntatie en deelnemers aan de rondetafelgesprekken

Met de volgende experts hebben wij in 2023 een oriënterend gesprek gehad in het kader van deze verkenning:

- Leo van Wissen (voormalig hoogleraar Economische Demografie bij Rijksuniversiteit Groningen en voormalig directeur NIDI). Joop de Beer (NIDI, auteur van *Bevolking 2050 in beeld: opleiding, arbeid, zorg en wonen*).
- Peter Ros (adviseur technologische ontwikkelingen).
- Rick Brink† (voormalig minister van gehandicapten zaken, 2019-2021)
- Sander Hilberink (lector aan de Hogeschool Rotterdam op het gebied van levenslange en levensbrede ondersteuningsbehoeften van volwassenen met beperkingen; adviseur leven met beperkingen).
- Henk Hilderink (RIVM).
- Ton Manders (Centraal Planbureau/ Planbureau voor de Leefomgeving).
- Marjolein ten Hoonte (Randstad).
- Renate Kenter (De Ruijter Strategie, adviseur scenario-ontwikkeling).

De volgende 26 experts hebben deelgenomen aan de rondetafelgesprekken in januari 2024:

- Manna Alma (Rijksuniversiteit Groningen, senior onderzoeker UMCG).
- Ronald Batenburg (Radboud Universiteit, bijzonder hoogleraar Arbeids- en organisatievraagstukken in de zorg).

- Brigitte Boon (Tilburg Universiteit, bijzonder hoogleraar technologie gehandicaptenzorg & bestuurder Academy Het Dorp).
- Crétien van Campen (Sociaal Cultureel Planbureau, senior wetenschappelijk medewerker).
- Erik Dannenberg (Divosa, voorzitter).
- Coen van Duin (Centraal Bureau voor de Statistiek, onderzoeker).
- Eva Eikhout (Ambassadeur Zorgvernieuwing).
- Jacqueline Gomes (Per Saldo, senior beleidsadviseur).
- Thijs Hardick (Ieder(in)).
- Arnoud Heinen (Laposa - Landelijke Patiënten- en Oudervereniging voor Schedel- en/ of Aangezichtsandoeningen).
- Philp Idenburg (Zorgorganisatie BeBright Consultancy, managing partner).
- Ellis Jongerius (LFB, directeur).
- Dickie van der Kaa (KansPlus, directeur).
- Marie Louise Lemmen (Esther Vergeer Foundation, directeur).
- Jonathan Maas (*Auteur Een broer als Manuel*).
- Henry Mulder (Zorgorganisatie Trajectum, programmamanager innovatie).
- Jenneken Naaldenberg (Radboudumc, universitair hoofddocent).
- Marco Pastors (Nationaal Programma Rotterdam Zuid, directeur).
- Annette van der Putten (Rijksuniversiteit Groningen, adjunct hoogleraar).
- Antoinette Reerink (Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, senior-adviseur).
- Maarten van Rixtel (Zorgorganisatie Sensire, directeur transitie en innovatie).
- Michel van Schaik (Rabobank, directeur gezondheidszorg).
- Danielle Schutgens (HandicapNL, directeur).
- Daniëlle Snellen (Planbureau voor de Leefomgeving, plaatsvervangend sectorhoofd).
- Jan-Maarten van Sonsbeek (Centraal Planbureau, programmaleider arbeid en kennis).
- Yasmina Yatti (masterscriptie over de juridische toegang tot gehandicaptenzorg voor vluchtelingen).

Bijlage 3. Deelnemers aan focusgroepen en spiegelsessies

De volgende 78 experts hebben deelgenomen aan de thematische focusgroepen over leefdoelgebieden

Werk en dagbesteding in 2050

- Saskia Andriessen (Zelfstandig beleidsonderzoeker arbeidsparticipatie).
- Jaap Berends (Campus Woudhuis – Groen werk-leerbedrijf, bestuurder)
- Ed Berendsen (UWV, Senior Kennisadviseur).
- Corine van de Burgt (Stichting De Omslag, Directeur)
- Bruno Fermin (SBCM, Fondsmanager)
- Alice Hammink (Ministerie VWS, Senior beleidsmedewerker toegankelijkheid en inclusie & werkzaam bij programma *Onbeperkt Meedoen*).
- Heleen Heinsbroek (Cedris, senior beleidsadviseur).
- Marjolein ten Hoonte (Randstad Groep Nederland, directeur arbeidsmarkt en MVO & Auteur *Kunnen we het even over werk hebben?*).
- Kim Kranenburg (TNO, programma/projectmanager & research inclusieve arbeidsmarkt en technologie).
- Martijn van Lobenstein (Stichting Philadelphia Zorg, Directeur Werk & Begeleiding)
- Steven Mersch (Pameijer, Productontwikkelaar Pameijer Werkt en E-Support/Health).
- Gerold Mulder (MIND, belangenbehartiger).
- Wilma Otten (TNO, Wetenschappelijk onderzoeker).
- Roza Vreeman (JongPIT, belangenbehartiger).

Scholing en ontwikkeling in 2050

- Minne Bakker (Expertisecentrum Inclusief Onderwijs, senior adviseur).
- Niels Bloembergen (Mediajungle, directeur).
- Joyce van den Boogaard (Stichting NIVOZ – Nederlands Instituut voor Onderwijs en Opvoedingszaken, eindredacteur NIVOZ-platform).
- Gerda Egtberts (Koninklijke Auris Groep, senior adviseur onderwijs Auris Ondersteunende Diensten)
- Lourens Boeder (PO-raad, beleidsadviseur).
- Annefleur de Haan (JongPIT, coördinator onderwijs & Jongerenambassadeurs, jongerenvoorlichter).
- Anna Hoogmoed (de Rotterdamse Zorg, Programmamanager).
- Larissa Klaassen (Expertisecentrum Inclusief Onderwijs, adviseur inclusief onderwijs en digitale toegankelijkheid).
- Ellen Knippers (Koninklijke Kentalis, strategisch adviseur zorg).
- Jessica Tissink (VO-raad, senior beleidsadviseur).
- Ella Verhoeven (PO-raad, beleidsadviseur onderwijs).
- Marleen Weijzen (Koninklijke Kentalis, strategisch adviseur & coördinator Siméa).

Maatschappelijke participatie en Welzijn in 2050

- Joost van Alkemade (Vereniging Nederlandse Organisatie Vrijwilligerswerk, directeur).
- Christel Goossens (Platform EMG, coördinator).
- Caroline Harnacke (Movisie, senior onderzoeker).
- Maurits de Haan (FNO Zorg voor kansen, programmasecretaris *Impact door Groei*).
- Simone Harmsen (Rathenau Instituut, onderzoeker).
- Esther van de Heuvel (FNO Zorg voor kansen, programmasecretaris *Klein Geluk*).

- Caroline van Lindert (Mulier Instituut, senior onderzoeker sport- en beweegdeelname van mensen met beperkingen).
- Hans Looijen (Museum van de Geest, directeur)
- Corina Mos (Samenwerking met Ervaringsdeskundigen in Onderzoek (SErvO), deelnemende ervaringsdeskundige).
- Anouk de Reus (JongPIT, belangenbehartiger).
- Syenne (JongPIT, belangenbehartiger).
- Sven Romkes (ABN-AMRO & Goldschmeding foundation, platformmanager *Werk Inclusief Beperking*).

Zorg en ondersteuning in 2050

- Jan Alblas
- Geert Bos (Stichting De Trans - expertisecentrum paramedische en gedragstherapeutische zorg, directeur Zorg).
- Johan Broekmate (SDW Zorg, sectormanager)/
- Paul Coumans (GezondheidszorgTafel, directeur).
- René Edinga (VPTZ Nederland, adviseur).
- Eva Eikhout (Ambassadeur zorgvernieuwing).
- Ernst Klunder ('s Heeren Loo, lid raad van bestuur).
- Suzanne Leijendekkers (Trajectum, lid raad van bestuur).
- Annelies Mulder (Kennisplein Gehandicaptenzorg, senior adviseur kennis transitie zorg).
- Annemiek Mulder (ActiZ, senior beleidsadviseur).
- Lydia Overtoom (Pluryn, strategisch adviseur gehandicaptenzorg).
- Mickey Scherer (Aveleijn, senior adviseur sociale innovatie)
- Marjan Slob (Denker des Vaderlands).
- Theo van Uum (Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland, directeur).

Mobiliteit en vervoer in 2050

- Floor Berg (JongPIT, belangenbehartiger).
- Yira Bes (JongPIT, belangenbehartiger).
- Freija van Duijne (Future Motions, toekomstverkenner).
- Anne Durand (Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid, onderzoeker).
- Vanessa Haberts (Stichting Special Heroes Nederland, projectleider sportvervoersvoorzieningen).
- Mariska Noorloos (NS, strategisch omgevingsmanager duurzaamheid en toegankelijkheid)
- Mieke Reynen (ZorgSaam, lid raad van toezicht & Avicanna Academie voor Leiderschap, docent programma *Een andere kijk op Gezondheid en Governance*).
- Siete Sirag (Hogeschool voor de Kunsten Utrecht, onderwijskundig ontwerper en adviseur, snijvlak zorg en kunst).
- Daniëlle Snellen (Planbureau voor de Leefomgeving, plaatsvervangend sectorhoofd).
- Rianne van de Veen (De Schutse, manager expertisecentrum kwaliteit en veiligheid van zorg).
- Caroline Veerman (Koninklijke Kentalis, manager).
- Anke Visserman (Het Gasthuis: ouderenzorg, toezichthouder).

Wonen en leefomgeving in 2050

- Hans Adriani (Programma *Wonen Welzijn Zorg voor ouderen*, bestuurlijk aanjager)
- Saskia Baas (Stichting Philadelphia Zorg, voorzitter Raad van Bestuur).
- Dulcinea Lopes de Brito (Woonplus Schiedam, beleidsmedewerker).
- Britt Hijpen-Mparadzi (HVO Querido, strategisch adviseur).
- Jasper van Heeren (MantelzorgNL, jurist).
- Ginette Klein (Ieder(in), beleidsmedewerker Wmo & Wonen).
- Harry Moeskops (Stichting WoonSaem, voorzitter).
- Inger Plaisier (Sociaal en Cultureel Planbureau, senior wetenschappelijke medewerker).
- Astrid Rieke-Boere (Fokus Wonen, directeur ADL-assistentie).
- Sabine Verkroost (ZorgSaamWonen, adviseur platform ZorsSaamWonen).
- Jan Visscher (Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland, senior beleidsmedewerker).
- Anneke van der Vlist (Ieder(in), beleidsmedewerker wonen).
- Jeanny Vreeswijk-Manusiwa (Ben Sajet Centrum, programmaleider).
- Frederique Westerberg (Woonbond, senior beleidsmedewerker).

Spiegelsessies

Aan de spiegelsessies hebben circa 15 mensen deelgenomen. Zij hadden allen ervaring met leven met beperkingen die levenslang en levensbreed zorg en ondersteuning vragen. Of zelf, of als naaste.

- Yira Bes
- Melissa van Bree
- Gregory Dunker
- José Fijnman
- Michel Gerritse
- Sabrina Heemskerk
- Gina Huisman
- Sander Kastelein
- Lotte van der Meer
- Cynthia Polman-Horst
- Robert van de Starre
- Anouk de Reus
- Lian Roovers
- Benjamin Veldman
- Anoniem

Bijlage 4. Briefing Focusgroepen

Ten behoeve van thematische focusgroepen in de toekomstverkenning Leven met beperkingen in 2050.

Hoe Nederland er in het jaar 2050 uit zou kunnen zien

Op basis van onze literatuurstudie hebben we relevante ontwikkelingen verzameld die van invloed zijn op hoe Nederland er uit zal zien in het jaar 2050. Het gaat om ontwikkelingen die van invloed zijn op leven met beperkingen in 2050. Vanzelfsprekend is het lastig om de toekomst te voorspellen. Toch schetst de bestudeerde literatuur een helder beeld van wat we zeker kunnen verwachten. En van de dingen die nog onzeker zijn. De verwachte zekere ontwikkelingen staan hieronder in de paragraaf 'Algemene ontwikkelingen in het jaar 2050'.

Algemene ontwikkelingen in het jaar 2050

Wetenschappers verwachten dat in 2050 meer Nederlanders hoogopgeleid zullen zijn, dat het aandeel ouderen in de bevolking aanzienlijk is toegenomen, dat de beroepsbevolking zal krimpen ten opzichte van de rest van de populatie, en dat er grotere druk op de zorg komt te liggen in het bijzonder op mantelzorg en langdurige zorg. In 2050 zal de verstedelijking verder zijn doorgezet: veel mensen wonen in de Randstad en de buitengebieden zullen leeglopen. Er zal een grote vraag zijn naar woningen voor eenpersoonshuishoudens. Het hangt af van de ontwikkeling van het kindertal, de levensverwachting, migratie en migratiebeleid hoe sterk de verwachte trends zullen doorzetten, maar dat het trends zijn om in 2050 rekening mee te houden, is nu al te voorspellen.

Er zijn grote zorgen dat kwetsbare groepen steeds minder zullen kunnen meekomen in het tempo en de verwachte zelfredzaamheid in de maatschappij van 2050. Het aandeel van deze kwetsbare groepen in de bevolking groeit. Zij krijgen te maken met een stapeling van gezondheids- en sociale problemen die steeds meer zorg en ondersteuning vraagt. Naast de vergrijzing vormt deze ontwikkeling een bedreiging voor de zorg en ondersteuning die het leven met beperkingen anno 2050 zal vragen.

Demografie, technologie en ontwikkelingen op sociaaleconomisch en sociaal cultureel gebied hebben allemaal hun invloed op de positie en het leven van mensen met beperkingen in 2050. Uit de literatuurstudie blijkt dat vooral de ontwikkelingen in de bevolkingssamenstelling (vergrijzing) en de arbeidsmarkt (verwachte krimp beroepsbevolking en mantelzorggevers) leidend zullen zijn, omdat daar de meest zekere drijvende krachten geïdentificeerd kunnen worden achter leven met beperkingen in 2050: de vergrijzing en het dreigende tekort aan mantelzorgers en arbeidskrachten in de zorg brengt ouderen en gehandicapten op sector-, groeps- en individueel niveau – in zorg, ondersteuning en wonen, met elkaar in concurrentie (om middelen, personeel en aandacht).

Effect van technologisering en mate van solidariteit in 2050 onzeker

In de literatuur hebben we ook relevante thema's en ontwikkelingen gevonden waarvan het verloop niet zo zeker is: het effect van technologisering is daar een voorbeeld van. Er zal zeker meer techniek zijn in onze samenleving in 2050, maar hoe dat uitwerkt op het leven van mensen met beperkingen is onduidelijk. Ook de normen en waarden van 2050 en – daaraan verbonden – het maatschappelijk draagvlak voor (en de houdbaarheid van) solidaire, inclusieve stelsels is onduidelijk. Op basis van deze twee grote onzekerheden - effect technologie en waarden rond solidariteit en eigen verantwoordelijkheid schetsen wij hieronder vier mogelijke scenario's voor leven met beperkingen in Nederland in 2050. In alle vier de scenario's zijn de hierboven beschreven zekere verwachtingen meegenomen.

Vier mogelijke scenario's voor het jaar 2050

Scenario 1: Leven in eigen kring met veel effectieve technologie

In 2050 heeft technologie een zodanige ontwikkeling doorgemaakt, dat dit een positieve impact heeft op het dagelijks leven. De techniek biedt ondersteuning in het leven en versterkt de mogelijkheden voor eigen regie; de technologische mogelijkheden zouden zelfs bepaalde lichamelijke en zintuiglijke beperkingen op kunnen heffen. De maatschappij is echter wel complexer en individualistischer geworden ten opzichte van 2024. Er is onvoldoende (zorg)personeel en de stelsels zijn minder solidair dan in 2024. Men is niet echt bereid om de zorgkosten voor elkaar te dragen en mensen zijn afhankelijk van eigen familie en/of eigen initiatieven (coöperaties ed.) De sociale cohesie is niet heel groot. Slechts een bepaalde groep binnen de bevolking profiteert van de zorg en ondersteuning die technologische ontwikkelingen biedt. Degene die het zich kunnen veroorloven profiteren van technologie, apps en robots. Dit geldt voor burgers in het algemeen, maar ook voor mensen met beperkingen en hun mantelzorgers. Technologie is een privilege. Technologie zou kunnen bijdragen aan verbinding tussen mensen, maar doet dat waarschijnlijk niet (mede door de digitaliseringskloof in de samenleving). De Nederlandse samenleving is er niet inclusiever op geworden voor mensen met beperkingen, er is nog steeds sprake van parallelle werelden.

Scenario 2: Samen leven met veel effectieve technologie

In dit scenario is er een groot draagvlak voor solidariteit (in samenleving en overheidsinterventies) Mensen zijn bereid om naar elkaar om te kijken en om de zorg met elkaar en voor elkaar te dragen. Ook in de technologisering is dat merkbaar. Mensen met een beperking kunnen op een inclusieve manier deelnemen aan de arbeidsmarkt. Daarnaast kunnen enerzijds apps en technologische ontwikkelingen beter voldoen aan de behoefte van deze doelgroep omdat mensen met een beperking in het ontwikkelproces van de technologie worden meegenomen. Hoewel dit kosten met zich meebrengt, is de samenleving bereid die kosten te betalen. Men ondersteunt elkaar in het toepassen van technologische ontwikkelingen, waardoor de digitale kloof kleiner is dan in 2024. Techniek faciliteert de verbinding tussen mensen, ongeacht achtergrond, leeftijd of capaciteiten. Er is in dit scenario gezorgd voor voldoende zorgpersoneel waar mensen met beperkingen ondersteuning van zouden kunnen krijgen. De getalsmatige balans tussen de werkenden en niet werkenden is zo dat een solidaire stelsels landelijk houdbaar zijn. Effectieve technologie zal de druk op zorgprofessionals en mantelzorgers verlichten.

Scenario 3: In eigen kring met weinig effectieve technologie

In 2050 hebben de technologische ontwikkelingen maar een zeer beperkte rol in het ondersteunen van mensen in hun leven. Want techniek is weinig effectief gebleken. In 2024 werd er veel van verwacht, maar voor mensen met beperkingen en hun mantelzorgers heeft de techniek weinig vooruitgang gebracht. De mate van inclusie van mensen met beperkingen in de samenleving is hetzelfde als in 2024: er zijn verschillende (parallele?) werelden, waarin mensen voor zichzelf zorgen. De nadruk ligt binnen dit scenario op het nemen van eigen verantwoordelijkheid in het leven. De maatschappij is voornamelijk ingericht op het zichzelf redden als individu, als familie, als groep gelijkgestemden. Er is weinig ruimte voor solidaire, landelijk dekkende stelsels en mensen zijn nauwelijks bereid om zich met mensen van andere achtergrond, leeftijd of capaciteiten te verbinden. Er zijn niet genoeg betaald werkenden om de zorg voor niet werkenden houdbaar te houden. Er is een tekort aan (zorg)personeel en dat heeft consequenties voor de belasting van zorgprofessionals en mantelzorgers.

Scenario 4: Samen zonder effectieve technologie

Binnen dit scenario kijkt men in 2050 in Nederland naar elkaar om en zorgt men voor elkaar. Men is daarbij bereid om in elkaars wereld te stappen en de mate van inclusie van mensen met beperkingen is groot. Er is voldoende balans tussen de werkende en de niet werkende bevolking. Daardoor is het maatschappelijk draagvlak voor solidaire stelsels groot en zijn ze financieel houdbaar. Er is voldoende professioneel zorgaanbod voor mensen met beperkingen. Maar de vooruitgang door de technologie valt tegen. Technologische ontwikkelingen blijken weinig effectief voor het leven met beperkingen. En ook voor de zorg en ondersteuning aan mensen met beperkingen en hun mantelzorgers is de technologie minder ondersteunend dan in 2024 verwacht. De zorg en ondersteuning in de care blijft net zo afhankelijk van mensen als in 2024. De belasting op zorgprofessionals en mantelzorgers ligt dan ook hoog.

Bijlage 5. Het veld ten opzichte van de inzichten en algemene ontwikkelingen uit de literatuur: een reflectie op gesprekken met veld

In de literatuurstudie zijn diverse demografische, technologische, sociaaleconomische en sociaal culturele trends beschreven die naar verwachting impact zullen hebben op het leven in 2050. Hoewel de bevindingen doordacht zijn voor mensen die leven met beperkingen, is er maar beperkt aandacht voor mensen met beperkingen in de literatuur. Ook worden trends en ontwikkelingen in de literatuur vooral domeinoverstijgend beschreven.

Om beter zicht te krijgen op de implicaties voor mensen met beperking en invulling te geven aan de leefdomeinen zijn we daarom in gesprek gegaan met trendwatchers, ervaringsdeskundigen, onderzoekers en experts (bestuurders, zorgprofessionals, en beleidsadviseurs) uit de praktijk van de (gehandicapten) zorg. De gesprekken voegen daarmee een belangrijke dimensie toe die in de literatuur grotendeels ontbreekt, namelijk aandacht voor het leven met beperkingen. Verder geven de gesprekken niet alleen inzicht in hoe men verwacht dat de leefdomeinen zich ontwikkelen naar 2050, maar ook wat de implicaties zijn voor mensen die leven met een beperking. Daarbij geven de gesprekken inzicht in hoe de leefdomeinen aan elkaar verbonden zijn.

Binnen dit hoofdstuk reflecteren we enerzijds op hoe de input van deelnemers zich verhoudt ten opzichte van de algemene ontwikkelingen beschreven in de literatuur en anderzijds op hun inzichten op de referentiescenario's in de verschillende stadia van het onderzoek.

Oriënterende gesprekken

Aan het begin van het onderzoekstraject hebben we oriënterende gesprekken gevoerd met onze adviseurs en met sleutelinformanten op het gebied van demografie, technologie, economie, sociaal-cultureel leven, leven met een beperking en toekomstverkenningen. Zij hebben ons trends en onderwerpen aangereikt die van belang waren om mee te nemen in dit onderzoek. Enerzijds stonden deze gesprekken aan de basis van de literatuurstudie, anderzijds gaven de gesprekken additionele inzichten die ook van belang voor het scenariodenken zijn. Zo benoemde een adviseur dat een beperking niet op zichzelf staat, maar contextafhankelijk is: pas wanneer iemands omgeving meedoen onmogelijk maakt, is het een beperking, anders niet. Een sleutelinformant benoemde hoe mensen die leven met beperkingen vaak in een 'parallele samenleving' worden geplaatst door initiatieven met goede bedoelingen zoals speciaal vervoer en onderwijs. Hiermee werd een spanningsveld aangeduid dat niet concreet terugkwam in de literatuur: specialiseren en allerlei beschermde, geïsoleerde omgevingen bieden aan mensen die leven met beperkingen, kan ook leiden tot minder zichtbaarheid en minder participatie in de samenleving voor deze groep. Hoewel ondersteuning op maat voor veel mensen die leven beperkingen noodzakelijk is om mee te doen in de samenleving, kan deze in sommige gevallen vanuit het perspectief van participatie in de bredere maatschappij ook ineffectief of zelfs averechts werken wanneer de ondersteuning voornamelijk in een geïsoleerde omgeving wordt geboden. Met de twee kernonzekerheden die wij hebben gekozen voor de toekomstscenario's, hebben we ruimte gelaten voor dit spanningsveld.

Rondetafelgesprekken

Begin 2024 hebben we een tweetal rondetafelgesprekken georganiseerd. In die gesprekken is zowel gereflecteerd op de uitkomsten van de literatuurstudie als de ontwikkeling van het assenkruis en de eerste opzet van de scenario's. Eveneens werd al over sommige levensdomeinen input gegeven. We benoemen kort de belangrijkste punten uit deze gesprekken. Tijdens de rondetafelgesprekken onderschreven de deelnemers over het algemeen het beeld dat in de literatuur werd geschetst. Ze herkenden de relevante ontwikkelingen, zoals het toenemende (mantel)zorgtekort, de veranderende verhouding tussen actieve en niet-actieve leden van de maatschappij, en de toenemende drukte van de samenleving. Een expert voegde nog een extra dimensie toe aan het zorgtekort, namelijk dat met minder mensen er ook het risico is van een gebrek aan gespecialiseerde kennis die in de toekomst nodig is voor het bieden van zorg en ondersteuning aan mensen die leven met beperkingen. Ook viel het de deelnemers op dat de literatuur maar in heel beperkte mate aandacht besteedt aan leven met beperkingen.

De deelnemers aan de rondetafelgesprekken leverden ook aanvullingen en uitten soms bedenkingen over de ontwikkelingen uit de literatuur. Er waren uiteenlopende meningen over technologie. Sommigen voorspelden een groeiende digitale kloof, terwijl anderen het waarschijnlijk achtten dat technologie erg toegankelijk zal zijn. De deelnemers benadrukten ook het gebrek aan aandacht voor mobiliteit en transport in de literatuur als belangrijke factoren die het leven met beperkingen beïnvloeden. Dit heeft ons doen besluiten om hier meer nadruk op te leggen en dit als een specifiek leefdomein mee te nemen in de focusgroepen. Verder benoemden de experts het belang van sport en welzijn op leven met beperkingen. We hebben aan deze suggestie voldaan door dit actief mee te nemen in de focusgroep en leefdomein Maatschappelijke Participatie en Welzijn. We werden ook gewezen op het feit dat niet alle ontwikkelingen in hetzelfde tempo verlopen. Terwijl de bevolkingsopbouw geleidelijk verandert, kan de ontwikkeling en acceptatie van technologie stagneren om vervolgens plotseling grote sprongen te maken.

Tot slot keken de deelnemers integraal naar de verschillende ontwikkelingen; deze ontwikkelingen en trends hebben onderlinge interacties en beïnvloeden elkaar, en zijn dus niet los van elkaar te beschouwen.

Focusgroepen en reflectie-interviews

Tijdens de focusgroepen hebben de deelnemende experts relevante trends binnen de specifieke leefdomeinen aangewezen die zij als waarschijnlijk en belangrijk beschouwen voor het leven met een beperking. Gezien de diversiteit aan expertise onder de deelnemers, werden verschillende ontwikkelingen besproken die vaak een aanvulling vormen op de bevindingen uit de literatuur. Hierbij lag de focus met name op het leven met beperkingen zelf en specifieke aspecten van het desbetreffende leefdomein, en minder op brede trends die meerdere leefdomeinen bestrijken. Voorbeelden hiervan zijn onder andere de toenemende complexiteit in de zorg, initiatieven van woon- en zorgorganisaties om verbindingen te leggen met de wijk, de arbeidsonzekerheid die mensen met een beperking ervaren en het besef dat een universeel toegankelijk ontwerp voor (openbaar) vervoer nog ontbreekt, alsook de opkomst van hybride onderwijsvormen die de toegang voor mensen met beperkingen kunnen verbeteren.

Dat gezegd hebbende, waren er ook veel trends die overeenkwam of in het verlengde lagen van de trends en ontwikkelingen die tijdens de focusgroepen werden besproken, en reeds eerder geïdentificeerd waren in onze literatuurstudie, zoals arbeidstekorten en de potentie van technologie, die van invloed zijn op alle leefdomeinen. Deelnemers hadden verschillende inzichten over de betekenis van technologie. Men zag positieve kansrijke elementen en ook risicovolle elementen omdat technologie niet vanzelfsprekend inclusief ontwikkeld zal worden. Eveneens gaven mensen aan dat er onzekerheid was over de adoptie van technologie, zoals ook meegenomen in één van de assen van de verder ontwikkelde scenario's – zoals uiteengezet in bijlage 2.

In de reflectie-interviews, waar we spraken met mensen die een brede expertise hebben op het leefdomein en vaak enige affiniteit hebben met leven met beperkingen, hebben we teruggeblikt op wat er uit de focusgroepen naar voren kwam. Over het algemeen waren de experts het eens met de trends en ontwikkelingen die we uit de focusgroepen hebben gehaald, maar ze hebben ook nog enkele andere belangrijke trends toegevoegd. Ze merkten op dat het voor de deelnemers lastig was om los te komen van het denken van deze huidige tijd en vooruit te kijken naar de toekomst.

Mensen vinden het makkelijk om terug te kijken naar het verleden en die trends door te trekken naar de toekomst [...], maar het is vaak moeilijk voor hen om te denken aan nieuwe manieren waarop de samenleving er in de toekomst uit zou kunnen zien.

■ Deelnemer reflectie-interview

Daarnaast benoemden een aantal experts dat voor hun leefdomein de deelnemers in de respectievelijke focusgroep vooral vanuit een medisch model redeneerden, waarbij beperkingen (deels) worden opgelost zodat mensen beter kunnen meedoen in de maatschappij, terwijl men minder aandacht had voor een benadering vanuit het sociale systeem, waarbij de maatschappij zo wordt ingericht dat participatie mogelijk is. Een expert merkte hierover op:

Het veranderen van het sociale systeem zou weleens effectiever kunnen zijn om participatie van mensen met een beperking te garanderen dan via het medisch model, waarbij voor elke beperking een specifieke oplossing bedacht moet worden.

■ Deelnemer reflectie-interview

Een andere expert gaf aan dat er veel nadruk lag op vervoer bij de focusgroep, maar dat een meer sociale benadering van mobiliteit en vervoer ook kan betekenen dat faciliteiten die mensen met een beperking nodig hebben dichterbij de woonomgeving geplaatst worden, er hoeft niet alleen gedacht te worden aan manieren om vervoer sneller en toegankelijker te maken, wat namelijk een enorme opgave kan zijn. Wat betreft onderwijs zou in een solidaire samenleving dat niet alleen bedoeld zijn om leerlingen met of zonder beperking kennis te geven, tegelijkertijd zou het ook hen meer de kans geven voor persoonlijke ontwikkeling, waarvoor het nodig is dat men elkaar ontmoet. De uitdaging ligt 'm echter in de verwachte schaarste. Zo stelt een deelnemer:

Ik ben heel benieuwd. De grootte van de klassen en dergelijke in de toekomst. Wanneer er ook minder leraren zijn die het met grotere klassen met leerlingen moeten stellen. Als ik in een klas van 35 leerlingen moet leren, heb ik een beperking erbij.

■ Deelnemer spiegelsessie

Ook binnen de reflectie op de invulling van de scenario's verwezen de experts naar het belang van de aanpassing van het sociale systeem. Scenario's die meer gericht zijn op solidariteit zouden ervoor kunnen zorgen dat het sociale systeem wordt aangepast zodat mensen met beperkingen beter kunnen meedoen, terwijl scenario's zoals scenario 1 juist veel technologische 'snuffjes' zouden gebruiken zonder het systeem aan te passen. Daarbij was een expert een kritisch op het concept van meer solidariteit ten opzichte van 2024. Deze persoon vroeg zich af of een solidaire samenleving geen nieuwe scheidslijnen zou creëren waardoor mensen met beperkingen die geen sociaal wenselijk gedrag vertonen, niet de zorg en ondersteuning ontvangen om mee te doen in de samenleving. Zo stelde de expert dat deze groep wel eens uitgesloten zou kunnen worden van bijvoorbeeld buurtinitiatieven en geen sociale omgeving om zich heen krijgt die bereid is hen te helpen.

Spiegelsessies

In de spiegelsessies hebben we gesprekken gevoerd met mensen met een beperking en hun naasten. Zij gaven aan hoe trends en ontwikkelingen, zoals gedestilleerd uit de literatuur, invloed zouden hebben op hun leven in verschillende leefgebieden. Hiermee verrijkten zij de consequenties van de trends op leven met beperkingen die wij konden doordenken vanuit de literatuur. Ze benadrukten dat technologie hen meer eigen regie kan geven en suggereerden dat werkgevers in de toekomst, gezien het personeelstekort, meer mensen met beperkingen op de werkvloer zouden moeten toelaten en ondersteunen. Ook kwam naar voren dat mensen met een beperking op veel leefdoelgebieden kwetsbaarder zijn dan mensen zonder beperking. Personeelstekort in de zorg en het onderwijs maakt het moeilijk om volledig deel te nemen aan de maatschappij en school. Ook werd gevreesd voor een groter risico op online pesten of het slachtoffer worden van seksuele chantage wanneer technologie meer geïntegreerd wordt in het onderwijs en het klaslokaal, met name voor mensen met een verstandelijke beperking.

Verder verwachtten deelnemers aan de spiegelsessies dat er meer nadruk zal komen te liggen op preventie in de zorg. Dit kan echter ook discriminerend werken volgens een deelnemer:

Een persoon zonder beperking kan voorkomen dat hij gezondheidsproblemen ontwikkelt door veel te sporten. Maar hoeveel ik ook had gesport in mijn leven, dat zou geen van mijn beperkingen of mijn medische hulpvragen wegnemen.

■ Deelnemer spiegelsessie

Verder benadrukten de deelnemers dat het belangrijk is om niet te vergeten hoe de verschillende leefdoelgebieden met elkaar samenhangen. De woning en woonomgeving hebben bijvoorbeeld invloed op de benodigde zorg en ondersteuning, terwijl mobiliteit en vervoer cruciaal zijn voor maatschappelijke participatie. Om de toekomst van leven met beperkingen goed te begrijpen, is het essentieel om een integraal beeld te hanteren dat alle relevante leefdoelgebieden omvat.

Ten slotte dachten de deelnemers veel na over de mogelijke invloed van de kernonzekerheden – *de mate van acceptatie en adoptie van technologie in het leven met beperkingen en de mate van solidariteit in de samenleving met mensen die leven met beperkingen* – op de (huidige) regelgeving waarmee ze dagelijks te maken hebben. Ze vroegen zich bijvoorbeeld af wat een grotere beschikbaarheid van betaalbare technologie zou betekenen voor de financiële ondersteuning die ze vanuit de Wmo ontvangen om deze technologie aan te schaffen. Ook stelden ze zich vragen over of ze dezelfde mate van ondersteuning zouden blijven ontvangen vanuit de Wmo, zelfs als technologie effectiever zou zijn.

In het gesprek over de toekomstscenario's en de leefdomeinen, waren de uitkomsten over het algemeen in lijn met de andere gesprekken met het veld en de referentiescenario's uit de literatuur. Echter, tijdens de spiegelsessies werd er aanvullend en verdiepend nagedacht over wat deze scenario's concreet zouden betekenen voor mensen met beperkingen. De deelnemers benadrukten dat het succes van technologie afhangt van hoe inclusief deze ontworpen wordt. Ze merkten op dat hoewel technologie effectief kan zijn, het niet voldoende is voor veel mensen met beperkingen om volledig te participeren in de samenleving. Het is namelijk een enorme uitdaging om voor alle diverse beperkingen geschikte toepassingen te creëren, zowel de hardware als de software moet toegankelijk zijn, en bovendien kan je niet altijd op technologie rekenen; bij een stroomuitval of internetstoring zijn technologische apparaten bijvoorbeeld niet bruikbaar. Ook maakten ze onderscheid tussen de twee assen waarop de scenario's waren gebaseerd: terwijl ze voor hun gevoel geen invloed hadden op de ontwikkeling van effectieve technologie, konden ze wel inspelen op de mate van solidariteit door te werken aan hun sociale netwerk.

De deelnemers plaatsten ook een aantal kritisch kanttekening op de scenario's. Om tot een inclusief ontwerp te komen waarbij mensen met een beperking volwaardig kunnen meedoen, dient ervaringsdeskundigheid centraal te staan bij de ontwikkeling van technologie en de inrichting van het sociale systeem. Ook moeten we waken voor een te sterke afhankelijkheid van de naaste omgeving omdat depressie en eenzaamheid verder zullen toenemen. Met name mensen met multi-problematiek zullen meer uitdagingen ervaren en minder gemakkelijk mee kunnen komen.

COLOFON

Opdrachtgever	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
Auteurs	Dr. M. van der Klein Dr. T.A. Kool G. Verwaijen, MSc Dr. O. de Zwart A.A.A. Buysse, MSc J.P. Vos, MBA M.E.C.L. van Broekhoven, MSc
Met medewerking van	M. Brandenburg, MSc R. Yohannes, MSc
In samenwerking met	Q-Consult Zorg
Foto omslag	Titel kunstwerk: Reiger Maker: Ulrike Leyendecker Activiteitencentrum Westeinde Kunstgroep Swetterhage, Gemiva
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Giessenplein 59 C 3522 KE Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-94-6409-331-5

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, december 2024.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld. The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.